

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Οι εθνοτικές ομάδες της περιοχής των Γρεβενών και η
αλληλεπίδρασή τους στο αστικό περιβάλλον**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αθανάσιος Λέτσιος

Αθήνα, 2025

Εξεταστική Επιτροπή
Μπαλτσιώτης Λάμπρος, Επίκουρος Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο
(Επιβλέπων)

Χριστόπουλος Δημήτριος, Καθηγητής, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Copyright © Αθανάσιος Λέτσιος, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	6
Κεφάλαιο 1ο – Οι Βλάχοι	14
1.1 Η βλάχικη ταυτότητα και η ένταξή της στο ελληνικό εθνικό αφήγημα	14
1.1.1 Η αυτοπροστασία της βλαχικότητας, η μετεξέλιξη της βλάχικης ταυτότητας και οι επιτελεστικές της αναπαραστάσεις	16
1.1.2. Η πολιτισμική και υπερταξική ενότητα των Βλάχων	18
1.2 Η νομιμοποίηση μέσω της βλάχικης ταυτότητας - τα παραδείγματα των Αρβανιτόβλαχων και των Ρόμηδων	19
Κεφάλαιο 2ο - Οι Κουπατσαραίοι	20
2.1 Βλάχοι και Κουπατσαραίοι στο Οθωμανικό περιβάλλον - Οι μεταβολές στο παραγωγικό μοντέλο στις αρχές του 20ου αιώνα	20
2.2 Οι μεταβολές στο παραγωγικό μοντέλο κατά τον Μεσοπόλεμο	22
Κεφάλαιο 3ο - Οι προσφυγικοί οικισμοί και η πληθυσμιακή διασπορά των προσφύγων στην περιοχή των Γρεβενών	25
3.1 Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην Κουπατσάρικη εδαφική ζώνη	26
3.2 Οι διαφορετικές προσφυγικές πολιτισμικές ομάδες και η εγκατάσταση στα Γρεβενά και τα κοντινότερα χωριά	27
3.3 Οι εγκαταστάσεις νοτιοανατολικά των Γρεβενών	33
3.4 Οι εγκαταστάσεις μεταξύ Γρεβενών και Κοζάνης	37
Κεφάλαιο 4ο - Η περιοχή των Γρεβενών στην Κατοχή και τον Εμφύλιο	40
4.1 Το ιστορικό πλαίσιο	40
4.1.1 Από τον πρώτο στον δεύτερο Εθνικό Διχασμό	41
4.2 Προπολεμικές αντιθέσεις και πολιτισμικές αναφορές ως αναπόδραστα αίτια της σύγκρουσης ή της αποτροπής της	43
4.2.1 Η βλαχικότητα στην Κατοχή	43
4.2.2 Οι Κουπατσαραίοι ανάμεσα στη συνεργασία και τον ανταγωνισμό	45
4.2.3 Η συμπεριφορά των προσφύγων στην Κατοχή και στο αντάρτικο	49
4.2.4 Η περιορισμένη διάδοση του εαμικού μηνύματος στα Βέντζια και οι αντάρτικες ομάδες Βοΐου και Χασίων	52
4.3 Τα δύο στρατόπεδα του Εμφυλίου Πολέμου	56

Κεφάλαιο 5ο - Η μεταπολεμική περίοδος και η πληθυσμιακή συγκέντρωση στο άστυ	60
5.1 Το νέο εθνοτικό και πολιτικό περιβάλλον των Γρεβενών	60
5.1.1 Οι οικονομικές-πολιτικές ελίτ και η πολιτισμική τους αναφορά	64
5.1.2 Η πορεία προς την ίδρυση της Νομαρχίας και τη δημιουργία γρεβενιώτικης ταυτότητας	67
5.1.3 Η αποτύπωση των εθνοτικών-εθνοτοπικών συσχετισμών στην ανάδειξη των τοπικών αρχόντων	71
5.2 Ο εθνοτικός καταμερισμός της εργασίας	73
5.3 Οι συνοικίες των Γρεβενών και η μεταπολεμική τους μεταμόρφωση	83
5.3.1 Η διαμόρφωση των συνοικιών στο οθωμανικό πλαίσιο και η μεταφορά του κέντρου βάρους στην πόλη των Γρεβενών	83
5.3.2 Εθνοτική πολιτισμική έκφραση και αίσθημα κοινότητας	85
5.3.3 Η μεταγραφή του εθνοτικού διαχωρισμού στις συνοικίες και τις γειτονιές	87
5.3.4 Διάλεκτοι και γλωσσικά ιδιώματα των Γρεβενών	95
Κεφάλαιο 6ο - Οι Ρόμηδες των Γρεβενών	102
6.1 Τα μουσικά δίκτυα ως υπόβαθρο της φρατρικής και πολιτισμικής οργάνωσης των Ρόμηδων	104
6.1.1 Οι μουσικές οικογένειες των Γρεβενών	105
6.1.2 Οι μουσικές οικογένειες των Κοπατσαροχωρίων και της Τούργιας Κρανιάς .	107
6.1.3 Οι μουσικές οικογένειες των Βεντζίων και της Δεσκάτης	109
6.2 Από σιδεράδες και περιοδεύοντες οργανοπαίκτες ενταγμένοι στον κρατικό μηχανισμό και αναγνωρίσιμοι καλλιτέχνες	112
6.3 Τα Ρόμικα	118
Κεφάλαιο 7ο - Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στο μεταπολεμικό περιβάλλον και η διαμόρφωση της ποντιακής ταυτότητας στα Γρεβενά	125
7.1 Η πολιτισμική αναφορά της πρώτης και της δεύτερης προσφυγικής γενιάς	125
7.2 Η «επώαση» της ποντιακής ταυτότητας στη δεύτερη προσφυγική γενιά	126
7.2.1 Η μεταγραφή του διχασμού των προσφυγικών κοινοτήτων στο μεταπολεμικό σκηνικό	130
7.2.2 Η συσπείρωση και οι κοινές διεκδικήσεις	132
7.2.3 Η βελτίωση της θέσης των προσφύγων μέσω της εκμηχάνισης της γεωργίας	139

7.3 Η διαμόρφωση της ποντιακής ταυτότητας μεταγραφόμενη στην πολιτική συγκυρία	142
7.4 Η τρίτη γενιά και η παγίωση μιας ενιαίας ποντιακής ταυτότητας	143
7.4.1 Από την πρώτη στην τρίτη γενιά: Η «σκυτάλη» του θεματοφύλακα της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας	144
7.4.2 Οι παραδοσιακοί εκφραστές και οι «νεοφώτιστοι» της ποντιακότητας	145
7.4.3 Από την επιβίωση στην καθιέρωση: Το συνάλλαγμα ως γενεσιουργός δύναμη της κοινωνικής ανόδου	147
7.4.4 Η ποντιακή πολιτιστική έκφραση στο άρμα της «Αλλαγής»	151
7.4.5 Η εκλογική συμπεριφορά ως «μάρτυρας» των διεργασιών της ποντιακής πολιτικής ταυτότητας	157
Κεφάλαιο 8ο - Τα γαμήλια δίκτυα και η εσωτερική μετανάστευση	160
Συμπεράσματα	170
Βιβλιογραφία	180

Εισαγωγή

Η μελέτη αυτή εστιάζει στην ποικιλία των εθνοτικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων που χαρακτήριζαν την περιοχή των Γρεβενών καθ' όλο τον 20ο αιώνα και πώς αυτές μεταφέρθηκαν στο αστικό περιβάλλον, διαφοροποιώντας τους κατοίκους της πόλης σε ό,τι αφορά την επαγγελματική και κοινωνική τους υπόσταση και την πολιτική τους τοποθέτηση. Η συνείδηση της ταυτότητας που απέρρευε από αυτές τις κοινωνικές σχέσεις αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα για την κοινωνική συγκρότηση, παρά τα σημεία τομής της αγροτικής μεταρρύθμισης και του Εμφυλίου Πολέμου. Η αμφισβήτηση των κυρίαρχων για αιώνες παραγωγικών σχέσεων κατά τα σημεία τομής δεν οδήγησε στην οριστική διάρρηξή τους και τη μετάλλαξη των ταυτοτήτων. Η κατάσταση αυτή μεταβλήθηκε μονάχα στα τέλη του 20ου αιώνα, κατά τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης, όταν πολλές ανθρώπινες ομάδες προσπάθησαν να μεταγράψουν το παρελθόν τους σε ένα νέο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον. Μέχρι τότε ο άνθρωπος ήταν περισσότερο αυτό που γεννήθηκε παρά αυτό που μπορούσε να γίνει. Μετά τη δεκαετία του 1980 –επιτρέποντος του νέου οικονομικού και πολιτικού περιβάλλοντος– δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για την αμφισβήτηση της μέχρι τότε θέσης των ανθρώπων μέσα στα κλειστά όρια της κοινότητας.¹

Το ζητούμενο αυτής της εργασίας είναι να κατανοήσει και ως ένα βαθμό να παρουσιάσει τη μετοικεσία χιλιάδων ανθρώπων από το περιβάλλον της αγροτικής κοινότητας στο αστικό περιβάλλον των Γρεβενών, που έπαψε τη δεκαετία του 1960 να αποτελεί μία ακόμα κωμόπολη του τότε Νομού Κοζάνης. Δεν ήταν μονάχα μια πληθυσμιακή συρρίκνωση της παραδοσιακής κατοικίας, του χωριού που για αιώνες κυριαρχούσε στο επίπεδο της πληθυσμιακής συγκρότησης. Ήταν παράλληλα και η μεταγραφή του παρελθόντος σε ένα νέο φαντασιακό και συνειδησιακό πλαίσιο, στο οποίο οι ταυτότητες επανανοηματοδοτούνταν. Βλάχοι, Κουπατσαραίοι, Μικρασιάτες-Πόντιοι, Χασιώτες, Βεντζιώτες, «ντόπιοι» και Ρόμηδες είναι ίσως οι πιο ισχυρές ταυτότητες που θα συναντήσει κάποιος ακόμη και σήμερα στα Γρεβενά. Κανείς δεν μπορεί να μιλήσει για αμιγείς ταυτότητες, όχι μόνο γιατί η ανάμειξη αυτών των πληθυσμών έγινε όλο και εντονότερη βαδίζοντας στο τέλος του 20ου αιώνα, αλλά και γιατί η επικάλυψη αυτών των ταυτοτήτων ήταν κάτι που υπήρχε πολύ πριν το μεταπολιτευτικό σκηνικό.²

Για να κατανοήσουμε, όμως, τη μεταγραφή των ταυτοτήτων στις νέες συνθήκες είναι αναγκαίο να οριστούν αυτές οι ταυτότητες, οι οποίες σε σημαντικό βαθμό ήταν συνδεδεμένες με την εδαφική διαίρεση. Στην προβιομηχανική αυτή κοινωνία της βαλκανικής χερσονήσου ο άνθρωπος ήταν ενταγμένος στο φυσικό του περιβάλλον και οι παραγωγικές δυνάμεις που

¹ Ευάγγελος Καραμανές, *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών* (Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2011), 391-392.

² Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 53-55, 391-392.

ανέπτυξε σε αυτό καθόριζαν εν πολλοίς και την πολιτισμική του έκφραση. Επομένως, πρέπει πρώτα να γίνει κατανοητή αυτή η εδαφική και συνακόλουθα πολιτισμική διαίρεση.³

Στα νότια της σημερινής Περιφερειακής Ενότητας (Π.Ε.) Γρεβενών, πρώτη εδαφική περιφέρεια ήταν τα χωριά των Χασίων, εκεί που συναντώνται τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας, μία περιοχή διαχρονικής αλληλεπίδρασης διαφορετικών πολιτισμών και εθνοτικών ομάδων. Τα Χάσια είναι βουνό της οροσειράς της Πίνδου με υψόμετρο 1.564 μέτρα, περικλειόμενο από τα βόρεια και δυτικά από τη Βόρεια Πίνδο και από τα νότια και ανατολικά από τα Αντιχάσια και τα Καμβούνια Όρη. Τα Βόρεια Χάσια ανήκουν στην Π.Ε. Γρεβενών, ενώ τα νότια στην Π.Ε. Τρικάλων. Το γρεβενιώτικο τμήμα, η περιοχή της Φιλουριάς, οριοθετείται από τα Καμβούνια Όρη, τον ποταμό Αλιάκμονα και τους πρόποδες των Χασίων ορέων και αποτελείται από τα χωριά Άνοιξη, Δήμητρα, Καρπερό, Κατάκαλη, Παλιουριά, Τρικοκκιά και Τριφύλλι. Η έκταση του γρεβενιώτικου τμήματος των Χασίων είναι 162.692 στρέμματα και εντάσσεται σήμερα στον Δήμο Δεσκάτης, που έχει έδρα την ομώνυμη πόλη, τη μοναδική κωμόπολη της Π.Ε. Γρεβενών. Η άφιξη συμπαγών προσφυγικών ομάδων από αμιγείς ελληνόφωνες περιοχές της Μικράς Ασίας, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, δημιούργησε στα Χάσια δύο ξεκάθαρες εθνοτοπικές ομάδες, τους γηγενείς και τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, εξέλιξη που συνέβαλε στη διατήρηση δύο διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών των κατοίκων.⁴

Βορειοανατολικά των Χασίων, η δεύτερη εδαφική περιφέρεια ήταν τα χωριά των Βεντζίων, μεταξύ Γρεβενών και Σερβίων. Τα Βέντζια αποτελούν ένα οροπέδιο σχηματισμένο στη μέση κοιλάδα του Αλιάκμονα, μεταξύ Μπούρινου στα δυτικά και Φλάμπουρου στα ανατολικά. Η έκτασή τους προσεγγίζει τα 400.000 στρέμματα. Σε ό,τι αφορά την πληθυσμιακή τους σύνθεση, τη συμπαγή παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου αντικατέστησαν –μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης– διαφορετικοί μεταξύ τους προσφυγικοί πληθυσμοί, κι όχι συμπαγείς ομάδες όπως συνέβη στα Χάσια. Συγκεκριμένα, μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, στην περιοχή εγκαταστάθηκαν δίπλα στους γηγενείς 1.500 Πόντιοι και Μικρασιάτες πρόσφυγες, με σημαντικό αριθμό τουρκόφωνων ανάμεσά τους. Η περιοχή, λοιπόν, δεδομένης και της δυναμικής παρουσίας των Μικρασιατών και των απογόνων τους αποτέλεσε περιβάλλον ώσμωσης και πολιτισμικής ανταλλαγής.⁵

³ Βασίλειος Κ. Δαλκαβούκης. Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι: Εθνοτοπικές ομάδες στο Ζαγόρι τον 20ο αιώνα (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας Θεσσαλονίκη 2001), DOI 10.12681/eadd/22758, 4-6 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 52-55.

⁴ Μαρία-Ελένη Γιαννάκου. «Το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής των Χασίων σε σχέση με αυτό των Γρεβενών μέσα σε γραπτά κείμενα» (Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή - Τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα 2016), 26-28.

⁵ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818>

Τρίτη ενότητα είναι τα χωριά της Δεσκάτης, τα οποία μαζί με την πόλη της Δεσκάτης⁶ και τα χωριά των Χασίων αποτελούν σήμερα τον Δήμο Δεσκάτης. Στην Τουρκοκρατία τα χωριά της Δεσκάτης, που μαζί με την ομώνυμη πόλη υπαγόταν στον Καζά Γρεβενών, ήταν 8, ενώ στις μέρες μας είναι 5, καθώς Κρασιά, Λουτρός και Άκρη υπάγονται διοικητικά στην Π.Ε. Λάρισας⁷. Σε αντίθεση με την περιοχή των Χασίων, η Δεσκάτη παρέμεινε λόγω και του γεωγραφικού ανάγλυφου πιο απομονωμένη και προστατευμένη από τις αλλότριες πολιτισμικές επιρροές, ενώ ο υψηλός βαθμός ενδογαμίας των κοινοτήτων σε αυτή τη γεωγραφική περιφέρεια διατήρησε σημαντικά μια πολιτιστική έκφραση συναρτώμενη με τους εγγύς θεσσαλικούς οικισμούς.⁸ Το σημαντικότερο, όμως, είναι ότι αυτές οι τρεις περιοχές στα νοτιοανατολικά των Γρεβενών δεν ξεχώρισαν εθνοτικά, καθώς στα χρόνια της Ύστερης Οθωμανικής περιόδου οι ορθόδοξοι χριστιανοί των περιοχών αυτών ήταν ελληνόφωνοι και αυτοπροσδιορίζονταν ως ντόπιοι Έλληνες.⁹

Στις βορειοδυτικές εσχατιές της περιοχής των Γρεβενών, τα Βλαχοχώρια που ενώνουν τη Μακεδονία με την Ήπειρο αποτελούσαν διακριτή ενότητα, με την κυριαρχία της βλαχοφωνίας και της ημινομαδικής κτηνοτροφίας να χαρακτηρίζουν την περιοχή για το μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα. Ανατολικότερα των Βλαχοχωρίων και μέχρι τον ποταμό Αλιάκμονα, κυρίως γύρω από τις πλαγιές του Όρλιακα και της Βασιλίτσας, συναντάμε τους

⁶ Το αρχικό της όνομα «Ντισκάτα» είναι βλάχικο, από το «δισικάρε=σχίζω», άρα σημαίνει «σχισμένη» περιοχή, καθώς διασχίζεται από 5 χείμαρρους. Οι Βλάχοι ποιμένες χρησιμοποιούσαν την περιοχή ως θερινά βοσκοτόπια, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε κόμβο κίνησης των κοπαδιών μέχρι τις επιδρομές Αλβανών ατάκτων που λυμάνονταν τις βλάχικες περιοχές από τη Μοσχόπολη της Αλβανίας μέχρι τη Δυτική Μακεδονία από τα μέσα του 18ου και εξής. Οι επιδρομές ανάγκασαν τμήμα των Βλάχων σε μόνιμη εγκατάσταση, όπου και αφομοιώθηκαν πολιτισμικά από τους γηγενείς, πράγμα που σήμανε και την εξαφάνιση της βλαχοφωνίας σε αυτή την περιοχή. Σύμφωνα, με τον Σπανό, τους δόθηκε από τους γηγενείς το όνομα «ζιαβέλια=ταλαιπωρημένοι» λόγω των κακουχιών που αντιμετώπισαν, όνομα που χαρακτηρίζει τους απογόνους αυτών των Βλάχων μέχρι σήμερα, ακόμη και ως αυτοπροσδιορισμός. Βλ. Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασίων*, 27.

⁷ Μετά την ένταξη της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων, ο οθωμανικός Καζάς Γρεβενών υπήχθη διοικητικά στον Νομό Κοζάνη. Το 1943, με απόφαση των κατοχικών αρχών, η πόλη της Δεσκάτης και τα 8 χωριά της (Δασοχώρι, Παρασκευή, Γήλοφος, Άγιος Γεώργιος, Κρασιά, Λουτρός και Άκρη) υπήχθησαν στην επαρχία Ελασσόνας του Νομού Λάρισας. Το 1964, μετά τη σύσταση του Νομού Γρεβενών, η πόλη της Δεσκάτης και τα 5 από τα 8 χωριά της επέστρεψαν διοικητικά στα Γρεβενά. Βλ. Θεόδωρος Κ.Π. Σαράντης, «Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)», *Μακεδονικά* 26 (1987): 246-247.

⁸ Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασίων*, 28.

⁹ Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας, Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας* (Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2000), 44-45 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 45-46, 52-54.

Κουπατσαραίου¹⁰. Οι περισσότεροι από αυτούς ζουν στη ζώνη της βελανιδιάς (800-1000 μέτρα), χαμηλότερα από τους Βλάχους που κατοικούν στη ζώνη του πεύκου (πάνω από τα 1000 μέτρα). Για την καταγωγή τους υπάρχουν πολλές θεωρίες, με κάποιες να μιλούν για κοινή καταγωγή με τους Βλάχους και γλωσσικό εξελληνισμό αυτής της πληθυσμιακής ομάδας αιώνες πριν. Το βέβαιο είναι ότι η ελληνοφωνία και η μόνιμη –με εξαίρεση τρία κουπατσαροχώρια στη ζώνη του πεύκου– εγκατάσταση¹¹ τούς διαχώρισε από τους Βλάχους, με τους οποίους συμπλέχθηκαν σε πλήθος παραγωγικών δραστηριοτήτων.¹²

Παραπάνω έγινε αναφορά στην επικάλυψη των ταυτοτήτων που προϋπήρχε πριν την αστικοποίηση των μεταπολεμικών δεκαετιών. Αυτή ήταν απόρροια της ύπαρξης μεικτών χωριών σε όλη την περιοχή των Γρεβενών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αλλά και μετά από αυτή. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών που συμφωνήθηκε στη Λωζάνη, οι πρόσφυγες βρέθηκαν κατά κύριο λόγο στις περιοχές που κατοικούσαν οι Βαλαάδες, οι μεταστρεφόμενοι στο ισλάμ ελληνόφωνοι. Οι Βαλαάδες κατοικούσαν σε 61 χωριά, εκ των οποίων τα 29 είχαν αμιγή¹³ πληθυσμό μουσουλμάνων. Τα χωριά αυτά βρίσκονταν στους καζάδες Ανασελίτσας,

¹⁰ Μια από τις επικρατέστερες απόψεις για την ετυμολογική προέλευση του ονόματος Κουπατσαράρης, όπως καταγράφεται σε πολλά εγχειρίδια και μονογραφίες, είναι πως προέρχεται από τη βλάχικη λέξη «κουπάτσιου» που σημαίνει βελανιδιά και ιδίως τα νεόφυτα γύρω από τον κύριο κορμό του δέντρου. Εξίσου σημαντική είναι η άποψη ότι προέρχεται από το σλάβικο «κουπάτς», γεωργός. Και στις δύο περιπτώσεις όμως της χρήσης του από τους Βλάχους δηλώνει υποτίμηση αυτής της εθνοτικής ομάδας. Βλ. Δάφνη Πουλιανού, *Κοπατσαραίοι - Ζωντανό παρελθόν στα Ριζά της Α. Πίνδου* (Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος, 1994), 8-9 / Ρίκη Βαν Μπουσχότεν. *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)* (Αθήνα: Πλέθρον, 2003), 124-128 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Εισαγωγή.

¹¹ Τα τρία δυτικότερα Κοπατσαροχώρια είναι αυτά που συνόρευαν με τα Βλαχοχώρια και ακολουθούσαν το παραγωγικό μοντέλο της ημινομαδικής κτηνοτροφίας (Δοτσικό, Μεσολούρι, Φιλιππαιοί). Ανατολικά των τριών αυτών χωριών απλώνονται μέχρι τις μέρες –κατά γεωγραφική σειρά από δυμάς προς ανατολάς και κυρίως νότια της πόλης των Γρεβενών– τα χωριά Πανόραμα, Αετιά, Λάβδα, Πρόσβορο, Πολυνέρι, Αλατόπετρα, Περιβολάκι, Μικρολίβαδο, Ζιάκας, Μοναχίτι, Σπήλαιο, Τρίκωμο, Καληράχη, Παρόρι, Τρίκωμο, Σταυρός, Μαυρονόρος, Κοσμάτι, Μαυραναίοι, Κηπουριό, Σιταράς, Δεσπότης, Αιμιλιανός, Ελευθεροχώρι, Άγιοι Θεόδωροι, Μεσόλακκος, Καλόχι και Ανθρακιά. Βλ. Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Χάρτης με τα χωριά των Κουπατσαραίων», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 142.

Από την παραπάνω σειρά χωριών παραλείφθηκαν όσα εγκαταλείφθηκαν ως οικισμοί ή όσα άλλαξαν χαρακτήρα λόγω της προσφυγικής εγκατάστασης (σ.σ.).

¹² Πουλιανού, *Κοπατσαραίοι*, 8-9 / Αλέξανδρος Τζιόλας, *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008) 142-143 / Βλ. Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Εισαγωγή, 27.

¹³ Από τα χωριά των Βαλαάδων των Γρεβενών αμιγή μουσουλμανικά κατά την απογραφή του 1920 και μέχρι την ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας το 1924 ήταν τα χωριά Ποντινή,

Γρεβενών, Άργους Ορεστικού, στις σημερινές Περιφερειακές Ενότητες Κοζάνης, Γρεβενών και Καστοριάς.¹⁴

Γενικότερα, μιλώντας για όλες αυτές τις εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες οφείλουμε να κατανοήσουμε την ύπαρξη πλούσιας μεταναστευτικής ιστορίας στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εσωτερική μετανάστευση μετέβαλε ριζικά την πληθυσμιακή σύνθεση του ελλαδικού χώρου και σε κάποιες περιπτώσεις διευκόλυνε τον εξισλαμισμό ως βαλβίδα κοινωνικής κινητικότητας. Παράλληλα δημιούργησε διακριτές πολιτισμικές ζώνες, αμιγή πληθυσμιακά χωριά σε ό,τι αφορά τη θρησκευτική και εθνοτική-πολιτισμική έκφραση.¹⁵

Σε ό,τι αφορά την περιοχή των Γρεβενών, οι οικισμοί των Βαλαάδων απλώνονταν σε όλες τις κατευθύνσεις γύρω από την πόλη και έφταναν ως την περιοχή του Βοΐου, η οποία ήταν κομμάτι του Καζά Γρεβενών μέχρι την ένταξη των περιοχών στο ελληνικό κράτος το 1913, ενώ σήμερα αποτελεί μέρος της Π.Ε. Κοζάνης.¹⁶ Σε αυτούς τους οικισμούς που δεν αποτελούσαν μια διακριτή γεωγραφική ενότητα εγκαταστάθηκαν πολλοί Μικρασιάτες Έλληνες που έφτασαν μετά τον ξεριζωμό του 1922. Έπρεπε όμως να φτάσουμε στα χρόνια της Μεταπολίτευσης και την κατασκευή της ποντιακής ταυτότητας –με καθοριστικό ρόλο των κυβερνήσεων ΠΑΣΟΚ και των στελεχών προσφυγικής καταγωγής¹⁷– για να συγκροτήσουν οι περιοχές αυτές και σε συμβολικό επίπεδο μία διακριτή πολιτισμική ενότητα, τα χωριά των Ποντίων της περιοχής των Γρεβενών, καθώς δεν ήταν όλοι οι Μικρασιάτες το ίδιο.¹⁸

Η καποδιστριακή διοικητική διαίρεση του νομού Γρεβενών, που ίσχυε από το 1997 έως το 2010 απαντούσε ως ένα βαθμό στην παραπάνω εδαφική-πολιτισμική διαίρεση. Στα νότια βρίσκονταν οι Δήμοι Χασιών και Δεσκάτης. Βορειοανατολικότερα από αυτούς βρισκόταν ο Δήμος Βεντζίων. Στο δυτικό άκρο της σημερινής Π.Ε. Γρεβενών, το κάθε Βλαχοχώρι και τα τρία ορεινότερα Κοπατσαροχώρια συγκροτούσε το καθένα τη δική του κοινότητα¹⁹, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των υπόλοιπων Κοπατσαροχωρίων εντασσόταν στους Δήμους Θεόδωρου Ζιάκα, Γόργιανης και Κοσμά Αιτωλού. Σε ό,τι αφορά τα μικτά χωριά, καθώς και τα αμιγή –

Κολοκυθάκι, Λαγκαδάκια, Αγαλαίοι, Κέντρο, Νησί, Αγάπη, Πηγαδίτσα, Κυρακαλή, Αναβρυτά, Μυρσίνα, Μηλιά, Βατόλακκος, Ελάφι, Κιβωτός και Κάστρο. Μικτός ήταν ο πληθυσμός των χωριών Κνίδη, Καρπερό, Δήμητρα, Έλατος, Φελλί, Ελεύθερο, Άγιος Γεώργιος, Μηλιά, Κληματάκι, Μεγάλο Σειρήνη, Σύνδενδρο και Μελίσσι καθώς και της πόλεως των Γρεβενών. Βλ. Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 261-262.

¹⁴ Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 45 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 146 παραπομπή 18.

¹⁵ Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 44-45.

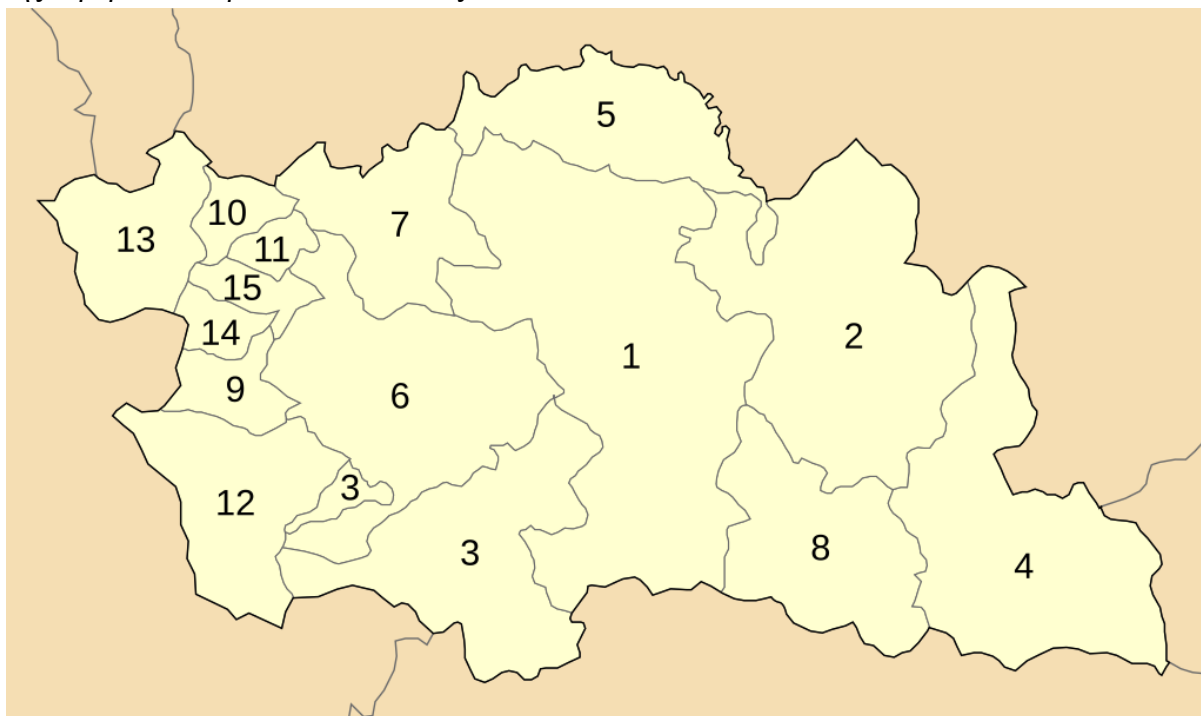
¹⁶ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 146 παραπομπή 18.

¹⁷ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 423, 426-427.

¹⁸ Λάμπρος Μπαλτσιώτης. Ποιον ωφελεί η αναδιάταξη της θέσης των Ποντίων. Γενοκτονία, πολιτική και ιστορία, *Χρόνος 6* (2013).

¹⁹ Οι βλάχικες κοινότητες Αβδέλλας, Περιβολίου, Σαμαρίνας, Σμίξης και οι κουπατσάρικες Δοτσικού, Μεσολουρίου, και Φιλιππίων.

μετά την ανταλλαγή πληθυσμών– προσφυγικά χωριά αυτά μοιράστηκαν κυρίως στους Δήμους Γόργιανης, Γρεβενών, Ηρακλεωτών, Βεντζίων και Χασίων.²⁰

Καποδιστριακή διοικητική Διάρθρωση του Νομού Γρεβενών:

1. Δήμος Γρεβενών
2. Δήμος Βεντζίων
3. Δήμος Γόργιανης
4. Δήμος Δεσκάτης
5. Δήμος Ηρακλεωτών
6. Δήμος Θεόδωρου Ζιάκα
7. Δήμος Κοσμά Αιτωλού
8. Δήμος Χασίων
9. Κοινότητα Αβδέλλας
10. Κοινότητα Δοτσικού
11. Κοινότητα Μεσολουρίου

²⁰ Το Σχέδιο «Καποδίστριας» είναι η συνηθισμένη ονομασία του νόμου 2539/97 του ελληνικού κράτους (βλ. Φ.Ε.Κ. Α' 244/1997). Πήρε το όνομά του από τον Ιωάννη Καποδίστρια, πρώτο κυβερνήτη της Ελλάδος μετά την απελευθέρωσή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σύμφωνα με τον νόμο έγινε συνένωση των κοινοτήτων σε μεγαλύτερους δήμους με σκοπό τη βελτιστοποίηση της δημόσιας διοίκησης στο επίπεδο της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η διοικητική διαίρεση που προέκυψε με τον νόμο αυτό ίσχυσε μέχρι το τέλος του 2010, οπότε και αντικαταστάθηκε από τη νέα διοικητική διαίρεση που προβλέπει το σχέδιο «Καλλικράτης». Βλ. ΦΕΚ Α 87/07.06.2010.

12. Κοινότητα Περιβολίου
13. Κοινότητα Σαμαρίνας
14. Κοινότητα Σμίξης
15. Κοινότητα Φιλιππαίων.

Τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα σε ό,τι αφορά τον ορισμό της ταυτότητας των ορεσίβιων, των παλαιότερων κατοίκων της περιοχής, τα βήματα των οποίων μπορούν να αναζητηθούν στο ίδιο εδαφικό περιβάλλον στο διάβα των αιώνων. Βλάχοι και Κουπατσαραίοι ήταν οι βασικές διακριτές ομάδες, οι οποίες συμπλέκονταν σε πλήθος παραγωγικών δραστηριοτήτων. Η οικονομική πρωτοκαθεδρία, όμως, των πρώτων σε σχέση με τους δεύτερους ήταν το βασικό στοιχείο νοηματοδότησης της σχέσης τους. Οι ανθρώπινες κοινωνίες, βέβαια, δεν διέπονται από αυστηρούς μαθηματικούς κανόνες. Η πολλαπλότητα είναι ένα αναντίρρητο γεγονός.²¹ Η περίπτωση της Τούργιας Κρασιάς ή –όπως αποκαλείται υποτιμητικά λόγω της έντονης πληθυσμιακής παρουσίας των Ρόμηδων– «Γυφτοκρασιάς», η οποία δεν απολάμβανε την οικονομική δυναμική και την αίγλη των υπόλοιπων Βλαχοχωρίων, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της ποικιλίας των σχέσεων και μέσα στον πιο κλειστό κόσμο των ορεινών κοινοτήτων, ιδιαίτερα εκείνων των Βλαχοχωρίων.²²

Σε ό,τι αφορά τα Κοπατσαροχώρια, η κοινωνική τους οργάνωση είναι αποκαλυπτική για τον τρόπο που το φυσικό περιβάλλον καθόριζε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων²³ και επομένως κάθε πτυχή της ζωής των κατοίκων. Είναι αποκαλυπτικό ότι τα ορεινότερα Κοπατσαροχώρια μοιάζουν περισσότερο στα Βλαχοχώρια, παρουσιάζοντας μία πιο ευδιάκριτη κοινωνική διαστρωμάτωση, καθώς στηρίχθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος του 20ου αιώνα στην ημινομαδική –κατά κύριο λόγο– κτηνοτροφία και στο εμπόριο ως βασικές οικονομικές δραστηριότητες και εξήγαγαν από αυτές ένα παραγωγικό πλεόνασμα. Αυτή ακριβώς η ομοιότητα δημιουργεί τη συναναστροφή, την αλληλεπίδραση και σε κάποιες περιπτώσεις την ανάπτυξη σχέσεων εξάρτησης.²⁴

Κι αν τα πράγματα μοιάζουν κάπως ξεκάθαρα σχετικά με αυτές τις δύο πληθυσμιακές ομάδες, η προσέγγιση των άλλων ετεροτήτων στα υπόλοιπα εδάφη της περιοχής των Γρεβενών αποτελεί ένα πιο σύνθετο ζήτημα. Για να καταλάβουμε τα αίτια του πολιτισμικού διαχωρισμού πρέπει πρώτα να κατανοήσουμε αυτά του εδαφικού, που δεν απαντώνταν μόνο στα δυτικά αλλά και στα ανατολικά της πόλης των Γρεβενών. Το οικιστικό πλέγμα του μέσου Αλιάκμονα, δηλαδή οι οικισμοί μεταξύ Σιάτιστας, Γρεβενών, Κοζάνης και Σερβίων, όπου βρίσκονται τα χωριά των Βεντζίων και της Δεσκάτης, αποτέλεσαν στην Ύστερη Οθωμανική περίοδο μια

²¹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 53-56.

²² Αλέξανδρος Τζιόλας. *Μουσικοί και ορχήστρες της βορειοανατολικής Πίνδου Ι* (Θεσσαλονίκη: Δίαυλος, 2009), 42-49, 51.

²³ Δαλκαβούκης, *Εθνοτοπικές ομάδες στο Ζαγόρι*, 4-6.

²⁴ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 28-30, 53-56.

διακριτή εδαφική ενότητα, διαμορφωμένη από πεδινές ζώνες και πόρους, προσπελάσιμα σημεία με μικρότερο βάθος εκεί όπου στένευε η κοίτη του ποταμού. Οι οθωμανικές αρχές κατανοώντας αυτή την ιδιαιτερότητα δημιούργησαν σε αυτή την περιοχή τον Καζά των Βεντσών, διακριτή διοικητική ενότητα για περισσότερο από έναν αιώνα (α΄ μισό 17ου-β΄ μισό 19ου). Στην περιοχή λάμβανε χώρα κάθε χρόνο στις αρχές Οκτωβρίου και το «Κοτζά Παζάρ» (Μεγάλο Παζάρι). Συγκεκριμένα γινόταν στο χωριό Βέντζι (Κέντρο), χωριό καθαρά μουσουλμανικό τότε, δεκαπέντε χιλιόμετρα ανατολικά από τα Γρεβενά.²⁵

Τα Βέντζια αποτελούσαν φτωχή περιοχή, απόλυτα εξαρτημένη από τις οικονομικές επιλογές της οθωμανικής διοίκησης. Ως κέντρο συσπείρωσης των χριστιανικών πληθυσμών της περιοχής είχε αναδειχθεί η μονή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, της επονομαζόμενης Ζάβορδας. Ιδρύθηκε την τέταρτη δεκαετία του 16ου αιώνα από τον Νικάνορα ως ανάχωμα στους μαζικούς εξισλαμισμούς. Αποτέλεσε το μεγαλύτερο στήριγμα για την επιβίωση του χριστιανισμού σε μία περιοχή που πριν την εκμηχάνιση της γεωργίας, που έγινε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ήταν η φτωχότερη χωρική ενότητα της περιοχής των Γρεβενών.²⁶

Ξεχωριστή αναφορά πρέπει να γίνει ως ξεχωριστή εδαφική οντότητα στην πόλη των Γρεβενών, καθώς αποτελεί ένα φυσικό οχυρό ανάμεσα σε ορεινούς όγκους (Πίνδος, Βόιο, Σινιάτσικο και Βούρινος) που τέμνουν τη μέση κοιλάδα του Αλιάκμονα. Η πόλη συνδεόταν με το σημαντικότερο οικονομικό κέντρο της Δυτικής Μακεδονίας στην Ύστερη Οθωμανική περίοδο, την Κοζάνη, μέσα από τη διάβαση «Καραγιάννια» της Σιάτιστας. Η ανάπτυξη των Γρεβενών εντάσσεται στο γενικότερο φαινόμενο δημιουργίας νέων βαλκανικών πόλεων στη θέση παλαιών βυζαντινών κέντρων που παρήκμασαν. Οι ακμάζουσες χριστιανικές ορεινές κοινότητες, μέσω του πλεονάσματος της κτηνοτροφίας, στήριζαν οικονομικά και πληθυσμιακά τη δημιουργία διαμετακομιστικών κέντρων, αναπτύσσοντας θεσμούς εντός του οθωμανικού πλαισίου. Ενδεικτικά, στη θέση των Σερβίων αναπτύχθηκε από τον 18ο αιώνα η Κοζάνη και στη θέση του Σισανίου η Σιάτιστα, ενώ τα Γρεβενά αποτέλεσαν κομβικό σύνδεσμο της Μακεδονίας με την Ήπειρο.²⁷ Η στρατιωτική σημασία της περιοχής ενισχύθηκε στα χρόνια του Αλή Πασά, ο οποίος, μέσω της μετατροπής κεφαλοχωρίων σε τσιφλίκια, εξώθησε στην περαιτέρω ανάπτυξη της νομαδικής κτηνοτροφίας.²⁸

²⁵ Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 289 / Χατζηιωάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 16, 51.

²⁶ Χατζηιωάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 46-47.

²⁷ Χατζηιωάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 17, 27-30, 43-44.

²⁸ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 147-148.

Κεφάλαιο 1ο - Οι Βλάχοι

1.1 Η βλάχικη ταυτότητα και η ένταξή της στο ελληνικό εθνικό αφήγημα

Ο όρος «Βλάχος» χρησιμοποιήθηκε για να χαρακτηρίσει τους λατινόφωνους ημινομάδες κτηνοτρόφους της νότιας Βαλκανικής, συνδέοντας την εθνοτική αυτή ομάδα με συγκεκριμένη επαγγελματική δραστηριότητα. Στην πραγματικότητα, μεγάλο ποσοστό των Βλάχων ήταν εδραίοι και απέκτησαν έναν σημαντικό πολιτισμό σε αστικό περιβάλλον²⁹. Στις αστικές εγκαταστάσεις τους, αλλά κυρίως στις ορεινές κοινότητες, οι Βλάχοι διαμόρφωσαν μια αίσθηση ταύτισης της εθνοτικής ταυτότητας με την αίσθηση του ανήκειν στην κοινότητα, δίχως αυτό να ισχύει παντού. Η γλώσσα προσαρμόζεται στις κοινωνικές αλλαγές, με τον όρο «Βλάχος» να αποκτά νέες σημασίες στον μεταπολεμικό κόσμο, καθώς η αφομοίωση του βλάχικου στοιχείου στην ελληνικότητα έγινε αδιαμφισβήτητη. Ο όρος άρχισε να χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει τον επαρχιώτη ή τον ορεσίβιο σε αντίθεση με τον αστό. Η κατανόηση αυτής της μεταβολής απαιτεί τη μελέτη του αρχικού πλαισίου στις κοινότητες της Πίνδου και την προσαρμογή τους σε αυτό που ονομάστηκε «νεωτερικότητα».³⁰

Οι αυτοπροσδιοριστικοί όροι «Αρμάνοι» και «Αρωμόνοι» εξέφραζαν την ιδιαίτερη ταυτότητα των βλαχόφωνων, χωρίς να δηλώνουν εθνική ταυτότητα, καθώς οι Βλάχοι δεν συγκρότησαν ουδέποτε μια βλάχικη επικράτεια που θα δικαιολογούσε διεκδικήσεις συγκρότησης έθνους-κράτους. Η σύνδεσή τους με τον ελληνικό εθνικισμό ήταν απότοκος της ιστορικής συγκυρίας και των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στις κοινότητες και τον έξω κόσμο.³¹ Η ελληνική εθνική ολοκλήρωση, από τον Μακεδονικό Αγώνα έως τον Μεσοπόλεμο, έφερε πολιτικές ελέγχου «προβληματικών» κοινοτήτων στη Μακεδονία, όπου η ελληνικότητα

²⁹ Κωνσταντίνα Δ. Καρακώστα, «Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκολτς μέσα από το κρατικό αρχείο της ουγγρικής πόλης», *Μακεδονικά* 38 (2009): 154 / Σπύρος, «Οι Βλάχοι και οι Τόποι τους: Κοινωνικός μετασηματισμός και "μεταμορφώσεις" της ταυτότητας σε μια βλαχόφωνη κοινότητα της Πίνδου» (Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 2009). Doi 10.12681/eadd/18442, 5, 8-9 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Εισαγωγή / Φάνης Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας 1500-1769*, (Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2011), 8-10, 154.

³⁰ Αντώνης Μ. Κολτσίδας, *Οι Κουτσόβλαχοι: εθνολογική και λαογραφική μελέτη* (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, 1993), 24-28 / Ευάγγελος Δρούκας και Σοφοκλής Μπέζας. «Μελέτη σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό των Βλάχων» (Πτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας & Επικοινωνίας, Κατεύθυνση: Πολιτιστική Αναπαράσταση και Νέες Τεχνολογίες, Μυτιλήνη 2004), 10-11 / Θεόδωρος Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 1-3.

³¹ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 3-6.

αμφισβητήθηκε³². Το Κουτσοβλαχικό ζήτημα³³ επηρεάστηκε από τις ελληνορουμανικές σχέσεις και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των πληθυσμών, οδηγώντας σε διαφορούμενη στάση απέναντι στο ελληνικό κράτος. Το ελληνικό κράτος προσπάθησε να ενσωματώσει τη βλαχικότητα μέσω ενός παραδοσιακού μοτίβου της «νεωτερικότητας», ταυτίζοντας την πρόοδο με το αστικό περιβάλλον και τη συντήρηση με το υπαίθριο. Οι νομάδες και ημινομάδες κτηνοτρόφοι των ορεινών κοινοτήτων της Πίνδου θεωρήθηκαν, σύμφωνα με το αφήγημα της εθνικής ολοκλήρωσης, «παιδιά ενός κατώτερου θεού»³⁴. Στο πλαίσιο των εθνών-κρατών, επιδιώχθηκε η λήθη του οθωμανικού παρελθόντος και η εξάλειψη της κοινής τοπικής ταυτότητας ανάμεσα σε Αλβανόφωνους, Βλαχόφωνους, Σλαβόφωνους και Ελληνόφωνους, που συχνά ένιωθαν πιο κοντά στους γείτονές τους παρά σε μακρινούς συμπατριώτες.³⁵

Οι Βλάχοι, λόγω του ημινομαδικού βίου τους, είχαν έντονη αλληλεπίδραση με άλλες ετερότητες, διατηρώντας όμως τη γλώσσα τους ως στοιχείο διαφοροποίησης. Σταδιακά, παρουσιάστηκαν ως πολιτισμική ομάδα συνδεδεμένη με την ελληνικότητα και την ισχυρή θρησκευτική πίστη, αυτοπροβεβλημένοι ως θεματοφύλακες του ελληνικού πολιτισμού³⁶, ενώ συσκοτίστηκε η ακμή των βλάχικων παροικιών και η ανάπτυξη αστικού βλάχικου πολιτισμού,

³² Ευθυμία Παυλίδου, «Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση των ξеноφώνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940» (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2017). Doi 10.12681/eadd/40194, 366-369.

³³ Το Αρωμουνικό ζήτημα, ή Κουτσοβλαχικό ζήτημα ή Βλαχικό ζήτημα αναφέρεται στην τρέχουσα διαίρεση της εθνοτικής ταυτότητας των Αρμάνων (Βλάχων), ως επί το πλείστον με αυτές που είναι υπέρ της ελληνικής, υπέρ της ρουμανικής ή αυτοπροσδιορίζονται αποκλειστικά ως Αρμάνοι. Σημαντικότερη σε αυτή τη διαδικασία ήταν η σύγκρουση των πρώτων δύο ομάδων, όταν οι έχοντες ελληνική συνείδηση Βλάχοι συγκρούστηκαν με τους «ρουμανίζοντες». Ως «ρουμανίζοντες» χαρακτηρίστηκαν χαμηλότερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα των Βλάχων που εθίγησαν από την υποβάθμιση της ορεινής κοινότητας στα πλαίσια της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης. Στα χρόνια της όξυνσης του Ανατολικού Ζητήματος, με πρωτεργάτη τον δάσκαλο Απόστολο Μαργαρίτη από την Αβδέλλα Γρεβενών, οι Βλάχοι της Πίνδου προέβαλαν το αίτημα πραγματοποίησης της σχολικής εκπαίδευσης και των θρησκευτικών τελετουργιών στη βλάχικη γλώσσα. Οι σπόροι αυτής της αυτονομιστικής κίνησης, που αναγνωρίστηκε το 1905 από την Οθωμανική διοίκηση ως αρωμουνική εθνότητα, έμελλε να θεριστούν πρόσκαιρα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ακόμα περισσότερο κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι Βλάχοι αυτονομιστές και τυχοδιώκτες συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις Κατοχής για να δημιουργήσουν ανεξάρτητο κράτος στην Πίνδο. Βλ. Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 81-99.

³⁴ Κολτσίδα, *Οι Κουτσόβλαχοι*, 18 / Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 3-6.

³⁵ Isa Blumi, *Reinstating the Ottomans: alternative Balkan modernities, 1800–1912*, (1st edition New York: Palgrave Macmillan, 2011), 4-6.

³⁶ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 10 / Νικόλαος Ι. Μέρτζος, 24 Νοεμβρίου 2019, Βλάχοι: Οι οροφύλακες του γένους, *Μακεδονία της Κυριακής*.

με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη Μοσχόπολη³⁷. Η ευθυγράμμιση του μεγαλύτερου μέρους των βλάχικων ελίτ με το ελληνικό κράτος, στις αρχές του 20ου αιώνα, προκάλεσε ενδοκοινοτικές διαμάχες, καθώς βλάχικες ομάδες καλούνταν να διαχωριστούν από ομόγλωσσους και ομόθρησκους πληθυσμούς. Αυτή η ένταση κορυφώθηκε στη σύγκρουση «ελληνιζόντων» και «ρουμανιζόντων» Βλάχων.³⁸

Ο υποβιβασμός του πολιτισμού των ορεινών κοινοτήτων που άκμασε στην ύστερη Οθωμανική περίοδο ήταν στρατηγική επιλογή των εθνικών κρατών και σε αυτό το πλαίσιο ο όρος «Βλάχος» νοηματοδοτήθηκε στα πλαίσια του χαρακτηρισμού μιας επαγγελματικής και συνακόλουθα πολιτισμικής ετερότητας και όχι μιας εθνοτικής ομάδας. Η προσέγγιση της ετερότητας περισσότερο σαν ένα μουσειακό έκθεμα αναπτυγμένο μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά συμφραζόμενα –σαν τον πριμιτιβισμό της Δυτικής Ευρώπης και το φολκλόρ– ήταν ένα χρήσιμο εργαλείο αντιμετώπισης των ετεροτήτων στο περιβάλλον της εθνικής ολοκλήρωσης.³⁹

1.1.1 Η αυτοπροστασία της βλαχικότητας, η μετεξέλιξη της βλάχικης ταυτότητας και οι επιτελεστικές της αναπαραστάσεις

Το εθνικό σχέδιο υποβάθμισης του «ανεξέλεγκτου» ορεσίβιου, υπέρ του νομοταγούς αστού, δεν εφαρμόστηκε εύκολα στη βόρεια Ελλάδα, ιδιαίτερα στην Πίνδο, το μητροπολιτικό κέντρο της βλαχικότητας. Η ορεινή κοινότητα υπήρξε πυρήνας οικονομικής και πολιτισμικής κυριαρχίας των Βλάχων. Η κυριαρχία αυτή συχνά λειδορήθηκε έντονα από τις υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες, που συχνά αμφισβητούσαν την ελληνικότητά τους, αξιοποιώντας τη σύνδεση ορισμένων στρωμάτων της βλαχικότητας με τη Ρουμανία από τα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στη μεταγραφή του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού του μιλλέτ σε ελληνική εθνική συνείδηση, η ταξικότητα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο, καθώς οι βλάχικες ελίτ εντάχθηκαν στην ελληνική μεσοαστική και μεγαλοαστική τάξη, χωρίς να αποκοπούν από την πατρογονική εστία, που συνέχισε να αποτελεί σημείο αναφοράς, καθώς οι σχέσεις εξάρτησης μεταφέρθηκαν στο άστυ και δημιουργήθηκε ισχυρή οικονομία συστάδας.⁴⁰

Η διατήρηση της σύνδεσης με το αρχικό περιβάλλον νομιμοποίησε την ταυτότητά τους, ενώ ο εθνοτικός λόγος χρησιμοποιήθηκε τόσο για ένταξη στο εθνικό αφήγημα όσο και για εθνοτικές διεκδικήσεις. Η επιλεκτική μνήμη –με απόκρυψη της συνεργασίας με τις ιταλικές

³⁷ Καρακώστα, *Οι Μοσχολίτες στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα*, 154 / Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 5, 8-9 / Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις*, 8-10, 154.

³⁸ Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση*, 367.

³⁹ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 5-6 / Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση*, 368-370.

⁴⁰ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 7-9 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 148, 151 / Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση*, 368-370, 377.

δυνάμεις Κατοχής ή ανάδειξη επιθυμητών γεγονότων— ενίσχυσε την ένταξή τους στο ελληνικό φαντασιακό, καθώς και τις περιφερειακές ταυτότητες. Κάθε κοινότητα με τη στρατηγική συναρμολόγησης και αποσυναρμολόγησης χώρου και χρόνου συγκρότησε ένα αφήγημα – αγκαλιασμένο και από τα κάτω— ως εργαλείο για να αποσπαστούν τόσο από την κεντρική εξουσία όσο και από τις όμορες κοινότητες παραπάνω οφέλη για τους δικούς της, τους «χωριανούς», αυτούς που μοιράζονται την ίδια μοναδική ταυτότητα.⁴¹

Οι διαφορετικές αφηγήσεις για τη βλάχικη ιστορία ανά περιφέρειες οφείλονται όχι μόνο σε ανταγωνισμούς μεταξύ κοινοτήτων⁴², όπως οι ένοπλες συγκρούσεις Περιβολιωτών και Βωβουσιωτών για τη Βάλια Κάλντα και τους φυσικούς πόρους της περιοχής⁴³, αλλά και σε εσωτερικές διαφορές εντός των κοινοτήτων⁴⁴. Αυτές οι διαφορές, συχνά σχετιζόμενες με τη διανομή αγαθών και γης, αποκτούν πολιτική και πολιτισμική διάσταση. Το σύστημα του τσελιγκάτου⁴⁵ είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικό για αυτές τις διαφορές μεταξύ ανθρώπων με διαφορετική θέση στην κοινωνική ιεραρχία.⁴⁶

Η διαμόρφωση ταυτότητας ήταν προϊόν διαπραγμάτευσης μεταξύ κεντρικής εξουσίας και περιφέρειας, με τις αλλαγές να προκύπτουν από τον συμβιβασμό. Οι περιφερειακές ελίτ, ενσωματώνοντας τους στόχους της κεντρικής εξουσίας, απολάμβαναν ανταλλάγματα, ενώ τα πελατειακά και πολιτικά δίκτυα λειτουργούσαν μέσα στα όρια αυτής της σχέσης. Σε κάθε περίπτωση, η αποσάθρωση κάθε δομής και η ανατροπή της ιεραρχίας για την εγκαθίδρυση νέων σχέσεων δεν ήταν σε καμία περίπτωση σχέδιο ούτε της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας,

⁴¹ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 6-13 / Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση*, 367-368.

⁴² Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 10-11.

⁴³ Πρωινός Λόγος, *Η Βωβούσα και η ιστορία της...*

<https://www.proinoslogos.gr/%CE%B1%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%B1/76935-%CE%B7-%CE%B2%CF%89%CE%B2%CE%BF%CF%8D%CF%83%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82%E2%80%A6>

Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2024.

⁴⁴ Παρασκευάς Ποτηρόπουλος, «Χώρος, τόπος, τοπία: Οι πολλαπλές διαστάσεις των τοπικών κοινοτήτων και η σύγχρονη ερευνητική τους προσέγγιση. Το Περιβόλι Γρεβενών», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας*, τόμος MB' 42 (2013): 813-814.

⁴⁵ Κατά τον 19ο και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, το τσελιγκάτο ήταν η κύρια μονάδα κτηνοτροφικής παραγωγής στους ημινομαδικούς και νομαδικούς πληθυσμούς της ηπειρωτικής Ελλάδας. Ο τσέλιγκας, ως πλουσιότερος κτηνοτρόφος, διέθετε εκτεταμένους βοσκοτόπους και οικονομική ισχύ, ελέγχοντας την παραγωγή. Οι μικροκτηνοτρόφοι («σμίκες» διότι έσμιγαν τα ζώα τους με το μεγαλύτερο κοπάδι του τσέλιγκα) εξαρτώνταν από τα βοσκοτόπια και τις πιστωτικές διευκολύνσεις του, ενώ οι έμμισθοι βοσκοί («ρογιασμένοι») αμείβονταν μόνο εφόσον υπήρχε περίσσειμα μετά την εξόφληση των οφειλών τους. Η οικονομική δύναμη του τσέλιγκα εξασφάλιζε πολιτική επιρροή, φτάνοντας έως τον κρατικό μηχανισμό. Βλ. Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, σ. 141-142.

⁴⁶ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 141.

ούτε των επαρχιακών ελίτ καθόλη τη διάρκεια ζωής του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Ακριβώς για αυτό, το ένα κέντρο εξουσίας επικάλυψε το άλλο σε περιόδους διαμόρφωσης αντικειμενικών συνθηκών κοινωνικής ανατροπής.⁴⁷

1.1.2 Η πολιτισμική και υπερταξική ενότητα των Βλάχων

Η προσαρμοστικότητα των Βλάχων, απόρροια του ημινομαδικού τους βίου, διαμόρφωσε τη διπλή τους ζωή μεταξύ πόλης και χωριού, με τις καλοκαιρινές πανηγύρεις να ανανεώνουν την κοινοτική συνοχή. Η κοινότητα, βασικός πυλώνας ταυτότητας, άντεξε στις προκλήσεις της εκχρηματισμένης οικονομίας και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Η ρουμανική προπαγάνδα επηρέασε τα χαμηλότερα στρώματα, ενώ τα ανώτερα συντάχθηκαν με τον ελληνικό εθνικισμό. Παρά τους διχασμούς, οι Βλάχοι διατήρησαν ενιαία πολιτική γραμμή με μηχανισμούς προστασίας της κοινοτικής τους ταυτότητας.⁴⁸

Οι θρησκευτικές εορτές, όπως του Προφήτη Ηλία (20 Ιουλίου), της Αγίας Παρασκευής (26 Ιουλίου), της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (15 Αυγούστου) και της Μικρής Παναγίας (8 Σεπτεμβρίου), λειτουργούν ως τελετουργική αναβάπτιση στη συλλογική ταυτότητα. Στον «Τρανό Χορό» η ιεραρχική διάταξη (ηλικιωμένοι, μεσήλικες, νέοι, γυναίκες) αντικατοπτρίζει την κοινωνική οργάνωση, ενώ ο τελετουργικός ρυθμός οδηγεί σε άχρονη κοινοτική συνείδηση. Η φολκλορική αναβίωση αναδεικνύει την ενότητα, αν και παλαιότερα ο χορός αντανακλούσε κοινωνική διαστρωμάτωση, καθώς οι ευπορότεροι –συνδεδεμένοι με τα αστικά κέντρα– έμποροι και βιοτέχνες προπορεύονταν, ακολουθούμενοι από τους παραδοσιακούς επαγγελματίες του ορεινού περιβάλλοντος.⁴⁹

Ο «Τσιάτσιος της Σαμαρίνας», που χορεύεται στις 16-17 Αυγούστου με μονάχα ελληνικά τραγούδια, ενισχύει την ελληνική εθνική ταυτότητα, ενώ ο «Τρανός Χορός Κίνικ» του Περιβολίου (26-28 Ιουλίου) συνδυάζει ελληνικά και βλάχικα τραγούδια με μυητικά τελετουργικά. Ο πλειστηριασμός της εικόνας στο σίγνιλι του Αγίου Γεωργίου στη γιορτή της Μικρής Παναγίας και ο συναγωνισμός στις θρησκευτικές πομπές συμβολίζουν κοινωνικές αντιθέσεις που υποτάσσονται στο κοινό καλό, εξασφαλίζοντας τη συνοχή και την αντοχή της κοινότητας στο πέρασμα του χρόνου.⁵⁰

⁴⁷ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 13 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 141-142 / Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση*, 368-371.

⁴⁸ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 7-9, 13 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 148, 151.

⁴⁹ Βασίλης Γ. Νιτσιάκος. *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας* (Αθήνα: Πλέθρον, 1995), 135-142 / Δρούκας-Μπέζας, *Σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό των Βλάχων*, 145-146, 149-150.

⁵⁰ Νιτσιάκος, *Οι Ορεινές Κοινότητες*, 133-134, 137-139 / Δρούκας-Μπέζας, *Σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό των Βλάχων*, 150-151 / Ποτηρόπουλος, *Το Περιβόλι Γρεβενών*, 808-809, 813-814.

1.2 Η νομιμοποίηση μέσω της βλάχικης ταυτότητας - τα παραδείγματα των Αρβανιτόβλαχων και των Ρόμηδων

Η χρήση της βλάχικης ταυτότητας από τους Φρασεριώτες, τους Αρβανιτόβλαχους, που χαρακτηρίζονταν από τον νομαδικό τρόπο ζωής και βρίσκονταν σε κατώτερη κοινωνική θέση σε σχέση με τους κυρίαρχους Βλάχους της Πίνδου, αποτελεί ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο. Η ταυτότητα αυτή χρησιμοποιήθηκε επίσης από μέρους των Αρόμ⁵¹, όπως οι κάτοικοι της Τούργιας Κρασιάς. Οι «Ρόμηδες» και «Ρόμισσες» κατά τους Βλάχους, αποκαλούμενοι υποτιμητικά «γύφτοι» ή «γκόρμπιτες⁵²» από τις άλλες εθνοτικές-εθνοτοπικές ομάδες, προσπάθησαν να αναβαθμίσουν τη θέση τους μέσω της εγγύτητας στο βλάχικο στοιχείο⁵³ και της μόνιμης εγκατάστασης στην Τούργια Κρασιά ή στο Βαρόσι Γρεβενών. Ωστόσο, οι Κουτσόβλαχοι συνεχίζουν να διαχωρίζουν τη δική τους ταυτότητα από αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες⁵⁴.

Παρά την αρνητική στάση άλλων εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων των Γρεβενών (Κουπατσαραίοι, Χασιώτες, Βεντζιώτες, Μικρασιάτες πρόσφυγες) απέναντι στους οικονομικά ισχυρότερους Βλάχους, η χρήση της βλαχικότητας επέτρεψε κυρίως στους Ρόμηδες και λιγότερο στους ελάχιστους Αρβανιτόβλαχους της περιοχής των Γρεβενών να γίνουν αποδεκτοί και να ενταχθούν ευκολότερα στο κοινωνικό σύνολο από αντίστοιχα περιθωριοποιημένες μη βλαχόφωνες ομάδες. Η διαχρονική ισχύς της βλαχικότητας, παρά τη λειοδρία που υπέστη στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, εξακολουθεί να έχει επιρροή στην κοινωνική αποδοχή, μέσω των κοινών εθίμων, της γλώσσας και της συμμετοχής των Ρόμηδων μουσικών στα κοινωνικά δρώμενα.⁵⁵ Το γεγονός, μάλιστα, ότι οι Ρόμηδες κυριαρχούσαν ως οργανοπαίκτες, όπως και οι Βλάχοι ως ημινομάδες κτηνοτρόφοι οδήγησε η καταγωγή να μετασηματιστεί σε κοινωνική ταυτότητα και οι οργανοπαίκτες να καλούνται συλλήβδην «γύφτοι». Η ένταξη των Ρόμηδων στη γρεβενιώτικη κοινωνία αποτελεί εξαίρεση στην Ελλάδα, με την ομαλή προσαρμογή τους και την εγκατάλειψη του περιθωρίου. Ωστόσο, οι Ρόμηδες που δεν συγχρωτίστηκαν με τους Βλάχους, όπως και οι μετακινούμενοι «Τσιγγάνοι»⁵⁶ που λανθασμένα συγχέονται με τους εδραίους Ρόμηδες, παραμένουν σε υποδεέστερη θέση, με περιορισμένη αφομοίωση.

⁵¹ «Αρόμ» είναι ο όρος που χρησιμοποιεί ο Θεόδωρος Σπύρος αναφερόμενος στους Ρόμηδες που έχουν διέλθει αρωμουνικό-βλάχικο επιπολιτισμό, διαβιώντας δίπλα στους Βλάχους και μαθαίνοντας τη βλάχικη γλώσσα. Βλ. Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 11-13.

⁵² Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

⁵³ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 11-13.

⁵⁴ Κολτσίδα, *Οι Κουτσόβλαχοι*, 20-21.

⁵⁵ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 11-13.

⁵⁶ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 147.

Κεφάλαιο 2^ο - Οι Κουπατσαραίοι

Ο όρος «Κοπατσαραίοι» προκύπτει από τον ετεροπροσδιορισμό της κυρίαρχης βλαχικής εθνοτικής ομάδας, αλλά και από την υιοθέτησή του από τους ίδιους τους Κουπατσαραίους, κάτι που ενισχύει την ανάγκη για διερεύνηση των σχέσεων εξάρτησης που υπήρχαν μεταξύ τους. Αυτή η αποδοχή του όρου αντανακλά και την προσπάθεια διαφοροποίησης των Κουπατσαραιών από τους Βλάχους, εν μέρει λόγω της αμφισβητούμενης ελληνικότητας των τελευταίων. Η γλωσσική και οικονομική διαφορά ήταν καθοριστική για τις σχέσεις τους. Οι Κουπατσαραίοι των ορεινότερων χωριών, λόγω γεωγραφικής θέσης, ασχολούνταν κυρίως με την ημινομαδική κτηνοτροφία ή, στα φτωχότερα χωριά, με τη ληστεία και τη ζωοκλοπή. Δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τους Βλάχους στον τομέα του τσελιγκάτου και συχνά εργάζονταν ως ποιμένες στην υπηρεσία τους. Ο καταμερισμός των βοσκοτόπων στη Θεσσαλία, όπου οι Κουπατσαραίοι περιορίζονταν στα ορεινότερα χειμερινά βοσκοτόπια, αναδεικνύει την κυριαρχία Βλάχων και Σαρακατσάνων.⁵⁷ Πολλοί Κουπατσαραίοι στράφηκαν στη Χαλκιδική για να βρουν χειμερινά βοσκοτόπια. Ως αντιστάθμισμα στην κυριαρχία των Βλάχων στην περιοχή και τη δυναμική του ετεροπροσδιορισμού τους, παρουσίασαν τους εαυτούς τους ως ντόπιους κατοίκους της Δυτικής Μακεδονίας. Ιδιαίτερα οι κάτοικοι των Κοπατσαροχωριών στη ζώνη της βελανιδιάς (σε χαμηλότερο υψόμετρο από τα 1.000 μέτρα), που ανέπτυξαν περισσότερο τη γεωργία και την εδραία κτηνοτροφία, αυτοπροσδιορίστηκαν ως αγρότες και ποιμένες ριζωμένοι στον τόπο τους, κι όχι «ξενόφερτοι», όπως λένε για τους Σαρακατσάνους και τους Βλάχους.⁵⁸

2.1 Βλάχοι και Κουπατσαραίοι στο οθωμανικό περιβάλλον

Η ανάλυση της σχέσης μεταξύ ελληνόφωνων και βλαχόφωνων ποιμένων στο οθωμανικό περιβάλλον απαιτεί εξέταση του οθωμανικού συστήματος γαιοκτησίας, ιδιαίτερα σε περιοχές χαμηλής παραγωγικότητας όπως τα Γρεβενά. Η γη ανήκε είτε ιδιώτες, είτε σε κοινοτικές δομές ή θρησκευτικά ιδρύματα. Η ακμή των ορεινών κοινοτήτων των Γρεβενών βασίστηκε στην ένταξή τους στο «Βλαχ κόλι», που εξασφάλιζε φοροαπαλλαγές και οπλοκατοχή μέσω στρατολόγησης στα αρματολίκια, που αναπτύχθηκαν από την Πύλη εξαιτίας της γεωστρατηγικής σημασίας της περιοχής. Τα Βλαχοχώρια, ως κεφαλοχώρια ή ελευθεροχώρια, απολάμβαναν κοινοτική αυτονομία, καταβάλλοντας μόνο ετήσιο φόρο⁵⁹. Ανέπτυξαν, έτσι, ιεραρχημένη κοινωνία με σύνθετο καταμερισμό εργασίας. Παρόμοιο καθεστώς είχαν και ορισμένα Κοπατσαροχώρια, όπως το Δοτσικό, που ενίσχυσε την

⁵⁷ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Εισαγωγή, 57, 151-153.

⁵⁸ Πουλιανού, *Κοπατσαραίοι*, 8-9.

⁵⁹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 139 / Fuat Dundar, "Empire of Taxonomy: Ethnic and Religious Identities in the Ottoman Surveys and Censuses", *Middle Eastern Studies* Vol. 51, No. 1 (2014). doi: 10.1080/00263206.2014.913134, 139-140.

αυτονομία του μέσω εξαγοράς γαιών. Ωστόσο, δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τα Βλαχοχώρια, καθώς η ανάπτυξή τους επηρεαζόταν περισσότερο από το υψόμετρο παρά από τις διοικητικές ρυθμίσεις.⁶⁰ Αυτή η πραγματικότητα αντιτίθεται εν μέρει στο αφήγημα του ελληνικού εθνικού κράτους για τη Μακεδονία, το οποίο παρουσίαζε τα αστικά κέντρα ως κοιτίδες ελληνισμού και ερμήνευε την εγκατάλειψη της ελληνοφωνίας ως αποτέλεσμα της προπαγάνδας εχθρικών δυνάμεων που αποξένωσαν τους ορεσίβιους από την υποτιθέμενη πλήρη κυριαρχία της ελληνικότητας στο περιβάλλον του μιλλέτ.⁶¹

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η γη χωριζόταν σε ντάμκες, όπου η καλλιέργεια σιτηρών εναλλασσόταν με την αγρανάπωση και οι εκτάσεις σε αγρανάπωση ενοικιάζονταν στους τσελιγκάδες για βοσκή. Από το 1854 έως το 1878, η ημινομαδική κτηνοτροφία άνθισε, αλλά η προσάρτηση της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος έκοψε τις διαδρομές των κοπαδιών, ξεκινώντας την παρακμή της. Η συνοριακή ζώνη έγινε καταφύγιο παρανόμων και τελωνειακών υπαλλήλων που εκμεταλλεύονταν τις μετακινήσεις. Στις αρχές του 20ού αιώνα, λόγω του εκχρηματισμού της οικονομίας, οι Θεσσαλοί τσιφλικάδες προτιμούσαν να νοικιάζουν τη γη τους στους τσελιγκάδες παρά να την καλλιεργούν μέσω ακτημόνων χωρικών (κολίγων). Ταυτόχρονα, οι τσελιγκάδες, επηρεασμένοι από την αποχώρηση Τούρκων γαιοκτημόνων ήδη από την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881 και τα εμπόδια στις διασυνοριακές μετακινήσεις των κοπαδιών, στράφηκαν στην απόκτηση γαιών, μετατρέποντας μέρος του ζωικού κεφαλαίου τους σε έγγεια ιδιοκτησία για εξασφάλιση βοσκοτόπων. Η στροφή τους στη γεωργία έγινε κυρίως μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, όταν απαλλοτριώθηκαν πολλές βοσκήσιμες εκτάσεις για την αποκατάσταση των προσφύγων.⁶²

Οι Βλάχοι αντέδρασαν στις αλλαγές, επιδεικνύοντας σημαντική προσαρμογή στις νέες συνθήκες. Τα τσελιγκάτα στα Βλαχοχώρια έφταναν τα 10.000 ζώα, με αποτέλεσμα την κυριαρχία και στο εμπόριο, άρα και την οικονομία του κάμπου. Από την άλλη, οι περισσότεροι Κοπατσαραίοι, λιγότερο ενταγμένοι στην εκχρηματισμένη οικονομία, στράφηκαν σε ένα παραγωγικό μοντέλο αυτοσυντήρησης, βασισμένο στη γεωργία και τη μικρή εδραία κτηνοτροφία. Εξάιρεση αποτέλεσαν τα Άνω Κοπατσαροχώρια, τα οποία διέθεταν ισχυρή ημινομαδική κτηνοτροφία, με τσελιγκάτα έως 3.000 ζώων στις αρχές του 20ού αιώνα. Δοτσικό, Φιλιππάιοι και Σπήλαιο είχαν από δύο τσελιγκάτα, ενώ το Πολυνέρι (Βοδεντσκό) είχε ένα. Η συντριπτική πλειοψηφία των Κουπατσαραίων ήταν μικροί κτηνοτρόφοι. Μόνο λίγοι κατείχαν πάνω από 30-40 στρέμματα και 30-40 ζώα, και χαρακτηρίζονταν «νοικοκυραίοι». Οι κτηνοτρόφοι με περισσότερα από 100 ζώα, που ξεχειμώνιαζαν στον κάμπο και εμπορεύονταν γαλακτοκομικά προϊόντα, ήταν από τους λίγους εξοικειωμένους με την εκχρηματισμένη οικονομία. Ως αποτέλεσμα, λίγοι Κοπατσαραίοι κατάφεραν να εγκατασταθούν αργότερα στον θεσσαλικό κάμπο, είτε αγοράζοντας γη, είτε ασκώντας

⁶⁰ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 145-151.

⁶¹ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 5-6 / Blumi, *Reinstating the Ottomans*, 5.

⁶² Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 142, 149-151.

επαγγέλματα στις πόλεις. Τα Κάτω Κοπατσαροχώρια στηρίζονταν περισσότερο στη γεωργία, με τη μικρής κλίμακας κτηνοτροφία να έχει συμπληρωματικό ρόλο, ανταγωνιζόμενα τις εθνοτικές ομάδες των πεδινών περιοχών.⁶³

Οι Βαλαάδες, αν και λιγότεροι από άλλες μουσουλμανικές ομάδες, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην περιοχή, όπου, σύμφωνα με τον Weigand (1889), ζούσαν 15.000 Έλληνες, 12.000 Αρωμούνιοι (Βλάχοι) και 10.000 Μουσουλμάνοι.⁶⁴ Παρότι ολιγάριθμοι στην κουπατσάρικη εδαφική ζώνη, διατηρούσαν εκτεταμένες γεωργικές εκτάσεις και διέθεταν κεφάλαια για τοκογλυφία, καθιστώντας τους σημαντικό ανταγωνιστή των Κοπατσαραιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο ανταγωνισμός μεταξύ των κοινοτήτων Κάστρου και Μεγάρου (παλαιά Ραντοσίνιστα). Η τρίτη εθνοτική ομάδα δρώσα σε αυτό τον χώρο χαρακτηρίζεται ως «Τσιγγάνοι»⁶⁵, ενώ συνήθως πρόκειται για τους εδραίους Ρόμηδες, καθώς αυτές οι δύο ομάδες λαθεμένα συγχέονται. Οι «Τσιγγάνοι» αποτελούσαν μετακινούμενες ομάδες με διακριτά στοιχεία («taife» στα οθωμανικά φορολογικά μητρώα)⁶⁶. Η σύγχυση με τους Ρόμηδες, που επίσης είχαν παρουσία στην περιοχή, οφείλεται τόσο στο χρώμα του δέρματος όσο και στη σύνδεσή τους με τη σιδηρουργία και τη μουσική.⁶⁷ Οι Ρόμηδες, παρά τη σημασία των δραστηριοτήτων τους για τις τοπικές κοινότητες, δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τις παραγωγικές δραστηριότητες των κυρίαρχων εθνοτικών ομάδων στον ορεινό όγκο.⁶⁸

2.2 Οι μεταβολές στο παραγωγικό μοντέλο κατά τον Μεσοπόλεμο

Στα Βλαχοχώρια μέχρι και τον Μεσοπόλεμο, η κτηνοτροφία, με μεγάλα κοπάδια και έμμισθους βοσκούς, αποτελούσε κύρια δραστηριότητα, ενώ η υφαντουργία και το εμπόριο (αγωγιατισμός) ήταν συμπληρωματικές ασχολίες. Οι Βλάχοι είχαν, επίσης, δημιουργήσει ισχυρές εμπορικές κοινότητες της διασποράς. Στα Κοπατσαροχώρια, όπου τα κοπάδια ήταν μικρότερα, ο αγωγιατισμός και η οικοδομική δραστηριότητα, ανεπτυγμένη περισσότερο κοντά στα μαστοροχώρια του Βοΐου, έπαιζαν κρίσιμο ρόλο για την τοπική οικονομία και συντήρησαν τη ζωή των κοινοτήτων.⁶⁹ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το χωριό Άγιος Κοσμάς

⁶³ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 149-152.

⁶⁴ Gustav Weigand, *Οι Αρωμούνιοι (Βλάχοι). Ο χώρος και οι άνθρωποι* (Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, 2001).

⁶⁵ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 147.

⁶⁶ Dundar, *Empire of Taxonomy*, 143.

⁶⁷ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 147.

⁶⁸ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 206, 289-290.

⁶⁹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 144-147, 152.

(παλαιότερα Τσιράκι) που στην εκατονταετία 1840-1940 είχε να επιδείξει πολλούς σπουδαίους τεχνίτες της πέτρας, με προεξάρχουσες τις οικογένειες των Λαζαίων και των Τολιαίων.⁷⁰

Η αγροτική μεταρρύθμιση οδήγησε στη δημιουργία μικροϊδιοκτησιών, όπου η εντατική καλλιέργεια μετά βίας εξασφάλιζε την επιβίωση λόγω περιορισμένης κρατικής στήριξης. Αναπτύχθηκε παράλληλα μικρή κτηνοτροφία για την κάλυψη διατροφικών αναγκών. Η δεκαετία του 1940 υπήρξε καθοριστική: τα ορεινά χωριά επλήγησαν από τις επιχειρήσεις των κατοχικών δυνάμεων και εκκενώθηκαν στον Εμφύλιο, ενώ η εκμηχάνιση της γεωργίας τη δεκαετία του 1960 επέτρεψε στους τσελιγκάδες να καλλιεργήσουν χαμηλής απόδοσης γαίες. Οι πλουσιότερες οικογένειες εγκαταστάθηκαν σε αστικά κέντρα, ενώ η μετακινούμενη κτηνοτροφία αναπροσαρμόστηκε ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Με βάση το διάταγμα 1223/1938, οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι εγγράφηκαν στα δημοτολόγια κοινοτήτων που παραχρειαζαν, εκμεταλλεύομενοι κοινοτικούς βοσκοτόπους. Οι μετακινήσεις σε αρκετές περιπτώσεις συνεχίστηκαν με βάση την οργάνωση του τσελιγκάτου. Οι κτηνοτρόφοι έσμιγαν τα πρόβατα και δημιουργούσαν ένα κοινό κοπάδι, ώστε να μπορούν να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες της μετακίνησης και της φροντίδας των ζώων στις νέες συνθήκες.⁷¹

Για την επιτυχή ένταξη στο αστικό περιβάλλον, καθοριστικό ρόλο για τους Κοπατσαραίους έπαιζαν τόσο η κοινωνική καταγωγή όσο και ο τόπος ανατροφής. Τα Άνω Κοπατσαροχώρια, όπως το Δοτσικό και οι Φιλιππαιοί, που είχαν πολλούς αγωγιάτες, συνδέονταν με το εμπόριο και την εκχρηματισμένη οικονομία, προσφέροντας ευνοϊκότερες συνθήκες προσαρμογής. Αντίθετα, οι οικοδόμοι των Κάτω Κοπατσαροχωρίων και των άλλων χωριών της περιοχής, λόγω των χαμηλών εσόδων τους, αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν ή να στραφούν στην εδραία κτηνοτροφία και στην παραγωγή ξυλοκάρβουνου. Η εσωτερική μετανάστευση έγινε αναγκαία τη δεκαετία του 1930, καθώς η δημογραφική έκρηξη και η εξάντληση της γης οδήγησαν τους Κοπατσαραίους να μετακινηθούν σε περιοχές της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας ή να εργαστούν ως ποιμένες στα κοπάδια των Βλάχων. Η τροφосуλλογή, το κυνήγι και το ψάρεμα παρέμειναν ζωτικές δραστηριότητες, ιδιαίτερα για τους φτωχότερους κατοίκους.⁷²

Λίγα Κοπατσαροχώρια άντεξαν τον παραγωγικό μετασχηματισμό και το τέλος της παραδοσιακής οικονομίας, όπως το Κοσμάτι και το Κηπουριό, που είχαν σημαντικά έσοδα από την αμπελουργία. Στο Κηπουριό, η παραγωγή κρασιού έφτανε τους 150 τόνους στα τέλη του 19ου αιώνα και η ρόμικη οικογένεια Γκιουλέκα αναλάμβανε την κατασκευή γεωργικών εργαλείων. Το 1930, το Κηπουριό, με περίπου 200 οικογένειες, απέφυγε την πληθυσμιακή αιμορραγία άλλων χωριών χάρη στη γεωργία και την κτηνοτροφία. Το Κοσμάτι, γνωστό ως

⁷⁰ Βασίλειος Αποστόλου. «Άγιος Κοσμάς Γρεβενών (Τσιράκι)», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2017/05/blog-post_41.html Πρόσβαση στις 25 Δεκεμβρίου 2024.

⁷¹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 143-144.

⁷² Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 151-153.

«κρασομάνα» του Όρλιακα, είχε 35 καζάνια απόσταξης και 150 τόνους κρασί ετήσια παραγωγή κατά τον Μεσοπόλεμο, με τη ρόμικη οικογένεια των Γιαννουλαίων να καλύπτει τις ανάγκες σε γεωργικά εργαλεία. Ο συνεταιρισμός αμπελουργών είχε ευρύ εμπορικό δίκτυο, αλλά επλήγη από την Κατοχή και τον Εμφύλιο. Ανάμεσα στα θύματα της Κατοχής ήταν ο Χρήστος Τζιότζιουρας, ιδρυτής του συνεταιρισμού και οινοποιείου στην Καστοριά. Μετά τον πόλεμο, το Τρίκωμο ανέλαβε την πρωτοκαθεδρία στην κρασοπαραγωγή.⁷³

Πέρα από το χωριό Καλλονή, όπου η πλειοψηφία των κατοίκων μετανάστευσε στις ΗΠΑ, οι περισσότεροι Κουπατσαραίοι παρέμειναν στη Μακεδονία ή επέστρεψαν μετά από σύντομη παραμονή στο εξωτερικό. Έτσι, η κοινωνική διαστρωμάτωση στις κοινότητες παρέμεινε αμετάβλητη, μέχρι τη δεκαετία του 1940, όταν τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου άλλαξαν οριστικά, όπως θα δούμε παρακάτω, την κατάσταση. Μετά τον πόλεμο, η μικροϊδιοκτησία, η μικρή κτηνοτροφία και η εκμηχάνιση ανέδειξαν την πυρηνική ή διευρυμένη οικογένεια σε βασική παραγωγική μονάδα, ενισχυόμενες από κρατικά αναπτυξιακά προγράμματα και τραπεζικές πιστώσεις. Η μικρή, εδραία κτηνοτροφία αντικατέστησε βαθμιαία το τσελιγκάτο, προσφέροντας βιοπορισμό τη μεσοπολεμική και πρόωμη μεταπολεμική περίοδο, αλλά η εξαφάνιση των χειμερινών βοσκοτόπων και η σταβλίσια κτηνοτροφία περιόρισαν τα μεγάλα κοπάδια, ακόμη και σε συνεταιριστικό πλαίσιο. Η κτηνοτροφία στο ορεινό περιβάλλον παρέμεινε δευτερεύουσα δραστηριότητα, συμβάλλοντας μεν τοπικά, αλλά χωρίς την παλιά ακμή των ορεινών κοινοτήτων με τον υψηλό καταμερισμό εργασίας.⁷⁴

⁷³ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 13 (παραπομπή) και 35 (παράθεμα 4).

⁷⁴ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 144-145, 152.

Κεφάλαιο 3^ο - Οι προσφυγικοί οικισμοί και η πληθυσμιακή διασπορά των προσφύγων στην περιοχή των Γρεβενών

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή η Ελλάδα κλήθηκε να αποκαταστήσει –σύμφωνα με την απογραφή του 1928– 1.200.000 πρόσφυγες. Σε αντίθεση με την κεμαλική Τουρκία, η Ελλάδα δεν ακολούθησε οργανωμένο σχέδιο αποκατάστασης προσφύγων, με αποτέλεσμα τη μεταφορά αστών προσφύγων στην ύπαιθρο και το αντίστροφο. Στη Δυτική Μακεδονία, και ειδικότερα στα Γρεβενά, οι συγκρούσεις ήταν αναπόφευκτες, καθώς οι γηγενείς είχαν ήδη προσπαθήσει να αποκτήσουν τις περιουσίες των μουσουλμάνων ανταλλάξιμων πριν την αποχώρησή τους. Οι πρόσφυγες, που αντικατέστησαν τους μουσουλμάνους, δεν έγιναν δεκτοί με θερμότητα. Επιπλέον, η συγκατοίκηση προσφύγων με μουσουλμάνους ανταλλάξιμους μέχρι το 1924 ενίσχυσε την αίσθηση της πληθυσμιακής συμφόρησης και του ανταγωνισμού για τους περιορισμένους αγροτικούς πόρους.⁷⁵

Συγκεκριμένα από τα Γρεβενά, στο διάστημα Ιανουάριος-Ιούλιος 1924, αναχώρησαν για την Τουρκία 5.419 ανταλλάξιμοι, 3.799 από αμιγή χωριά και 1.620 από μικτά. Από την άλλη πλευρά, ο βίαιος ξεριζωμός του μικρασιατικού ελληνισμού είχε οδηγήσει ήδη από το 1922 περισσότερους από 1.000.000 πρόσφυγες στην Ελλάδα. Από αυτούς βρέθηκαν στον Νομό Κοζάνης μέχρι τον Απρίλιο του 1923, όταν και πραγματοποιήθηκε η πρώτη απογραφή, συνολικά 8.353 άτομα, εκ των οποίων μόλις 318 στην τότε επαρχία Γρεβενών. Με την ολοκλήρωση της ανταλλαγής, σύμφωνα με την απογραφή του Δεκεμβρίου 1925, ο αριθμός αυτός είχε εκτοξευτεί από 318 σε 6.589 πρόσφυγες.⁷⁶

Το 1920, ο πληθυσμός της επαρχίας Γρεβενών του Νομού Κοζάνης έφτανε τους 35.143 κατοίκους, εκ των οποίων 5.632 ήταν «Τούρκοι» (ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι) και λίγοι Βούλγαροι, που έφυγαν από την Ελλάδα σύμφωνα με τις συνθήκες της Λωζάνης (1923) και του Νεϊγύ (1919) αντίστοιχα. Οι υπόλοιποι κάτοικοι ήταν 29.511. Το 1928, μετά την ολοκλήρωση της ανταλλαγής πληθυσμών, ο συνολικός πληθυσμός είναι 42.397 άτομα. Από αυτούς 5.896 ήταν οι πρόσφυγες και 36.501 οι υπόλοιποι κάτοικοι. Τα Γρεβενά ήταν η μοναδική επαρχία του Νομού Κοζάνης στην οποία οι πρόσφυγες –έστω και οριακά– ήταν περισσότεροι από τους αποχωρήσαντες ανταλλάξιμους (5.896 αντί 5.632). Συνολικά αποχώρησαν από τον Νομό Κοζάνης 68.268 ανταλλάξιμοι και έφτασαν σε αυτόν 53.051. Σε όλες τις άλλες δηλαδή επαρχίες του Νομού οι πρόσφυγες ήταν χιλιάδες λιγότεροι από τους μουσουλμάνους που έφυγαν για την Τουρκία.⁷⁷

⁷⁵ Πελαγίδης, Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1940)* (Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 1994), 15, 18-20.

⁷⁶ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 60-61, 68-69.

⁷⁷ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 70-71.

3.1 Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην Κουπατσάρικη εδαφική ζώνη

Οι πρόσφυγες στην περιοχή των Γρεβενών διασκορπίστηκαν σε όλη την έκταση που βρίσκονταν προηγουμένως οι Βαλαάδες. Δηλαδή, η μοναδική εδαφική ενότητα στην οποία δεν βρέθηκαν ήταν τα Βλαχοχώρια, αμιγώς –με εξαίρεση τους Ρόμηδες της Τούριας Κρασιάς– βλαχόφωνη ζώνη. Γενικότερα, στα βορειοδυτικά των Γρεβενών, εκεί που η παρουσία του ελληνορθόδοξου στοιχείου δεν έπαψε ποτέ να κυριαρχεί στην Τουρκοκρατία, οι Βαλαάδες είχαν μικρή παρουσία. Το ίδιο και οι πρόσφυγες που πήραν τις περιουσίες τους. Η περιοχή αυτή ήταν «κλειστή», όχι μόνο λόγω του αποκλεισμού από τη βλάχικη εδαφική ζώνη, αλλά και του έντονου ανταγωνισμού μεταξύ των Κουπατσαράιων με τους Βαλαάδες γείτονες τους, ιδιαίτερα των Μεγαριωτών με τους κατοίκους του Κάστρου. Ευρισκόμενοι ήδη σε μειονεκτική θέση απέναντι στους Βλάχους ήταν λογικό να θέλουν να εξοβελίσουν νέους ανταγωνισμούς για τους περιορισμένους πόρους της περιοχής.⁷⁸ Στα Ανάβρυτα (παλαιότερα Βράστινον), αμιγώς βαλαάδικο χωριό, τους 212 κατοίκους του 1920 αντικατέστησαν 106 πρόσφυγες που ήρθαν από την Τραπεζούντα και τη Σαμψούντα και μιλούσαν είτε ποντιακά, είτε τούρκικα. Ο πληθυσμός του χωριού το 1928 ήταν 125 άτομα.⁷⁹

Στην ίδια ενότητα με τα Ανάβρυτα, αν και στην καποδιστριακή διαίρεση βρισκόταν στον Δήμο Γρεβενών λόγω της εγγύτητας στην πόλη, οφείλουμε να εντάξουμε και το Κάστρο, καθώς η ιστορία του είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το γειτονικό Μέγαρο. Ήταν επίσης αμιγώς βαλαάδικο χωριό, ακριβώς έξω από την αμιγώς –με μοναδική εξαίρεση τα Ανάβρυτα– κουπατσάρικη εδαφική ζώνη.⁸⁰ Τους 246 Βαλαάδες κατοίκους αντικατέστησαν μόλις 69 πρόσφυγες, που είχαν γίνει 72 μέχρι το 1928. Ο λόγος που τόσο λίγοι πρόσφυγες μπόρεσαν να εγκατασταθούν στο Κάστρο είναι το γεγονός ότι από τα χρόνια των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι και την αποχώρηση των Βαλαάδων, οι Μεγαριώτες είχαν υφαρπάξει ένα σημαντικό κομμάτι της καστρινής γης⁸¹. Αξιοσημείωτο είναι ότι τον ομοιογενή πληθυσμό των Βαλαάδων αντικατέστησαν σχεδόν εξ ολοκλήρου, όπως στα Αναβρυτά (με εξαίρεση τέσσερις οικογένειες), έτσι και στο Κάστρο πρόσφυγες από τον ιστορικό Πόντο, τη Μαύρη Θάλασσα. Ανάμεσά τους βρίσκονταν τουρκόφωνοι της περιοχής της Αμάσειας.⁸²

Πιο σύνθετα ήταν τα πράγματα αναφορικά με την εγκατάσταση των προσφύγων στις υπόλοιπες εδαφικές ενότητες των Γρεβενών. Νοτιοανατολικά των Γρεβενών, στον παλαιότερο καποδιστριακό Δήμο Γόργιανης, η πολυπολιτισμικότητα ήταν πανταχού παρούσα. Η περιοχή αυτή, που αποτελεί νότια προέκταση της κουπατσάρικης εδαφικής ζώνης και συνορεύει με τα βλαχοχώρια του Μετσόβου στα νοτιοανατολικά της, φιλοξενούσε στα χρόνια της Ύστερης

⁷⁸ Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 44-45 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 65, 146 παραπομπή 18.

⁷⁹ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84.

⁸⁰ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 65, 146 παραπομπή 18.

⁸¹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 65.

⁸² Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84.

Τουρκοκρατίας Κουπατσαραίου, Βλάχους και Ρόμηδες στην Τούργια Κρασιά και Βαλαάδες στην Πηγαδίτσα.⁸³ Στη θέση των 418 Βαλαάδων, του συνόλου των κατοίκων της Πηγαδίτσας, αφίχθησαν αρχικά 254 πρόσφυγες, που είχαν γίνει 350 ως το 1928.⁸⁴ Η συγκέντρωση, μάλιστα, τόσο μεγάλου αριθμού προσφύγων οδήγησε σε προβλήματα απορίας και 28 κάτοικοι έλαβαν το κρατικό βοήθημα από την Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων Γρεβενών το 1926.⁸⁵ Σε ό,τι αφορά την πολιτισμική αναφορά των κατοίκων, μόλις μία οικογένεια έφτασε εκεί από τη Θράκη, 64 από τον Πόντο και μόλις 6 από την υπόλοιπη Μικρά Ασία. Περιοχές καταγωγής τους ήταν η Τραπεζούντα, η Κερασούντα, η Σεβάστεια, η Αμάσεια και η Καππαδοκία (Χοσσά).⁸⁶ Οι ερχόμενοι από τον Δυτικό Πόντο ήταν τουρκόφωνοι και η πολιτισμική τους διαφορά με τους ομιλούντες την ποντιακή διάλεκτο μεταγράφηκε, όπως θα δούμε παρακάτω, στο ταραγμένο σκηνικό της δεκαετίας του '40.

3.2 Οι διαφορετικές προσφυγικές πολιτισμικές ομάδες και η εγκατάσταση στα Γρεβενά και τα κοντινότερα χωριά

Σχετικά με τον καποδιστριακό Δήμο Γρεβενών που εκτεινόταν από τα Χάσια στα νότια μέχρι το Βόιο στο Βορρά, τα πράγματα ήταν σίγουρα περίπλοκα, καθώς μιλάμε για την εδαφική ζώνη του Καζά Γρεβενών που φιλοξενούσε μέχρι το 1912 τις διοικητικές αρχές, άρα και μεγάλο μέρος των μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής. Με δυτικό όριο το Κάστρο οι προσφυγικές εγκαταστάσεις του καποδιστριακού Δήμου Γρεβενών από τα βορειοδυτικά προς τα βορειοανατολικά ήταν κατά σειρά: ο Έλατος (π. Δόβρανη, μικτό χωριό), το Σύδενδρο (π. Τριβένι, μικτό), η Κυρακαλή (αμιγώς βαλαάδικο χωριό), ο Δοξαράς (π. Μπούρα, μικτό), η ίδια η πόλη των Γρεβενών (μικτός οικισμός), το Μεγάλο Σειρήνι (μικτό), το Ελεύθερο Προσφύγων (π. Κοντσικιώτη, αμιγώς βαλαάδικο), το Καλαμίτσι (μικτό), η Μυρσίνα (π. Γκομπλάρ, αμιγώς βαλαάδικο) μαζί με τον γειτονικό της Ασπρόκαμπο (μικτό) και ο Βατόλακκος (π. Δοβράντοβο, αμιγώς βαλαάδικο), που ήταν το μοναδικό χωριό αυτής της ζώνης που κυριαρχούσε απόλυτα η τουρκοφωνία μετά την ανταλλαγή.⁸⁷

Απόρροια των αδυναμιών του σχεδίου της προσφυγικής εγκατάστασης, μόνο τρία μικρά χωριά στα όρια του μετέπειτα Καποδιστριακού Δήμου Γρεβενών δέχτηκαν αμιγείς πολιτισμικά πληθυσμούς. Αμιγώς ποντιόφωνους πληθυσμούς από το Ακ-Νταγ-Ματέν δέχτηκαν ο Ασπρόκαμπος και το Καλαμίτσι, ενώ αμιγής πολιτισμικά μπορεί να θεωρηθεί και

⁸³ Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Χάρτης με τα χωριά των Κουπατσαραίων», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 142.

⁸⁴ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84.

⁸⁵ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ basileiosapostolou.blogspot.com* Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

⁸⁶ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

⁸⁷ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

η προσφυγική εγκατάσταση στον Δοξάρα, σε διακριτή γειτονιά από τους ντόπιους που κατοικούσαν εκεί. Οι πρόσφυγες εκεί ήρθαν από το Τσουχούρι και τα Φάρασα της Καππαδοκίας.⁸⁸ Ακόμη και ο Βατόλακκος, όπου συγκεντρώθηκε πλήθος τουρκόφωνων προσφύγων, φιλοξενούσε ένα σύνολο ανθρώπων από διαφορετικές περιοχές του Δυτικού Πόντου (Αμάσεια, Σεβάστεια, Νικσάρ, Τοκάτη, Τσορούμ, Έρπαα, Σινώπη), την Προύσα, την Κιλικία, το Άργαμα Ματέν και, τέλος, τους τουρκόφωνους του Ντιγιάρμπακιρ (Μπακίρ Ματέν), καθώς οι ποντιόφωνοι της τελευταίας περιοχής προτίμησαν να κατευθυνθούν σε ποντιόφωνα περιβάλλοντα.⁸⁹

Παρά τη μεγαλύτερη πολιτισμική εγγύτητα μεταξύ ποντιόφωνων πληθυσμών από ότι με τους τουρκόφωνους, παρατηρούμε διαφορές ακόμη και μεταξύ των ποντιόφωνων προσφύγων. Οι διαφορές αυτές βασίζονταν στην επαγγελματική αναφορά, η οποία οδήγησε στη δημιουργία πολιτισμικής αναφοράς. Οι εργαζόμενοι στα μεταλλεία αποτελούσαν μια ξεχωριστή ομάδα, τους Μαντεμλήδες, οι οποίοι απλωμένοι από το Ακ-νταγ-Ματέν μέχρι το Ντιγιάρμπακιρ και όλα τα μεγάλα μεταλλεία της Μικράς Ασίας είχαν ξεκινήσει από την ίδια ιστορική κοιτίδα. Η τουρκοφωνία είχε υπεισέλθει και σε αυτή την πολιτισμική ομάδα, δίχως όμως να κυριαρχήσει. Οι περισσότεροι είχαν διατηρήσει την ιδιαίτερη πολιτισμική τους αναφορά στο οθωμανικό περιβάλλον.⁹⁰ Δεν ήταν, βέβαια, όλοι τους καθαρά ποντιόφωνοι, δεδομένων των γαμήλιων ανταλλαγών των ελληνικών ομάδων στη Μικρά Ασία. Η ιδιαίτερη επαγγελματική-πολιτισμική αναφορά των περισσότερων εξ αυτών μεταφέρθηκε στον ελλαδικό χώρο και βοήθησε η κυρίαρχη σε αυτούς ποντιοφωνία να γίνει κτήμα όλων των Μαντεμλήδων. Επιπλέον, η επιρροή τους από «μη ελληνικές» πολιτισμικές εκφράσεις, οι τουρκικές λέξεις, τις οποίες επισημαίνουν άλλες ομάδες ποντιόφωνων, και η μουσική τους, από την οποία απουσίαζε η λύρα, τους έκανε να ξεχωρίζουν και ενίοτε να στηλιτεύονται ως λιγότερο καθαροί Πόντιοι.

Πιο περίπλοκη γίνεται η κατάσταση στα υπόλοιπα χωριά πλησίον του αστικού κέντρου των Γρεβενών, γύρω από το οποίο συνέρρευσαν προσφυγικοί πληθυσμοί με πολύ διαφορετικές πολιτισμικές αναφορές και περιβάλλοντα καταγωγής. Στον Έλατο (π. Δόβρανη), ένα χωριό στο οποίο υπήρχαν ήδη οι ντόπιοι, βρέθηκαν ποντιόφωνοι πρόσφυγες από το Ντιγιάρμπακιρ, ποντιόφωνοι και τουρκόφωνοι του Νικσάρ (Νεοκαισάρειας) και τουρκόφωνοι της Κάβζας.⁹¹ Ο Χρήστος Λέτσιος μεταφέρει τις πληροφορίες για τον προπαππού του Νίκο Χατζή, που έφτασε μαζί με την οικογένειά του από το Μπακίρ Ματέν στον Έλατο: *Ο προπάππους μου, ο*

⁸⁸ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 31, 146 παραπομπή 21.

⁸⁹ Βασίλειος Αποστόλου. «Βατόλακκος», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/18.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

⁹⁰ Χορευτικός Όμιλος Ποντίων «Σέρρα», *Χοροί του Ακ Νταγ Ματέν* serra.prototypo.gr/index.php/2-arthra/16-akdagsmadeni Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2024.

⁹¹ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

Νίκος ο Χατζής, ήταν εργολάβος στο Μπακίρ Μαντέν. Ήρθε στην Ελλάδα το '23 με την ανταλλαγή και μέσα σε 28 μέρες πέθανε. Έσκασε από το κακό του. Άφησε τον παππού μου ορφανό, 9 χρονών ήταν. Γεννηθείς το 1914. Ο παππούς μου μιλούσε ποντιακά και κουρδικά. Είχε μάθει γιατί από 7 χρονών τον έπαιρνε ο πατέρας του μαζί στη δουλειά. Η μάνα μου έλεγε ότι θυμάται τον παππού να κάθεται τα βράδια στη βεράντα για να καπνίσει το τσιγάρο του και να τραγουδάει στα κουρδικά. Αυτή δεν τα έμαθε γιατί μιλούσαν ποντιακά στο σπίτι με την γιαγιά μου.⁹²

Η Κυρακαλή, που δέχτηκε 55 οικογένειες Ποντίων και 20 από την υπόλοιπη Μικρά Ασία, παρουσίαζε επίσης γλωσσική και πολιτισμική ποικιλομορφία λόγω της ποντιοφωνίας των προερχόμενων από το Ακ-Νταγ-Ματέν και της τουρκοφωνίας των προερχόμενων από τη Σαμψούντα και την Προύσα, που αποτελούσαν και πλειοψηφία στο χωριό.⁹³ Ο Γρεβενιώτης Ηλίας Παπανικολάου διηγείται την οικογενειακή του ιστορία, η οποία είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για την εθνοτική και πολιτισμική αναφορά των κατοίκων του χωριού: *Σπάτα λεγόταν το χωριό του παππού. Είναι Πολύδεντρο σημερινό. Αλλά αυτός σε ηλικία 20 ετών πήγε στη Μικρά Ασία για δουλειά. Και έμεινε εκεί μέχρι τα 60 του. Από τα 20 δούλευε 40 χρόνια. Παντρεύτηκε εκεί την γιαγιά μου, η οποία ήταν Βουλγάρα. Όπως πήγαιναν οι Έλληνες από 'δω για δουλειά στη Γερμανία, απ' τη Βουλγαρία πήγαν εκεί στην Προύσα. Έμεινε στην Προύσα 40 χρόνια ο παππούς και δεν ήταν κάτοικος από 'κει. Ήταν μετανάστης. Και πριν κηρυχθεί ο πόλεμος Τούρκων-Ελλήνων, Μικρασιατική Καταστροφή κλπ., πήρε την οικογένειά του κι ήρθε εδώ. Πήγε στο χωριό αυτό από το οποίο έφυγε, αλλά δεν υπήρχε περιουσία. Μέσα σε 40 χρόνια είχαν διαλυθεί τα πάντα. Και πήγε στην Κυρακαλή. Τότε ήτανε τουρκοχώρι. Μιλούσε όμως τα τούρκικα. Μετά την ανταλλαγή ήρθε εκεί και η μάνα μου. Τους είχαν στην αρχή έξω από τη Θεσσαλονίκη. Η μάνα μου ήρθε ενός έτους. Οι δικοί της ήξεραν τούρκικα, αυτή δεν ήξερε. Η οικογένειά μου βοηθούσε αυτούς που δεν ήξεραν οι άνθρωποι την καθαρά ελληνική. Ο πατέρας μου έκανε και τον διερμηνέα αργότερα στις δημόσιες υπηρεσίες γιατί τα ήξερε τα τούρκικα από τη γιαγιά μου.⁹⁴*

Το Σύδεντρο, μικτό χωριό, με ντόπιους και πρόσφυγες, δέχθηκε ποντιόφωνους από την επαρχία της Τραπεζούντας και κατά κύριο λόγο τουρκόφωνους από τον Δυτικό Πόντο και το Νικσάρ (Νεοκαισάρεια). Ανατολικότερα, η πόλη των Γρεβενών και το χωριό Μυρσίνα δέχτηκαν το πιο ετερόκλητο μείγμα προσφυγικών πληθυσμών, ομιλούντες άλλοι την κοινή ελληνική, άλλοι την ποντιακή, άλλοι τη φαρασιώτικη διάλεκτο και άλλοι τα τούρκικα. Οι πρόσφυγες που συγκεντρώθηκαν στα Γρεβενά (16 οικογένειες Ποντίων, 33 υπόλοιπων Μικρασιατών και 6 Θρακιωτών) ήταν από τη Σμύρνη, την Αρτάκη της Θάλασσας του Μαρμαρά και την τουρκόφωνη Προύσα, από τον τουρκόφωνο Δυτικό Πόντο (Σεβάστεια) και

⁹² Λέτσιος, Χρήστος. Προσωπική συνέντευξη, 23 Νοεμβρίου 2024.

⁹³ Τζιόλας, Ορόσημα, 237.

⁹⁴ Archive Istorima, «Η ζωή ενός Γρεβενιώτη μαθηματικού», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-12828> Πρόσβαση στις 15 Σεπτεμβρίου 2024.

την Καππαδοκία, από το Ακ-Νταγ-Ματέν, τα Κοτύωρα, την Τραπεζούντα και το Ντιγιάρμπακιρ. Όλες αυτές οι ομάδες ήρθαν να προστεθούν στο ήδη έντονο εθνοτικό μείγμα της πόλης των Γρεβενών.⁹⁵

Η παρουσία Μπαφραλήδων⁹⁶, της συμπαγέστερης τουρκόφωνης προσφυγικής ομάδας που συνδέθηκε με τις κατοχικές δυνάμεις και μεταπολεμικά την ελληνική δεξιά, μόνο στον Άγιο Γεώργιο, την Κιβωτό, το Μεγάλο Σειρήνι και τη Δήμητρα, όπου κυριαρχούσαν άλλες εθνοτοπικές (ντόπιοι στο Μεγάλο Σειρήνι) και πολιτισμικές ομάδες (ελληνόφωνοι πρόσφυγες στον Άγιο Γεώργιο και στα Χάσια, όπου βρίσκεται η Δήμητρα) διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην πολιτική έκφραση των προσφυγικών αυτών πληθυσμών. Ενώ οι τουρκόφωνοι της Σεβάστειας και της Κασταμονής, ανάλογα συμπαγείς ομάδες που συνδημιουργούσαν την κοινή πολιτική ταυτότητα «Μπαφραλήδες»⁹⁷, ήταν επίσης λίγοι, με δυναμική παρουσία στο αμιγές τουρκόφωνο περιβάλλον (Βατόλακκος), στους μεικτούς –παρουσία τουρκόφωνων και ποντιόφωνων– προσφυγικούς οικισμούς Δήμητρα, Αγαλαίους, Νησί, Κιβωτό και Μυρσίνα, και πιο αναιμική επιρροή στα κυριαρχούμενα από ποντιόφωνους θύλακες Ελεύθερο Προσφύγων, Κληματάκι και στην πόλη των Γρεβενών.⁹⁸ Από την έρευνα του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών στο 50% περίπου των οικισμών των ορθόδοξων πληθυσμών του Πόντου προκύπτει ότι οι τουρκόφωνοι Πόντιοι αποτελούσαν περίπου το 1/3 των Ποντίων κατά την ανταλλαγή και κυριαρχούσαν σε 183 από τους 795 οικισμούς του Πόντου που μελετήθηκαν.⁹⁹ Ανάλογη ήταν και η πληθυσμιακή παρουσία των τουρκόφωνων στα Γρεβενά¹⁰⁰, σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Μακεδονίας, όπου η παρουσία και η επιρροή των τουρκόφωνων ήταν μεγαλύτερη, αντανακλώντας τους πυκνούς θύλακες εγκατάστασής τους στη Βόρεια Ελλάδα.

Στερούμενες αξιόλογη παρουσία στην πόλη και αμιγείς οικισμούς, οι ισχυρότερες τουρκόφωνες ομάδες αδυνατούσαν να χτίσουν μία διαφορετική πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα, συσπειρώνοντας τους υπόλοιπους τουρκόφωνους, όπως έκαναν στη Θεσσαλονίκη και στις περισσότερες πόλεις της Μακεδονίας. Η απουσία τουρκόφωνης ηγετικής ομάδας οδήγησε στην απόλυτη κυριαρχία των ποντιόφωνων προσφύγων στην πολιτική έκφραση στο

⁹⁵ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

⁹⁶ Όρος που αρχικά χαρακτήριζε τους τουρκόφωνους Ποντίους της Πάφρας και των εγγύτερων σε αυτήν οικισμών, ο οποίος κατέληξε πολιτικός προσδιορισμός του συνόλου των τουρκόφωνων που συνεργάστηκαν με τις κατοχικές δυνάμεις εναντίον της αριστεράς και συνδέθηκαν μεταπολεμικά με την ελληνική δεξιά. Βλ. Νίκος Μαραντζίδης. «Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Προβλήματα ενσωμάτωσης», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (Αθήνα: Κριτική, 2006), 225, 232-233 / Στάθης Ν. Καλύβας, *Οι Μπαφραλήδες*, 2008 tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/oi-mpafralides/ Πρόσβαση στις 12 Δεκεμβρίου 2024

⁹⁷ Μαραντζίδης, *Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες*, 225, 230-233.

⁹⁸ Μαραντζίδης, *Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες*, 230-233.

⁹⁹ Μαραντζίδης, *Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες*, 225.

¹⁰⁰ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

περιβάλλον των Γρεβενών, κάτι που αποτελούσε εξαίρεση στον χώρο της Μακεδονίας, όπως εκφράστηκε και στο γεγονός της απουσίας διασύνδεσης των τουρκόφωνων των Γρεβενών με το βασιλόφρον πολιτικό τόξο, δεξιότερα του Βενιζέλου, όπου κινήθηκε τμήμα των βενιζελικών μετά το «Ιδιώνυμο»¹⁰¹. Επιπλέον, το γεγονός ότι δεν συνδέθηκαν με παραστρατιωτικά σώματα που χρησιμοποιήθηκαν και από το βαθύ βενιζελικό κράτος στην αντιμετώπιση των μειονοτήτων στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία¹⁰², αδυνάτισε σημαντικά οποιαδήποτε εξτρεμιστική προδιάθεσή τους στο περιβάλλον των Γρεβενών. Η όποια σύνδεση, όπως θα δούμε παρακάτω, έγινε μέσα από κοζανίτικο δίαυλο (χωριά του Τσιαρτσιαμπά)¹⁰³.

Η διήγηση του συγγραφέα Βαγγέλη Νικόπουλου για τους συσχετισμούς στα εσωτερικά του προσφυγικού περιβάλλοντος είναι χαρακτηριστική: *Ο προσφυγικός οικισμός στον Μερά χωρίστηκε και τακτοποιήθηκε με βάση το επάγγελμα. Οι αστοί στην Θεοδώρου Ζιάκα, οι αγρότες από την κάτω μεριά, παραποτάμια, για να έχουν νερό για τις καλλιέργειες. Υπήρχαν σπίτια και περιουσίες των ανταλλαζίμων που τα πήραν. Πολλοί συσπειρώθηκαν στον «Αινεία», που ιδρύθηκε το '26-'27. Ήταν σύλλογος των Βενιζελικών προσφύγων. Τα Γρεβενά ήταν η μοναδική πόλη στη Μακεδονία που δεν είχαν οργάνωση οι «Τριεψιλίτες»¹⁰⁴. Ο Σύλλογος φοιτητών*

¹⁰¹ Ο νόμος 4229 «περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών» ψηφίστηκε στις 25 Ιουλίου του 1929. Προέβλεπε ποινή φυλάκισης τουλάχιστον 6 μηνών σε όποιον προσπαθούσε με βίαια μέσα να ανατρέψει το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς ή να αποσπάσει μέρος του εθνικού εδάφους. Η αυστηρότητα του νόμου αυτού έγκειται στο γεγονός ότι δίωκε όχι μονάχα αυτούς που δρούσαν σε αυτές τις κατευθύνσεις, αλλά και αυτούς που προπαγάνδιζαν τέτοιες θέσεις. Ο νόμος είχε πρόβλεψη για διάλυση των κομμουνιστικών σωματείων και απομάκρυνση από τους δημόσιους φορείς και το στράτευμα όσων εξέφραζαν οποιαδήποτε κοινωνικοανατρεπτική άποψη. Έμεινε γνωστός ως «Ιδιώνυμο», καθώς σύμφωνα με τη διατύπωσή του η έκφραση και μόνο πολιτικών θέσεων που υποστήριζαν την ανατροπή του κοινωνικού κατεστημένου αποτελούσε «Ιδιώνυμο» αδικήμα. Βλ. Νικόλαος Οικονόμου. Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935, *Ιστορία του ελληνικού έθνους – Το ελληνικό κράτος από το 1913 ως 1941, τόμος ΙΕ'* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 316.

¹⁰² Μαραντζίδης, *Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες*, 231 / Στάθης Ν. Καλύβας, *Οι Μπαφραλήδες*, 2008 tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/oi-mpafalides/ Πρόσβαση στις 12 Δεκεμβρίου 2024.

¹⁰³ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024

¹⁰⁴ Η «Εθνική Ένωση Ελλάς», γνωστή και ως «Τρία Έψιλον», ιδρύθηκε το 1927 και ανήκει στη χορεία των εθνικιστικών οργανώσεων του Μεσοπολέμου. Σημαντικό ρόλο είχαν έφεδροι αξιωματικοί και άτομα με αντισλαβικά αισθήματα που δρούσαν ήδη από τα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα, ενώ ζωογόνο δύναμη για αυτόν τον πολιτικό χώρο αποτέλεσαν οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες, που επάνδρωσαν και τα σώματα ασφαλείας για την καταπολέμηση των απεργιών. Οι πρόσφυγες αυτοί ακολούθησαν τη συντηρητικοποίηση τμήματος των Βενιζελικών. Απέκτησαν βαθύτερη διασύνδεση με τις οικογένειες των Μακεδονομάχων και το βαθύ κράτος και παρακράτος της βασιλόφρονος παράταξης. Διακρίθηκαν επίσης για τον αντισημιτισμό τους και τη στοχοποίηση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, με αποκορύφωμα την επίθεση και εμπρησμό στον εβραϊκό συνοικισμό Κάμπελ τον

Γρεβενών, που προΐσταται ο Σεραφεΐμ Καρασάββας¹⁰⁵ και προικισμένα μυαλά, δάσκαλοι του Μεσοπολέμου από τον προσφυγικό κόσμο, είχαν σταθεί και κατά της παλινόρθωσης της μοναρχίας το '35.¹⁰⁶

Η Μυρσίνα δέχτηκε 66 οικογένειες Ποντίων, 28 υπόλοιπων Μικρασιατών και μία Θρακιωτών. Από την Ανατολική Θράκη και την Προύσα, τον τουρκόφωνο Δυτικό Πόντο (Σεβάστεια και Νικσάρ) και την Καππαδοκία. Το τουρκόφωνο στοιχείο ήταν το κυρίαρχο πληθυσμιακά στη Μυρσίνα, η οποία δεν είχε οικογένειες από το Ακ-Νταγ-Ματέν, διότι πήγαν όλες στον Ασπρόκαμπο. Τα γειτονικά Λαγκαδάκια (π. Λουτσίσνο) δέχτηκαν 14 οικογένειες Ποντίων και 9 υπόλοιπων Μικρασιατών από το Ακ-Νταγ-Ματέν, τη Σαμψούντα και τους φαρασιώτικους στη γλωσσική αναφορά οικισμούς της Καππαδοκίας. Οι τελευταίοι εγγύς στην πόλη των Γρεβενών οικισμοί που δέχτηκαν πρόσφυγες είναι το Μεγάλο Σειρήνι και το Ελεύθερο Προσφύγων. Στο Μεγάλο Σειρήνι στην ισχυρή παρουσία των ντόπιων, προστέθηκαν κυρίως τουρκόφωνοι από τον Δυτικό Πόντο (Κάβζα, Βεζίρ-Κιοπρού, Πάφρα και Σαμψούντα) και λίγοι ποντιόφωνοι (Τοκάτη).¹⁰⁷ Το Ελεύθερο Προσφύγων, όπως αποκλήθηκε για να ξεχωρίζει από το Ελεύθερο των ντόπιων 2 χιλιόμετρα δυτικότερα, δέχτηκε το 1/3 των κατοίκων του κυρίως από ποντιόφωνους Μαντεμλήδες (Εβτζί, Καραπίρ, Κουλίκ, Χάλκατζι του Ακ-νταγ-Ματέν) καταγόμενους από προγενέστερες μετακινήσεις από την Αργυρούπολη (Γκιουμούσχανε) και τα 2/3 περίπου από την περιοχή της Αμάσειας, τη Σαμψούντα και τη Σεβάστεια, καθιστώντας την τουρκοφωνία ισχυρότερη στον οικισμό.¹⁰⁸

Ιούνιο του 1931). Βλ. Χριστιάνα Πιστόλα. «Η Οργάνωση Εθνική Ένωσις Ελλάς (Τρία Έψιλον)» (Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2014) 8, 10-13, 16-18.

¹⁰⁵ Ο Σεραφεΐμ Καρασάββας γεννήθηκε το 1917 στη Σαφράμπολη. Ανήκε στους ποντιόφωνους πρόσφυγες που βρέθηκαν στο περιβάλλον των Γρεβενών μετά την Μικρασιατική Καταστροφή. Στη διάρκεια της Κατοχής αποτέλεσε μία από τις σημαντικότερες αντιστασιακές μορφές της περιοχής, όντας ταξίαρχος του ΕΛΑΣ. Βασανίστηκε στη Μακρόνησο κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου. Μεταπολεμικά άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου και ήταν ο υποψήφιος της ΕΔΑ στα Γρεβενά στις εκλογές της 11ης Μαΐου 1958, όπου συγκέντρωσε το 24,42% και ήλθε δεύτερος σε ψήφους (1ος ο Λαδάς με την ΕΡΕ και 41,16% και 3ος ο Ταλιαδούρης με 20,67%). Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Εθνικό Τυπογραφείο, 1977 [Μητρώο Γερουσιαστών και Βουλευτών 1929-1974](#), σ. 69, αρ. 443 / Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο, [Στρατιώτες από τη Μακεδονία στο "Σύρμα" του Α' ΤΣ](#) www.makronissos.org/fotografia/stratiotes-apo-ti-makedonia-sto-sirma-tou-a-t-s / Ανυπόγραφο Άρθρο, [Εκδήλωση προς τιμήν Σεραφεΐμ Καρασάββα του Γρεβενιώτη Αγωνιστή Εθν. Αντίστασης](#), 2013 greveniotis.gr/eidhseis/grevena/3634-ekdilosi-pros-timin-serafeim-karasavva / Αλέξανδρος Τζιόλας, [ΜΑΪΟΣ: Τα Σημαντικά γεγονότα στα Γρεβενά που δεν πρέπει να ξεχάσουμε](#), 2020 greveniotis.gr/istoria-laografia/23259-maios-ta-simantika-gegonota-sta-grevena Πρόσβαση στις 13 Δεκεμβρίου 2024

¹⁰⁶ Νικόπουλος, Βαγγέλης. Προσωπική συνέντευξη, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2024.

¹⁰⁷ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

¹⁰⁸ Βασίλειος Αποστόλου. «Ελεύθερον Προσφύγων Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/35.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024. /

Είναι γεγονός ότι η ανομοιομορφία της γλωσσικής-πολιτισμικής αναφοράς των προσφυγικών εγκαταστάσεων εμπόδιζε την εμβάθυνση πολιτικής συνείδησης και δράσης που παρουσίαζαν τα χωριά των γηγενών. Με εξαίρεση τον Άγιο Γεώργιο, όπου η πυκνή εγκατάσταση αστών προσφύγων αναιρούσε την παραπάνω συνθήκη, τα υπόλοιπα μικτά χωριά εξέφραζαν την πολιτισμική και πολιτική κυριαρχία των γηγενών. Στο Μεγάλο Σειρήνι, οι πρόσφυγες είχαν πιο αδύναμη πληθυσμιακή, άρα και πολιτική παρουσία, όπως εκφράστηκε στις κοινοτικές εκλογές του Οκτωβρίου του 1925. Μόνο δύο υποψήφιοι (Κυριακίδης, Αθανασιάδης) ήταν προσφυγικής καταγωγής: *Μέγα Σειρήνι. Ψήφισαν 121. Εκλέχτηκαν: Ευθύμιος Μπόζαρης 70, Ιωάννης Φαρμάκης 67, Γεώργιος Α. Σιούμπουρας 67, Στέργιος Νταμπούλας 52, Δημήτριος Μπιάκας 50, Ευφημιανός Κυριακίδης 49, Αντώνιος Τσαμπαλιάνος 49, Φώτης Αθανασιάδης 47, Παύλος Αθαν. Μπλέτσος 47.*¹⁰⁹

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, την ανομοιογένεια σχετικά με την πολιτισμική αναφορά των κατοίκων κάθε οικισμού. Η ανομοιογένεια αυτή εντείνεται στο πληθυσμιακό και διοικητικό κέντρο των Γρεβενών, που έτσι κι αλλιώς δεν ήταν κατορθωτή η εθνοτική-πολιτισμική ομοιογένεια, λόγω της προγενέστερης παρουσίας στην πόλη μεγάλου αριθμού Βλάχων και Κουπατσαραίων, αλλά και λιγότερων Ρόμηδων. Ανάλογη πολιτισμική και γλωσσική διαφορετικότητα παρατηρείται και στα κοντινά χωριά της Μυρσίνας και της Κυρακαλής, όπου η απουσία των ντόπιων (προηγούμενος αμιγώς βλααάδικα) ευνόησε την εγκατάσταση σημαντικών πληθυσμιακών ομάδων που δεν μπορούσαν να χωρέσουν στην πόλη¹¹⁰.

3.3 Οι εγκαταστάσεις νοτιοανατολικά των Γρεβενών

Μικρή προσφυγική εγκατάσταση υπήρξε και νοτιοανατολικά του καποδιστριακού Δήμου Γρεβενών. Τα χωριά προσφυγικής εγκατάστασης ήταν το Μελίσσι (π. Πλαίσια, μικτό), βορειοανατολικότερα το Φελλί (μικτό), που, όπως κι ο Βατόλακκος, δέχθηκε τουρκόφωνους πρόσφυγες, και ακόμη βορειοανατολικότερα η Αγάπη (π. Ράτσι, αμιγώς βλααάδικο). Σε αντίθεση με το Φελλί, η Αγάπη και το Μελίσσι δέχθηκαν κατά συντριπτική πλειοψηφία ποντιόφωνους πρόσφυγες από Τραπεζούντα-Σάντα και Ακ-Νταγ-Ματέν αντιστοίχως.¹¹¹

«ΣΑΜΠΟΤΑΖ» Εκπομπή με την Βίκυ Παπαλουκα, *Ο καθηγητής Ι. Νικολαΐδης από το Ελεύθερο Προσφύγων Γρεβενών 21.05.2022* [video online] Διαθέσιμο σε: youtube.com/watch?v=lg5c8BlqHOM [Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2024].

¹⁰⁹ Βασίλειος Αποστόλου. «Αποτελέσματα κοινοτικών εκλογών περιφέρειας Γρεβενών 1925», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2021/07/6-1925.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.

¹¹⁰ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 31, 146 παραπομπή 21.

¹¹¹ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237 / Βασίλειος Αποστόλου. «Αγάπη, η (Ράτσ)», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/3.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.

Όπως ήδη ειπώθηκε, τα Γρεβενά της Ύστερης Τουρκοκρατίας ήταν το σημείο σύνδεσης των –πάντοτε κομβικών για τους Οθωμανούς– Ιωαννίνων και του μεγαλύτερου ανερχόμενου οικονομικού κέντρου της Δυτικής Μακεδονίας, της Κοζάνης. Εκεί η τουρκική διοικητική παρουσία ήταν εκ των πραγμάτων ισχυρότερη και η μουσουλμανική παρουσία όλο και πυκνότερη ανατολικά και βόρεια της πόλης, ιδιαίτερα στην περιοχή των Καϊλαρίων (Πτολεμαΐδας).¹¹² Ακολουθώντας το μοτίβο της μουσουλμανικής παρουσίας, στα εδάφη μεταξύ Γρεβενών και Κοζάνης βρέθηκε να κατοικεί στα προηγούμενως αμιγώς βαλαάδικα χωριά πλήθος προσφύγων. Πρωταρχικά στα νοτιοανατολικά στην περιοχή των Βεντζίων, που ήταν σημαντική για το οθωμανικό εμπόριο. Στο Κέντρο (π. Βέντζι), παλαιότερα διοικητικό κέντρο του Καζά των Βεντσών, προηγούμενως αμιγώς βαλαάδικο χωριό, βρέθηκαν 39 οικογένειες προσφύγων, με τις 35 να προέρχονται από το Ακ-Νταγ-Ματέν και τον ελληνόφωνο ανατολικό Πόντο, καθιστώντας το αμιγή ποντιόφωνο οικισμό¹¹³. Στους κοντινούς Αγαλαίους, τις 18 οικογένειες Βαλαάδων αντικατέστησαν 31 οικογένειες, που προέρχονταν είτε από το ελληνόφωνο Εβτζί του Ακ-Νταγ-Ματέν είτε από την τουρκόφωνη Κασταμονή¹¹⁴. Αμιγώς βαλαάδικο ήταν και το δεύτερο χωριό κοντά στο Κέντρο, το Νησί (Νησινίκος), στο οποίο μετά την φυγή των 33 οικογενειών Βαλαάδων έφθασαν 63 οικογένειες τόσο τουρκόφωνων από την Κάβζα και τη Σεβάστεια όσο και ελληνόφωνων από το Ακ-Νταγ-Ματέν.¹¹⁵

Η ισχυρότερη πληθυσμιακή και πολιτισμική παρουσία των ελληνόφωνων από το Ακ-Νταγ-Ματέν δημιούργησε την έκφραση μιας ανάλογα ισχυρής ποντιακής ταυτότητας, με τον ξεριζωμό και τις κεμαλικές διώξεις στο επίκεντρο. Η οικονομική δυσπραγία και η έλλειψη φυσικών πόρων ετίθεντο στην ημερήσια διάταξη της κοινότητας, που ζητούσε λύσεις από τον κρατικό μηχανισμό. Στην επιστολή του Α.Κ στην εφημερίδα Μ.Β στις 27-7-32 αναγράφεται: *Στο συνοικισμό Νησί Γρεβενών τα βάσανα των ατυχών προσφύγων έφθασαν εις σημείο που δεν μπορεί κανένας να το χαρακτηρίσει, δηλαδή όπως το 1923 ήτανε αιχμάλωτοι στον Κεμάλ και*

¹¹² Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 15-17, 42-46, 51.

¹¹³ Η ομοιομορφία στην πολιτισμική αναφορά μεταφράζεται και στη γλωσσική επικοινωνία. Το 1939: *στο Κέντρο ζουν 33 οικογένειες με 184 κατοίκους εκ των οποίων 146 ομιλούν τη λαζική διάλεκτο και 38 την ελληνική*. Με τον όρο «λαζική» αναφέρονταν στην ποντιακή διάλεκτο. Βλ. Αποστόλου, *Κέντρον οικισμός*, 84.

¹¹⁴ Η διαφορετική καταγωγή των κατοίκων των Αγαλαίων δημιουργεί τρεις διαφορετικές γλωσσικές ομάδες στο εσωτερικό της κοινότητας. Σύμφωνα με τα στοιχεία, το έτος 1939: *Ο συνοικισμός Αγαλαίων αποτελείται από 131 κατοίκους εκ των οποίων 54 ομιλούν τη λαζική, 25 την τουρκική και 22 την ελληνική*. Με τον όρο «λαζική» αναφέρονταν στην ποντιακή διάλεκτο. Ενώ σε ό,τι αφορά την αλληλεπίδραση των διαφορετικών γλωσσικών ομάδων και την αφομοίωση των τουρκόφωνων πληθυσμών, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τα παιδιά από τους Αγαλαίους πηγαίνουν στο δημοτικό σχολείο του Κέντρου (Βέντζι). Το 1937 από τους 57 μαθητές, οι 19 είναι από τους Αγαλαίους. Ενώ στη θέση του δασκάλου, τον Κοσμά Τζουρέλλα από τον Πεντάλοφο, είχε αντικαταστήσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 ο Ιωάννης Κοσκοσάς, κάτοικος Κέντρου, προερχόμενος από τον Καύκασο. Βλ. Αποστόλου, *Κέντρον οικισμός*, 82-84.

¹¹⁵ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

τους βασάνιζε έτσι και χειρότερα είμαστε τώρα στο χωριό. Επί οκτώ ολόκληρα χρόνια βαζανιζόμαστε για να αποφύγουμε την πείνα και εστάθη αδύνατο τούτο. Στο συνοικισμό αυτό κατοικούσαν μόνο 17 οικογένειες γεωργικές και ζούσαν πολύ καλά, ήσαν δε καλοί νοικοκυραίοι. Κάθε αγάς είχε 300 γιδοπρόβατα και με αυτά περνούσαν θαυμάσια και το χωριό Κέντρο (Βέντσιον) ήταν το πρώτο χωριό. Τώρα όμως αντί 17 οικογένειες γίναμε 48 και κάθε προσφυγικός κλήρος έχει μόνο 18 στρέμματα χωράφια και αυτά άχρηστα διότι το σπέρνουμε κάθε χρόνο και διότι δεν έχουμε πρόβατα δια να κοπρίσουμε, έτσι η παραγωγή μας είναι χαμένη, πολύ δε περισσότερο φέτος, μη γνωρίζοντας τι να κάμουμε διότι θα πεινάσουμε όλοι και θα πεθάνουμε. Κάποιος δε σα γεωπόνος που πέρασε πέρυσι μια φορά και του δείξαμε τα χωράφια μας είπε ότι σε πολλά απ' αυτά μόνο λαμπογυάλια μπορεί να γίνουν και όχι στάρια. Προ έτους κάμαμε αίτηση και τη στείλαμε στο πολιτικό γραφείο στην Αθήνα φαίνεται ότι διετάχθη το Γεωργικό Γραφείο Κοζάνης αν είναι δίκαια τα παράπονά μας και έστειλε ένα υπάλληλο ο οποίος αντί να έλθει στο Νησί, πήγε στο συνοικισμό «Σαρακίνα» και ρωτούσε από εκεί για την κατάστασή μας. Και τώρα παρακαλούμε το Σεβαστό υπουργείο Γεωργίας και τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και πάλι με αιτήσεις δια να μας ακούσουν και μας λυπηθούν, διότι αν δεν ακουσθούμε, θα πάρουμε τα δυστυχημένα μικρά μας παιδιά, και θα γυρίσουμε στα χωριά ως ζητιάνοι, δια να μην πεθάνουμε από την πείνα.¹¹⁶

Βορειοανατολικά αυτών των τριών χωριών, στην Ποντινή (π. Τόριστα) εγκαταστάθηκαν, μετά τη φυγή 500 Βαλαάδων, 285 πρόσφυγες, αρκετοί τουρκόφωνοι από τον Δυτικό Πόντο, αλλά και ποντιόφωνοι από την Τραπεζούντα. Στην Παλαιοκνίδα (π. Παλαιοκοπρίβα, μικτό), πλησίον της σημερινής Κνίδης (π. Κοπρίβας), βρέθηκαν μετά την ανταλλαγή 15 οικογένειες ποντιόφωνων προσφύγων, όλες από το Εβτζί. Ποντιόφωνες οικογένειες από την περιοχή του Ακ-Νταγ-Ματέν, 39 τον αριθμό, κατοίκησαν και στο γειτονικό –σήμερα εγκαταλελειμμένο– Κολοκυθάκι, που ήταν αμιγώς βαλαάδικο χωριό. Το βορειότερο χωριό των Βεντζίων που δέχθηκε προσφυγική εγκατάσταση, συγκεκριμένα 26 οικογένειες από το Εβτζί, ήταν η Μικροκλεισούρα (Σαδοβίτσα).¹¹⁷

Η πυκνή προσφυγική εγκατάσταση στην περιοχή των Βεντζίων, τη φτωχότερη γεωγραφική ενότητα των Γρεβενών, οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερη έλλειψη πόρων. Είναι χαρακτηριστικό ότι ανάμεσα στους προσφυγικούς οικισμούς της περιοχής των Γρεβενών, αυτοί των Βεντζίων είχαν τους περισσότερους άπορους κατοίκους που έλαβαν το βοήθημα των 10.000 δρχ. από την Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων Γρεβενών. Το 1/3 των άπορων προσφύγων (182 στους 529) ήταν από τα Βέντζια. Φτωχότερος οικισμός ήταν η Ποντινή με

¹¹⁶ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

¹¹⁷ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

81 απόρους, το Νησί με 39, το Κολοκυθάκι με 30, η Παλαιοκνίδα με 23 και η Μικροκλεισούρα με 9.¹¹⁸

Στον μετέπειτα καποδιστριακό Δήμο Χασίων, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από ελληνόφωνους θύλακες. Στην διοικητική του έδρα, το Καρπερό (π. Δημηνίτσα, μικτό) κατοίκησαν 69 οικογένειες από την Υοσγάτη. Ενώ στο εγκαταλελειμμένο σήμερα Ελάφι (π. Πινιάρι, αμιγώς βαλαάδικο), που είχε συγκεκριμένα 42 οικογένειες μετά την ανταλλαγή, όλοι προέρχονταν από το Ακ-Νταγ-Ματέν (Τοχούζ). Η Δήμητρα (π. Αράπη, μικτό), το μόνο χωριό των Χασίων που είχε κυρίως τουρκόφωνους, υποδέχτηκε 32 οικογένειες από την Τοκάτη, την Κάβζα και την Πάφρα. Το τέταρτο και τελευταίο χωριό των Χασίων που δέχτηκε 35 οικογένειες προσφύγων, όλες από το Ακ-Νταγ-Ματέν, ήταν η Άνοιξη (π. Γριά ή Γκρέση). Επομένως, στην πάντα «ρευστή» περιοχή στην οποία συναντιούνται η Θεσσαλία με τη Μακεδονία, οι πρόσφυγες βρήκαν αρκετούς τόπους εγκατάστασης. Στα Χάσια δημιούργησαν την πιο συμπαγή πολιτισμικά προσφυγική ομάδα, με παρουσία τουρκόφωνων μόνο στη Δήμητρα, ενώ οι περισσότεροι ελληνόφωνοι, ομιλούντες την ποντιακή διάλεκτο, κατάγονταν από το Ακ-Νταγ-Ματέν.¹¹⁹ Τέλος, στα νότια των Βεντζίων και ανατολικά των Χασίων, συγκεκριμένα στην Παλιουριά (π. Ζημνιάτσι), που υπάγεται διοικητικά στη Δεσκάτη, δημιουργήθηκε επίσης προσφυγική εγκατάσταση, με σημαντική παρουσία τουρκοφωνίας των πληθυσμών που έρχονταν από τον Δυτικό Πόντο. Παρότι δεν ήταν βαλαάδικο χωριό, αλλά χωριό με ντόπιο πληθυσμό, αποτέλεσε τη νοτιοανατολικότερη προσφυγική εγκατάσταση της περιοχής των Γρεβενών.¹²⁰

Η δυναμική παρουσία των γηγενών και η διασπορά των προσφύγων σε εγγύς οικισμούς οδήγησε στην περιορισμένη πολιτική τους έκφραση στο μεγαλύτερο χωριό των Χασίων, το Καρπερό. Τα αποτελέσματα των κοινοτικών εκλογών του 1925 στο Καρπερό εκφράζουν γλαφυρότητα τη διατήρηση της κυριαρχίας των γηγενών στα πρώτα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης. Οι πρόσφυγες δεν ψήφισαν καν σε αυτές τις εκλογές και οι πολιτικοί άρχοντες για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν όλοι ντόπιοι.¹²¹ Η κατάσταση πολιτισμική και πολιτική κυριαρχία των γηγενών ήταν απόρροια και του καλύτερου βιοτικού τους επιπέδου. Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις των Χασίων ήταν ανάλογα φτωχές με των Βεντζίων, έχοντας το 1926 138 άπορους που έλαβαν το κρατικό βοήθημα. Το Καρπερό είχε 39, το Ελάφι 30 και η Άνοιξη 27. Ενώ το γειτονικό Μελίσσι, προέκταση της εγκατάστασης των Μαντεμλήδων στα

¹¹⁸ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

¹¹⁹ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

¹²⁰ Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 245-246.

¹²¹ Βασίλειος Αποστόλου. «Καρπερόν Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post3353.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

Χάσια¹²², είχε 20.¹²³ Ο κοινός τόπος καταγωγής και η πολιτισμική αναφορά συσπείρωσαν σε αυτές τις αντίξοες συνθήκες ακόμα περισσότερο τους πρόσφυγες αυτών των οικισμών και διαμόρφωσαν μία ενιαία πολιτική ταυτότητα.¹²⁴

3.4 Οι εγκαταστάσεις μεταξύ Γρεβενών και Κοζάνης

Τον κύκλο της προσφυγικής εγκατάστασης (κυριολεκτικά σχηματίζεται ένας κύκλος γύρω από την πόλη) στην περιοχή των Γρεβενών έκλεινε η εγκατάσταση στο Βόιο, για το οποίο ισχύει ό,τι και για τα Βέντζια, ως συνδετικού κρίκου των Γρεβενών με τις πόλεις της σημερινής Π.Ε. Κοζάνης. Ο καποδιστριακός Δήμος Ηρακλεωτών ήταν το γεωγραφικό σύνορο μεταξύ των Νομών Γρεβενών-Κοζάνης. Ουσιαστικά είναι εκείνο το τμήμα των χωριών του Βοΐου που επέστρεψε διοικητικά στα Γρεβενά όταν συστάθηκε ο Νομός Γρεβενών το 1964. «Επέστρεψε» καθώς στην τουρκοκρατία, όπως και τα 23 χωριά του Πενταλόφου (Ζουπανίου), ανήκε στον Καζά Γρεβενών.¹²⁵

Στην περιοχή, λοιπόν του παλαιού Δήμου Ηρακλεωτών, η εγκατάσταση ήταν η λιγότερο ομοιογενής πολιτισμικά. Η Μηλιά (μικτό χωριό), κοντά στον τουρκόφωνο Βατόλακκο που αναφέρθηκε παραπάνω δέχτηκε τουρκόφωνους από τη Σεβάστεια και το Ντιγιάρμπακιρ. Βορειοδυτικότερα, η Κιβωτός (π. Κρύφτσι, αμιγώς βαλαάδικο χωριό), αποτέλεσε τη δεύτερη μεγαλύτερη προσφυγική εγκατάσταση μετά την πόλη των Γρεβενών, καθώς δέχτηκε 334 οικογένειες, αρκετές από τις ελληνόφωνες περιοχές του Ακ-Νταγ-Ματέν και περισσότερες από τον κυρίως τουρκόφωνο Δυτικό Πόντο. Έτσι έφτασε τους 1.885 κατοίκους στην απογραφή του 1928.¹²⁶ Ήταν τέτοιος ο όγκος των προσφύγων στην Κιβωτό, που ήταν το μόνο χωριό που αντιμετώπισε πρόβλημα απορίας ανάλογο με εκείνο των Βεντζίων και των Χασίων, παρουσιάζοντας, σύμφωνα με την Επιτροπή Περιθάλψεως Προσφύγων Γρεβενών, 46 άπορους πρόσφυγες. Στην περιοχή αυτή βορειοανατολικά των Γρεβενών, εκτός της Κιβωτού, διψήφιο αριθμό απόρων κατοίκων είχαν μόνο το Δαφνερό Κοζάνης, που τότε ανήκε στην Επαρχία Γρεβενών, και το Ελεύθερο Προσφύγων (23 και 17 αντίστοιχα).¹²⁷

Δυτικότερα της Κιβωτού, ο Άγιος Γεώργιος (Τσούρχλι, μικτό χωριό) δέχτηκε 124 οικογένειες (οι 111 από τον Πόντο). Η ιδιαιτερότητά του σε σύγκριση με τις υπόλοιπες προσφυγικές εγκαταστάσεις ήταν ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες προέρχονταν από αστικά

¹²² Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

¹²³ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

¹²⁴ Καλλιανιώτης, Αθανάσιος. «Οι πρώτοι ανάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, blogs.sch.gr/thankall/?p=818 Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹²⁵ Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 245-246.

¹²⁶ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

¹²⁷ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

ελληνόφωνα περιβάλλοντα, όπως η Σμύρνη και η Τραπεζούντα, ενώ οι τουρκόφωνοι του Δυτικού Πόντου, κυρίως Μπαφραλήδες, αποτελούσαν μειοψηφία.¹²⁸ Προερχόμενοι από διάφορα αστικά κέντρα της Μαύρης Θάλασσας και γνώστες της νεοελληνικής κοινής, λόγω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που εφαρμόζονταν στον γενέθλιο τόπο και εκπορεύονταν από την Αθήνα¹²⁹, οι ποντιόφωνοι του Αγίου Γεωργίου παρουσίαζαν ένα επίπεδο πολιτισμού ανώτερο από των υπόλοιπων προσφύγων αλλά και πολλών ντόπιων του Βοΐου, όπως επιβεβαιώνεται και από μαρτυρία ανθρώπου προσφυγικής καταγωγής που ανατράφηκε σε αυτό το περιβάλλον: *Η γιαγιά μου ήταν Αρμένισσα και ο παππούς μου ήταν Ρωσοπόντιος. Ήταν απ' το Σοχούμι της Ρωσίας. Γεννήθηκα, μεγάλωσα στον Άη Γιώργη. Είχα απόλυτη αγάπη απ' τους παππούδες. Φύγαν οι γονείς μου στη Γερμανία και έμεινα με τους παππούδες. Δεν υπήρχε κάτι που να το θέλω και να μη μου το δίνουν. Ο παππούς μου ήταν λεβέντης. Το ίδιο και η γιαγιά μου, η Αρμένισσα, ήταν πολύ δυνατός άνθρωπος. Είχε επίπεδο πολιτισμού. Όταν ήρθε, δεν ήρθε με τα τσόλια ντυμένη. Ήρθε με ταγέρ. Ήξερε πιάνο. Μιλούσε γαλλικά. Ναι, ήταν μορφωμένη γυναίκα.*¹³⁰ Η κυριαρχία του μορφωμένου ποντιόφωνου στοιχείου και επί των ντόπιων εκφράστηκε έντονα στις κοινοτικές εκλογές της 25ης Οκτωβρίου 1925, όταν οι πρόσφυγες ανέδειξαν 6 (Κυριακίδης, Μιμελίδης, Τσαϊταρίδης, Παπαδόπουλος, Ασλανίδης, Συμεωνίδης) από τους 11 αντιπροσώπους και μάλιστα αυτούς με τις περισσότερες ψήφους: *Α. Γεώργιος (Τσούρχλι). Ψήφισαν 211. Εκλέχτηκαν: Κυριακίδης Ιωάν. 132, Ιωάννης Μιμελίδης 113, Θεόδωρος Τσαϊταρίδης 91, Κων/νος Παπαδόπουλος 78, Γαβριήλ Καλαθάς 76, Σάββας Ασλανίδης 64, Αντώνιος Κωτίτσας 60, Εμμανουήλ Χ. Συμεωνίδης 56, Γεώργιος Δερβένης 53, Αθανάσιος Πρίττας 30. Κοινοτικός Αντιπρόσωπος Ιωάν. Παπακρασάς.*¹³¹

Παρά το πλήγμα που δέχθηκε πληθυσμιακά όλο το Βοίο στον Εμφύλιο Πόλεμο, η πολιτισμική κυριαρχία του χωριού στο γρεβενιώτικο τμήμα του Βοΐου συνεχίστηκε και μεταπολεμικά. Το μορφωτικό επίπεδο των αστών προσφύγων¹³² που εγκαταστάθηκαν στον Άγιο Γεώργιο απείχε παρασάγγας από τους άλλους ποντιόφωνους οικισμούς, με αποτέλεσμα την ανακήρυξή του και σε πρωτεύουσα του Δήμου Ηρακλεωτών στο μεταπολιτευτικό πλαίσιο, σύμφωνα με την καποδιστριακή διαίρεση. Ανάλογα χαρακτηριστικά παρουσίασε μονάχα η Κοκκινιά (Σούμπινο), ανατολικά του Αγίου Γεωργίου, που δέχτηκε κυρίως αστούς πρόσφυγες, με σημαντική γνώση της νεοελληνικής κοινής, από την Τραπεζούντα, την Πάνορμο και το

¹²⁸ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85.

¹²⁹ Μαρία Βεργέτη. «Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου» (Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα 1993) Doi 10.12681/eadd/2548, 185-186.

¹³⁰ Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.

¹³¹ Βασίλειος Αποστόλου. «Αποτελέσματα κοινοτικών εκλογών περιφέρειας Γρεβενών 1925», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2021/07/6-1925.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.

¹³² Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 185-186.

Νικσάρ.¹³³ Ο μικρότερος, όμως, αριθμός τους σε σύγκριση με τον Άγιο Γεώργιο, δεν τους επέτρεψε να πάρουν τα ηνία στην τοπική αυτοδιοίκηση, καθώς στις κοινοτικές εκλογές εξέλεξαν μόλις δύο αντιπροσώπους (Μωυσιάδης, Τερζόπουλος) και μάλιστα αυτούς με τις λιγότερες ψήφους: *Κοκκινιά (Σούμπινον). Ψήφισαν 82. Εκλέχτηκαν: Γεώργιος Φασούλας 57, Δημήτριος Ν. Σιμόπουλος 41, Ανδρέας Κ. Βιτσιώτης 40, Ανδρέας Κ. Βαϊνάς 34, Αθανάσιος Δεληβός 32, Κωνσταντίνος Αθ. Φασούλας 28, Βασίλειος Παπαδημητρίου 22, Δημήτριος Μωυσιάδης 19, Αβραάμ Τερζόπουλος 17.*¹³⁴

Τέλος, το Κληματάκι (π. Δοβρούνιστα, μικτό), δυτικότερα του Αγίου Γεωργίου, έγινε το νέο σπίτι για 31 οικογένειες, ελληνόφωνες από την Τραπεζούντα και το Ακ-Νταγ-Ματέν και τουρκόφωνες από τη Σεβάστεια και το Βεζίρ-Κιοπρού. Η παρουσία των ντόπιων ομιλούντων τη νεοελληνική κοινή, όμως, καθιστούσε το Κληματάκι ένα από τα πιο πολυπολιτισμικά χωριά σε ό,τι αφορά τη γλωσσική ετερότητα. Μονάχα τα Γρεβενά και η Μυρσίνα παρουσίαζαν μεγαλύτερη γλωσσική ποικιλομορφία.¹³⁵ Έτσι οι γηγενείς διατήρησαν τον κοινοτικό έλεγχο επί των προσφύγων, που διηρημένοι δεν μπορούσαν να εκφράσουν μια ενιαία πολιτισμική και συνακόλουθα πολιτική αναφορά. Στις κοινοτικές εκλογές του 1925 οι πρόσφυγες ανέδειξαν 3 στους 8 αντιπροσώπους (Καρυπίδης, Ασλανίδης, Παπαδόπουλος): *Κληματάκιον (Δοβρούνιστα). Ψήφισαν 44. Εκλέχτηκαν: Παπαβραμίδης Αθαν. 43, Τσιμόπουλος Στέργιος 43, Καρυπίδης Κυριάκος 42, Ευαγγελόπουλος Δημ. 41, Ασλανίδης Ιωάννης 26, Δημ. Παπαβραμίδης 19, Παπαδόπουλος Φώτιος 5. Εφορευτική Επιτροπή Γκούρας.*¹³⁶

¹³³ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

¹³⁴ Βασίλειος Αποστόλου. «Αποτελέσματα κοινοτικών εκλογών περιφέρειας Γρεβενών 1925», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2021/07/6-1925.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.

¹³⁵ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

¹³⁶ Βασίλειος Αποστόλου. «Αποτελέσματα κοινοτικών εκλογών περιφέρειας Γρεβενών 1925», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2021/07/6-1925.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.

Κεφάλαιο 4ο - Η περιοχή των Γρεβενών στην Κατοχή και τον Εμφύλιο

4.1 Το ιστορικό πλαίσιο

Η ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου ριζοσπαστικοποιείται εξαιτίας της δημογραφικής και πληθωριστικής κρίσης που κατέστρεφαν την ύπαιθρο. Ο συνδικαλισμός αναπτύσσεται, ακόμη και σε απομονωμένες περιοχές όπως τα Γρεβενά, ενώ η Βενιζελική παράταξη προσπαθεί να διατηρηθεί στην εξουσία μέσω της συντηρητικοποίησης, με απεμπόληση των υποσχέσεων στους αγρότες και καταστολή μέσω του «Ιδιώνυμου». Ο Εθνικός Διχασμός, η πολιτική κρίση και η καταστολή του εργατικού και αγροτικού κινήματος, με αποκορύφωμα τους νεκρούς στις απεργίες τον Μάιο του 1936 στη Θεσσαλονίκη, προετοίμασαν το έδαφος για τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Ο Μεταξάς ήταν το βασικό όργανο των βασιλικών επιδιώξεων, σύμφωνα με τις οποίες εγκαθιδρύθηκε το δικτατορικό καθεστώς. Το καθεστώς, στερούμενο λαϊκής βάσης, επιδίωξε να κερδίσει στήριξη δίνοντας την πλήρη ιδιοκτησία στους πρόσφυγες για τη γη που τους είχε παραχωρηθεί και ενισχύοντας τη δημιουργία τάξης μικροϊδιοκτητών και μικρομεσαίων κτηνοτρόφων.¹³⁷

Η ιταλική εισβολή διέκοψε την «ομαλότητα» του μεταξικού καθεστώτος. Η νίκη στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο ενίσχυσε την ελπίδα νίκης κατά του Άξονα, ενώ η ήττα από τη Γερμανία αποδόθηκε στην «προδοσία» της ηγεσίας και το κράτος των Αθηνών που τους εγκατέλειψε. Το φθινόπωρο του 1941 εμφανίστηκαν οι πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις, με τον ΕΔΕΣ να ιδρύεται στις 11 Σεπτεμβρίου από βενιζελικούς στρατιωτικούς και το ΕΑΜ στις 27 Σεπτεμβρίου με κύριο καθοδηγητή το ΚΚΕ. Η κοινωνική ριζοσπαστικοποίηση, διακοπείσα από τη δικτατορία, επανεμφανίστηκε, καθώς ακόμη και οργανώσεις όπως ο ΕΔΕΣ πρόβαλαν συνθήματα κοινωνικού μετασχηματισμού.¹³⁸

Η δεκαετία του 1940 αποτέλεσε τομή σε ολόκληρη την ελληνική ιστορία. Για την περιοχή των Γρεβενών και γενικότερα της Δυτικής Μακεδονίας, όπως αναφέρθηκε αδρομερώς παραπάνω, ήταν μία περίοδος πυκνότερη σε κρίσιμα και αποφασιστικά γεγονότα σε σύγκριση με τις περισσότερες περιοχές της χώρας. Η οροσειρά της Πίνδου έγινε στη διάρκεια της Κατοχής το προπύργιο των αντιστασιακών ομάδων κόντρα στον κατακτητή. Η κατάρρευση της φασιστικής Ιταλίας εν μέσω του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου δημιούργησε τις προϋποθέσεις απελευθέρωσης των ιταλοκρατούμενων εδαφών. Με απαρχή τη μάχη του Σνιχόβου (8 Φεβρουαρίου 1943) και κορύφωση αυτή του Φαρδύκαμπου (4-7 Μαρτίου 1943), οι αντάρτικες

¹³⁷ Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος. «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του ελληνικού έθνους – Το ελληνικό κράτος από το 1913 ως 1941, τόμος ΙΕ΄* (Εκδοτική Αθηνών: Αθήνα 1978), 378-380, 389-390 / Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 66-71.

¹³⁸ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 73-74.

δυνάμεις σημείωσαν σημαντικές επιτυχίες και δημιούργησαν μία ελεύθερη επικράτεια μέσα στην κατεχόμενη Ελλάδα. Τα Γρεβενά ήταν η πρώτη πόλη της περιοχής που απελευθέρωσε – έστω και πρόσκαιρα λόγω των γερμανικών επιχειρήσεων το 1944– ο ΕΛΑΣ (24 Μαρτίου 1943).¹³⁹

Οι γερμανικές δυνάμεις προχώρησαν σε σφοδρά αντίποινα εναντίον των ανταρτών¹⁴⁰ με την επιχείρηση «Πάνθηρας» το φθινόπωρο του 1943, ώστε να διατηρήσουν τον έλεγχο της σύνδεσης Ηπείρου και Θεσσαλίας μετά την απόσυρση των ιταλικών κατοχικών στρατευμάτων. Αυτή η επιχείρηση έπληξε κυρίως τα Βλαχοχώρια των Γρεβενών που συνορεύουν με την Ήπειρο.¹⁴¹ Όμως, όσο οι δυνάμεις του Άξονα έχαναν έδαφος στα πολεμικά μέτωπα τόσο πιο ανελέητα ήταν τα χτυπήματα στην ελληνική ύπαιθρο. Τα χωριά των Γρεβενών δέχτηκαν βαρύτατο πλήγμα με την επιχείρηση «Steinadler», το καλοκαίρι του 1944, που άφησε πίσω 455 (κατά άλλες προσεγγίσεις τουλάχιστον 605) νεκρούς και 250 τραυματίες.¹⁴²

4.1.1 Από τον πρώτο στον δεύτερο Εθνικό Διχασμό

Η προσπάθεια του κατοχικού κράτους να συγκεντρώσει φόρους και το παρακράτημα της αγροτικής παραγωγής συσπείρωσε τις ελίτ και τα κατώτερα στρώματα στο αντιστασιακό στρατόπεδο, παρά την έλλειψη οργάνωσης. Το 1941, η κυβέρνηση είχε συγκεντρώσει μόλις το 25% του φόρου σε είδος, ποσοστό που εκτοξεύθηκε σε 70% το 1942. Το 1943, με την υποστήριξη των ανταρτών και την αποχώρηση των Ιταλών, το ποσοστό έπεσε στο 10%, και οι παραγωγοί κράτησαν σχεδόν όλη τη σοδειά.¹⁴³ Όμως παρά τις αντικειμενικές συνθήκες που είχαν γεννήσει τη συσπείρωση διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων, υπήρξαν αγεφύρωτες αντιθέσεις που ήρθαν αναπόφευκτα στην επιφάνεια.

Η κατάρρευση της φασιστικής Ιταλίας, πάντως, το 1943 ενίσχυσε το αντιστασιακό κίνημα, ιδιαίτερα στις ορεινές κοινότητες της Πίνδου, όπου οι λαοκρατικοί θεσμοί έγιναν αποδεκτοί ως στρατηγική ενότητα κατά του κατακτητή αλλά και ως συνέχεια των παλαιότερων κοινοτικών πρακτικών και εμβάθυνσης των δεσμών αλληλεγγύης που είχαν δημιουργηθεί τον πρώτο χρόνο της Κατοχής. Οι θεσμοί αυτοί αμφισβήτησαν όχι μόνο το

¹³⁹ Χρήστος Δ. Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο. Ιστορική μελέτη δεκαετίας 1940-1950* (Θεσσαλονίκη: Art of text, 2000), 169-172, 194-204, 283-289.

¹⁴⁰ Στρ. Ν. Δορδανάς, *Το αίμα των Αθών. Τα αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία 1941-1944* (Βιβλιοπωλείον της Εστίας: Αθήνα, 2007), 167-169.

¹⁴¹ Δημήτρης Ι. Κωνσταντινίδης, *Επιχείρηση Πάνθηρας. Η καταστροφή των βλάχικων χωριών της Πίνδου τον Οκτώβρη του 1943* vlahoi.net/istories-gegonota/epixeirisi-pan8iras Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2025.

¹⁴² Αθ. Αρ. Χαντάβας, *Κοσμάτι Γρεβενών. Οι Χανταβαίοι* (Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική έκδοση, 2021), 195-196, 199.

¹⁴³ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 78-79.

κατεστραμμένο κράτος των Αθηνών, αλλά και τις τοπικές ελίτ, όπως τσελιγκάδες, τσιφλικάδες και οικονομικά ισχυρούς, που είχαν κυριαρχήσει στις κοινότητες. Το ΕΑΜ αξιοποίησε το μίσος της υπαίθρου για το μεσοπολεμικό καθεστώς και τους πολιτικούς εκπροσώπους του, κατευθύνοντας την αγροτική ιδεολογία, που είχε ανθίσει στον Μεσοπόλεμο (Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος, Σταμπολίνσκι στη Βουλγαρία), και την τάση ανατροπής του status quo στην υπηρεσία της «Λαοκρατίας».¹⁴⁴

Η επικράτηση της εαμικής εξουσίας στην περιοχή των Γρεβενών και σε ένα σημαντικό τμήμα της ορεινής Ελλάδας επισφράγισε και τη μετάβαση από τον πρώτο (Βενιζελικοί – Αντιβενιζελικοί) στον δεύτερο (Εθνικόφρονες – Αριστεροί) Εθνικό Διχασμό. Ήδη από τα τέλη του 1943 πολλές από τις αντιστασιακές δυνάμεις που δεν μετείχαν στο ΕΑΜ, μπροστά στο κοινωνικοανατρεπτικό του μήνυμα, αντιδραστικοποιήθηκαν και συνεργάστηκαν με τον κατακτητή. Στην περιοχή των Γρεβενών υπήρξε μία ιδιαιτερότητα. Με εξαίρεση μία μερίδα Τουρκόφωνων προσφύγων που έδρασαν υπό τον Μιχαήλ Παπαδόπουλου (Μιχάλαγα), Μπαφραλή από τον Βαθύλακκο Κοζάνης, και αρκετούς τυχοδιώκτες και «ρουμανίζοντες» Βλάχους υπό τον Διαμάντη, τόσο οι τοπικές ελίτ των τσελιγκάδων και των «προυχόντων» όσο και τα κατώτερα στρώματα των χωριών στάθηκαν από την αρχή μέχρι το τέλος ενάντια στον κατακτητή. Η ιδιαιτερότητα των Γρεβενών, γενικά της ορεινής Πίνδου συνίστατο στο γεγονός ότι εκεί αναπτύχθηκαν οι δομές της Ελεύθερης Ελλάδας, ενώ ταυτόχρονα επιβίωνε το αξιακό πλαίσιο του αγροτικού περιβάλλοντος, με τον αυστηρό κώδικα τιμής και τις σχέσεις ανταμοιβής που αυτό το πλαίσιο συνεπάγεται.¹⁴⁵

Στην ορεινή Πίνδο το ελληνικό κράτος είχε αφενός απλώσει λιγότερο τα «πλοκάμια» του κοινωνικού ελέγχου και της αρμονικής ενσωμάτωσης πληθυσμών που έγιναν πολίτες του λίγα χρόνια πριν. Αφενός το ενδιαφέρον της Αθήνας στρεφόταν περισσότερο στην Παλαιά Ελλάδα και λιγότερο στις Νέες Χώρες, αφετέρου σε αυτό το απομονωμένο κομμάτι της ελληνικής γης λίγο ενδιέφερε το κράτος ο έλεγχος των περιορισμένων παραγωγικών δυνάμεων. Επομένως, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η κοινοτική οργάνωση, που είχε εκλείψει θεσμικά στη νέα πραγματικότητα του ελληνικού κράτους, συνέχισε να υφίσταται άτυπα. Πάνω σε αυτή την οργάνωση ήρθε να μεταγραφεί το εαμικό μήνυμα, του οποίου η πρόσληψη απέκτησε άλλο περιεχόμενο στα βουνά της Πίνδου, καθώς μεταγράφηκε από κοινωνικούς δρώντες με διαφορετικές πολιτισμικές αναφορές. Στη συνείδηση της αδικίας του «αθηνοκεντρικού» κράτους που πήρε την θέση των Τούρκων, οι ορεσίβιοι της γρεβενιώτικης υπαίθρου αντέτασσαν την κοινοτική οργάνωση του παρελθόντος, την περίοδο στην οποία όριζαν τους εαυτούς τους και η νομιμοφροσύνη στην κεντρική εξουσία εκφραζόταν κυρίως με την καταβολή των φόρων και τον σεβασμό στην απαγόρευση της οπλοκατοχής και οπλοχρησίας, που ασκούσαν παράνομα οι ληστοτρόφες ελίτ.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 69-73, 120-121.

¹⁴⁵ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 74-77.

¹⁴⁶ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 120-125, 128-129.

Οι νέες πολιτικοποιημένες προσλήψεις του Μεσοπολέμου και η διαφορετικότητα στη μεταγραφή των πολιτικών μηνυμάτων και του εθνικού ελληνικού αφηγήματος είχε διαφορετικές συνέπειες για κάθε εθνοτική-πολιτισμική ομάδα των Γρεβενών. Γενικότερα, όμως, οι θεσμοί της Ελεύθερης Ελλάδας ήταν η «ταφόπλακα» της κυριαρχίας των παραδοσιακών δυνάμεων που είχαν κυριαρχήσει στο οθωμανικό πλαίσιο. Οι δυνάμεις αυτές είχαν ήδη πληγεί από το ελληνικό έθνος-κράτος, που είχε καταδιώξει τους ληστές και προσπαθήσει να διαλύσει τα πελατειακά τους δίκτυα, αλλά είχε έρθει σε κάποια συμφωνία μαζί τους. Η αδιαλλαξία των εαμικών δυνάμεων, ως απόρροια τόσο του μίσους των κατώτερων στρωμάτων που είχαν καταπιεστεί από τις ελίτ όσο και της άσκησης πολιτικής που ξέφευγε από την επίσημη εαμική και κομματική γραμμή, δημιούργησε το πεδίο της ρήξης ήδη πριν την απελευθέρωση. Οι ελίτ προτίμησαν να μην συνεργαστούν με τον κατακτητή, του οποίου το σκληρό χέρι ήταν επαχθέστερο του ελληνικού κράτους. Περίμεναν υπομονετικά την απελευθέρωση και την επιστροφή της προπολεμικής κοινωνικής ισορροπίας στο εσωτερικό των χωριών. Κάποιοι από τους εκφραστές της προπολεμικής καθεστηκυίας τάξης στράφηκαν στον ΕΔΕΣ για να επισπεύσουν αυτή την επιστροφή και να πολεμήσουν τις εαμικές δυνάμεις.¹⁴⁷

Όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, δεν υπήρχε μία ομοιομορφία σε ό,τι αφορά τις συνθήκες που επικράτησαν στα χωριά και την πόλη των Γρεβενών. Για αυτόν ακριβώς το λόγο πρέπει οι διαφορετικές εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες να εξεταστούν ξεχωριστά και μάλιστα υπό το πρίσμα της ζωής του Μεσοπολέμου που είχε διαμορφώσει αυτές τις κοινωνίες.

4.2 Προπολεμικές αντιθέσεις και πολιτισμικές αναφορές ως αναπόδραστα αίτια της σύγκρουσης ή της αποτροπής της

4.2.1 Η βλαχικότητα στην Κατοχή

Οι Βλάχοι, απορρίπτοντας τους συνεργάτες των κατοχικών δυνάμεων από την εθνοτική τους ομάδα, συνεργάστηκαν με το ΕΑΜ, ακόμη και αν διαφωνούσαν με το πολιτικό του πρόγραμμα, ενισχύοντας τη συνοχή της βλάχικης κοινότητας. Η μακρά παράδοση συνύπαρξης με ετερότητες, από την Τουρκοκρατία μέχρι σήμερα, βοήθησε τους Βλάχους να διατηρήσουν μια σε πολλές περιπτώσεις υπερταξική ταυτότητα και να αποφύγουν τις αιματηρές συγκρούσεις των άλλων εθνοτικών ομάδων. Ήταν ορεσίβιοι με ισχυρό κώδικα τιμής, αλλά πρωταρχικά ήταν Βλάχοι. Και όλα καθορίζονταν από αυτό το φίλτρο όταν είχαν να αντιμετωπίσουν τον αντίπαλο, που πολλές φορές, όπως συνέβαινε και στις άλλες εθνοτικές ομάδες, συνδέονταν μαζί του με σχέσεις συγγένειας και φιλίας¹⁴⁸. Οι μόνοι Βλάχοι που πέρασαν στη λήθη της βλάχικης συλλογικής συνείδησης ήταν οι ηγέτες των ρουμανιζόντων.

¹⁴⁷ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 73-74, 128-130.

¹⁴⁸ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 159-160.

Δεν συμβαίνει το ίδιο με την αριστερή παράταξη, παρότι κι αυτή αποτελεί κάτι απορριπτό για την κυρίαρχη βλάχικη συνείδηση.

Ο Αλκιβιάδης Διαμάντης από τη Σαμαρίνα, ηγέτης των ρουμανιζόντων Βλάχων, επιχείρησε να δημιουργήσει το «Πριγκιπάτο της Πίνδου» κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εκμεταλλευόμενος την παρουσία ιταλικών στρατευμάτων στον πρώτο Εθνικό Διχασμό. Κατά τη γερμανική Κατοχή, αυτός και οι συνεργάτες του υποδέχθηκαν τα κατοχικά στρατεύματα στα Γρεβενά με σύμβολα του Άξονα, συγκροτώντας τη «Ρωμαϊκή Λεγεώνα» με 150 άνδρες. Η οργάνωση περιλάμβανε μέλη που είχαν συνδεθεί με τη ρουμανική προπαγάνδα, κυρίως δασκάλους και καθηγητές των ρουμανικών σχολείων του Μεσοπολέμου. Επιφανείς εκπρόσωποί της ήταν και ο Νικόλαος Ματούσης, δικηγόρος και πολιτευτής του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ) στη Λάρισα, ο επίσης δικηγόρος Δημοσθένης Τσούτρας και ο γιατρός Κωνσταντίνος Τάχας. Στρατιωτικά την πλαισίωναν πρόσωπα όπως ο ληστοτρόφος Βασίλης Ραπουτίκας και οι κτηνοτρόφοι Γεώργιος και Νικόλαος Μητσιμπούνας. Μετά την αποχώρηση των Ιταλών, ο Διαμάντης και πολλοί συνεργάτες του διέφυγαν στη Ρουμανία, ενώ άλλοι εντάχθηκαν στον ΕΑΣΑΔ (Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσεως) στη Θεσσαλία.¹⁴⁹

Σε αντιστάθμισμα αυτής της δωσιλογικής κίνησης, οι βλάχικες ελίτ των τσελιγκάδων και των εμπόρων συνεργάστηκαν με το ΕΑΜ, παρότι δεν συμφωνούσαν με το κοινωνικοανατρεπτικό του μήνυμα. Βέβαια, η κοινωνική διαστρωμάτωση που διείπε τη βλάχικη κοινότητα είχε δημιουργήσει θύλακες της κομμουνιστικής αριστεράς στο Περιβόλι και την Αβδέλλα ήδη από το 1932¹⁵⁰. Κοινωνικά στρώματα της βλαχικότητας ενστερνίστηκαν τις εαμίτικες ιδέες, με επιφανείς εκπροσώπους στην περιοχή τους Ανδρέα Τζήμα (Βασίλη Σαμαρινιώτη) από την Καστοριά και τον Περιβολιώτη δάσκαλο Μιχάλη Χατζή.¹⁵¹ Δείγμα της συστράτευσης της βλαχικότητας έστω και προσωρινά με το ΕΑΜ είναι το γεγονός ότι από τη σαμαρινιώτικη οικογένεια Φώλια που αντιτάχτηκε στη Λεγεώνα προήλθαν από τη μία ο Ιωάννης Φώλιας, δήμαρχος επί ΕΑΜοκρατίας στα Γρεβενά¹⁵², από την άλλη ο Χρήστος Φώλιας, πολιτευτής της ΝΔ, βουλευτής Γρεβενών και Υπουργός Ανάπτυξης της κυβέρνησης Κώστα Καραμανλή στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα.

Σχετικά με τη στάση των Βλάχων και τη διαίρεσή τους λόγω της Λεγεώνας, ο συγγραφέας και ερευνητής Βαγγέλης Νικόπουλος μεταφέρει: *Από την οικογένεια Παπαλέξη ήταν ο πρώτος δημαρχιακός γιατρός το 1912. Ο Τίμος ο Παπαλέξης ήταν ιδρυτής της Φιλαρμονικής «Ορφεύς». Αυτοί πήγαν με το ΕΑΜ. Ο Τάκης ο Παπαλέξης ήταν υποψήφιος με*

¹⁴⁹ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και Αντάρτικο*, 82-83, 91-95 / Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 76 / Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων. Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στη Δυτική Μακεδονία (1941-1949)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2015), 43.

¹⁵⁰ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και Αντάρτικο*, 142-143.

¹⁵¹ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 302-304.

¹⁵² Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και Αντάρτικο*, 155, 158.

την ΕΔΑ. Από την άλλη, είναι πολλοί οι Γρεβενιώτες που εκλιπαρούν να τους πάρουν μαζί τους πριν την είσοδο των ανταρτών στα Γρεβενά στις 23 Μαρτίου του '43. Ανάμεσά τους είναι και ο Μητροπολίτης Γρεβενών και η οικογένεια Μάμαλη, που είχε στην ιδιοκτησία της το ρουμάνικο ορφανοτροφείο και τελικά ακολούθησε τους Ιταλούς στη Θεσσαλονίκη. Ο Αλκιβιάδης Διαμάντης είχε το σπίτι πίσω από το άγαλμα του Αιμιλιανού στην κεντρική πλατεία. Πέρα από τη Σαμαρίνα, είχε και η Αβδέλλα σημαντικούς θύλακες ρουμανικής προπαγάνδας. Πολλοί έφυγαν με τους Ιταλούς το '43 για τη Θεσσαλονίκη.¹⁵³

Ανάμεσα στους Βλάχους που στρατεύτηκαν στις ΕΑΜικές δυνάμεις αρκετοί βρέθηκαν να πολεμούν στο πλευρό του ΔΣΕ και παρότι δεν ήταν στη συντηρητική νικήτρια παράταξη του Εμφυλίου και μοιάζουν αιρετικοί στη βλάχικη συλλογική μνήμη, δεν παύουν να είναι κομμάτι της βλαχικότητας που πολέμησε τον κατακτητή της ελληνικής γης. Χωρίς, βέβαια, αυτό να σημαίνει ότι –δεδομένης της σημαντικής συμμετοχής στο ΕΑΜ– δεν υπάρχει εναλλακτική αφήγηση της βλαχικότητας που συνδέθηκε με τις ιδέες και τον αξιακό κώδικα της ελληνικής αριστεράς. Η μεταγραφή της εμφυλιοπολεμικής διαμάχης στον παραδοσιακό αξιακό κώδικα και οι αξίες του κοινοτικού πλαισίου που συνέχισαν να υπάρχουν μετά την Τουρκοκρατία και καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σε αυτό το κομμάτι της Ελλάδας¹⁵⁴, διαφοροποιούν την περιοχή από άλλες της ελληνικής επικράτειας, όχι μόνο της Παλαιάς Ελλάδας αλλά και των Νέων Χωρών¹⁵⁵. Δεν διαφαίνονται μονάχα, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, στις μορφές αλληλεγγύης του Εμφυλίου, αλλά και στις αναγνώσεις της συλλογικής συνείδησης μέχρι και σήμερα¹⁵⁶.

4.2.2 Οι Κουπατσαραιόι ανάμεσα στη συνεργασία και τον ανταγωνισμό

Τα Κουπατσαροχώρια δεν ήταν κάτι ομοούσιο και αδιαίρετο. Η κοινωνική τους διαστρωμάτωση, η συνακόλουθη διοικητική οργάνωση και συλλογική έκφραση διέφεραν από χωριό σε χωριό. Όπως είδαμε η γεωγραφική θέση αποτελούσε έναν καθοριστικό παράγοντα, καθώς συνεπαγόταν και διαφορετική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και καταμερισμού της εργασίας.¹⁵⁷ Τα ορεινότερα χωριά, στα οποία η εξουσία των τσελιγκάδων αποτελούσε ήδη από το οθωμανικό πλαίσιο ένα άχθος για τους φτωχότερους κατοίκους, βρέθηκαν να σπαράσσονται από τις ενδοκοινοτικές αντιθέσεις. Ανάλογη ήταν και η κατάσταση διχασμού στο εσωτερικό εκείνων των χωριών που είχαν συνδεθεί με την παράδοση του κλεφταρματολισμού και τη ληστεία, καθώς κι εκεί οι τοπικές ελίτ με τη δύναμη των όπλων είχαν δημιουργήσει στην Τουρκοκρατία και εν μέρει παγιώσει κατά τον Μεσοπόλεμο τη δική τους εξουσία. Ενώ μία τρίτη κατηγορία ήταν εκείνα τα χωριά που η μικρότερη ανάπτυξη των

¹⁵³ Νικόπουλος, Βαγγέλης. Προσωπική συνέντευξη, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2024.

¹⁵⁴ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 76, 159-160.

¹⁵⁵ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 146-147.

¹⁵⁶ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 59-60.

¹⁵⁷ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 141-142, 148-149.

παραγωγικών δυνάμεων και το εξαιρετικά περιορισμένο παραγωγικό πλεόνασμα οδηγούσε αναπόφευκτα στη συνεργασία ως μοναδικό τρόπο επιβίωσης. Σε κάποια από αυτά τα χωριά είχαν δημιουργηθεί θύλακες του Αγροτικού Κόμματος, ακόμη και του ΚΚΕ, συμβάλλοντας στη διάδοση αριστερών ιδεών ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Έτσι η πλειοψηφία των κατοίκων τους τάχθηκε με το ΕΑΜ και την ισονομική δομή του και τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 απέκτησαν μία διαφορετική διάσταση και ακόμη και σήμερα μια διαφορετική ανάγνωση εκείνης της περιόδου.¹⁵⁸

Η υιοθέτηση του εαμικού μηνύματος σε πολλά χωριά των Γρεβενών δεν ήταν τυχαία, αλλά αποτέλεσμα κοινωνικών και οικονομικών διεργασιών. Η ένταξη στο έθνος-κράτος συνοδεύτηκε από την αποστέρηση εργατικών χεριών, καθώς πολλοί άνδρες απουσίαζαν για μεγάλα διαστήματα, έως και επτά έτη στο διάστημα 1912-1922, λόγω στρατιωτικής θητείας. Παράλληλα, οι τοπικές ελίτ, που στο οθωμανικό πλαίσιο λειτουργούσαν ως υποστηρικτικοί «προστάτες», στον Μεσοπόλεμο φάνηκαν στα μάτια του λαού ως συνεργάτες του ελληνικού κράτους, το οποίο διατήρησε υψηλή φορολογία στους αγρότες, έφερε «Παλαιοελλαδίτες» υπαλλήλους με περιφρονητική στάση και αγνόησε τα ζητήματα πληθωρισμού και δημογραφικής κρίσης. Η υποβάθμιση της ζωής των αγροτών ήταν δραματική, με την αγοραστική τους δύναμη να υποτριπλασιάζεται σε 13 χρόνια (1914-1927) και το 83% αυτών να βυθίζονται σε ανεξυτηρήτητα χρέη προς τράπεζες και τοκογλύφους. Παράλληλα, είχαν στις αρχές τις δεκαετίας του 1930 να αντιμετωπίσουν την άδικη φορολογία. Ο φορολογικός συντελεστής επιβάρυνε σχεδόν 2,5 φορές περισσότερο τους αγροτικούς πληθυσμούς, τη στιγμή που οι αστικοί πληθυσμοί είχαν επταπλάσιο εισόδημα.¹⁵⁹

Μπροστά σε αυτές τις εξελίξεις, οι Κουπατσαραιίοι πρωτοστάτησαν στο μαζικό αγροτικό κίνημα των Γρεβενών στις αρχές της δεκαετίας του '30. Το ελληνικό έθνος-κράτος δεν είχε δώσει μόνο δεινά, αλλά ταυτόχρονα και εργαλεία. Το εκπαιδευτικό σύστημα, που είχε εξαπλωθεί στις «Νέες Χώρες» για την ενσωμάτωσή τους, λειτούργησε σαν όπλο στα χέρια των ντόπιων πληθυσμών. Οι κοινότητες άρχισαν να έχουν προς τα τέλη του Μεσοπολέμου τους δικούς τους δασκάλους, που φοίτησαν στο Διδασκαλείο της Καστοριάς, φυτώριο προοδευτικών ιδεών. Επιπλέον ανάμεσα στους αστούς πρόσφυγες έφτασαν ή και αναδείχθηκαν δάσκαλοι που ασκούσαν το λειτούργημά τους όχι μόνο στα αμιγή προσφυγικά χωριά, αλλά σε όλα τα χωριά της τότε Επαρχίας Γρεβενών, συμβάλλοντας κι αυτοί στη διάδοση προοδευτικών ιδεών.¹⁶⁰

Η αποτυχία ανάπτυξης του πελατειακού συστήματος και η αμφισβήτηση των ντόπιων πολιτικών που συνεργάζονταν με τα κόμματα της Αθήνας ερμηνεύεται υπό το πρίσμα της απογοήτευσης των τοπικών κοινωνιών. Στον Ζιάκα, το «ριζοσπαστικότερο» χωριό των Κουπατσαροχωριών, γνωστού αργότερα και ως «Μικρή Μόσχα», η αποτυχία των πολιτικών

¹⁵⁸ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 59-60.

¹⁵⁹ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 61-62.

¹⁶⁰ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 63-64.

πατρώνων Βενιζελικών (Πέτρος Ζωγράφος) και Αντιβενιζελικών (Γεώργιος Μπούσιος¹⁶¹) ενίσχυσε το Αγροτικό Κόμμα, με πρωταγωνιστή στα Γρεβενά τον Νικόλαο Ματούση. Η πολιτική αυτή μετατόπιση συνδέθηκε με τον Θάνο Φείδα, απόφοιτο Νομικής και μέλος πολυμελούς ζακιώτικης οικογένειας, που εκμεταλλεύτηκε τη δυσαρέσκεια για τη μη τήρηση των υποσχέσεων του Βενιζέλου για διευθέτηση των αγροτικών χρεών. Ο Φείδας, μέσω της εφημερίδας Αγροτικός Αγών, εξέφρασε την αριστερή πτέρυγα του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας (ΑΚΕ) και καθιέρωσε την κοινότητα του Ζιάκα ως προπύργιο της αριστερής ιδεολογίας. Η συμμετοχή των συγχωριανών του στο αγροτικό κίνημα έδειξε την πολιτική δυναμική της κοινότητας, συνεχίζοντας την παράδοση των αυτόνομων χριστιανικών κοινοτήτων του οθωμανικού παρελθόντος. Η ίδρυση οργάνωσης του ΚΚΕ το 1933 στον Ζιάκα σηματοδότησε περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση.¹⁶²

Η πολιτική διάσταση είναι σημαντική. Οφείλουμε, όμως, να σταθούμε περισσότερο στη δυναμική που είχε για την κοινότητα ένα δικό της παιδί να πρωταγωνιστεί στα κοινά, καθώς και το γεγονός ότι ο Φείδας προερχόταν από τις μεγαλύτερες οικογένειες του Ζιάκα. Στην πρώτη απογραφή του ελληνικού κράτους στην περιοχή το 1914 καταγράφηκαν 8 άρρενες της οικογένειας Φείδα. Μόνο η οικογένεια Οικονόμου και η ρόμικη οικογένεια Κασιάρα είχαν περισσότερους (13 και 12 αντίστοιχα), ενώ οι οικογένειες Μπούμπαρη, στην οποία ανήκε ο πρώτος κομματικός υπεύθυνος του ΚΚΕ στο χωριό, και Τσιόκανου είχαν επίσης από 8.¹⁶³

Η μειωμένη επιρροή στη δεκαετία του '20 ενός κόμματος που είχε ιδρυθεί στο αστικό περιβάλλον με ξεκάθαρα εργατική ιδεολογία, όπως το ΚΚΕ, ήταν φυσιολογική στην αυτοκαταναλωτική κοινωνία της υπαίθρου. Ο πρώτος κομματικός πυρήνας δημιουργήθηκε στις αρχές του 1932 από εργάτες στην πόλη των Γρεβενών. Εξελίχθηκε σε «Υπαχίδα Γρεβενών», υπαγόμενη στην «Αχτίδα Κοζάνης» και είχε τέσσερις βασικούς πυρήνες: δύο στην πόλη και από έναν σε Μεγάλο Σειρήνι και Σνίχοβο (Δεσπότης), αντανακλώντας την ανάπτυξη ιδεών συλλογικής δράσης στα Κουπατσαροχώρια. Στο Σνίχοβο ξεχώριζε η προσωπικότητα του Τάσου Θεοδωρόπουλου, αγρότη που οργανώθηκε στο ΚΚΕ το 1933 και φυλακίστηκε από τη μεταξική δικτατορία. Υπήρχαν επίσης δύο συμπληρωματικοί πυρήνες στην Αβδέλλα και το

¹⁶¹ Ο Γεώργιος Μπούσιος, γόνος εύπορης γρεβενιώτικης οικογένειας, μαθήτευσε στα Ελληνικά Σχολεία Γρεβενών και έπειτα φοίτησε στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης. Επέστρεψε στα Γρεβενά στα 24 του χρόνια (1900). Φυλακίστηκε για την πολιτική του δράση από το καθεστώς του Σουλτάνου Αβδούλ, καθώς ήταν συνεργάτης του Μητροπολίτη Αιμιλιανού Λαζαρίδη στο ταραχώδες πεδίο του Μακεδονικού Αγώνα. Αμνηστεύτηκε μετά το Νεοτουρκικό Κίνημα και έγινε ένας από τους 26 Έλληνες σε σύνολο 288 βουλευτών του Οθωμανικού Κοινοβουλίου. Τον Μάρτιο του 1913 εξορίστηκε από το Νεοτουρκικό καθεστώς στην Ελλάδα. Το 1915 εκλέχθηκε βουλευτής Κοζάνης και μετά τη δολοφονία του Δραγούμη ηγήθηκε του Αντιβενιζελικού στρατοπέδου. Ήταν από τους επιφανέστερους πολιτευτές του Λαϊκού Κόμματος και διετέλεσε βουλευτής τις περιόδους 1915-1922 και 1926-1928. Πέθανε τον Μάρτιο του 1929 στην Αθήνα. Βλ. Τζιόλας, *Ορόσημα*, 436-437.

¹⁶² Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 66-69.

¹⁶³ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 31-33.

Περιβόλι κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, όταν οι Βλάχοι, που ήταν εξοικειωμένοι με την εκρηματισμένη οικονομία και βίωναν τις κοινωνικές αντιθέσεις του άστεως, επέστρεφαν στα χωριά τους.¹⁶⁴

Οι πολιτικοί εξόριστοι στην επαρχία Γρεβενών τη δεκαετία του 1930, οι επαφές με το καπνεργατικό κίνημα¹⁶⁵ και οι οικοδόμοι των αστικών κέντρων συνέβαλαν στη διάδοση κοινωνικοανατρεπτικών ιδεών. Η εθνοτική ή εθνοτοπική αναφορά, όπως στην περίπτωση του Ζιάκα, παρέμεινε καθοριστική για την πολιτική τοποθέτηση, με τον καταμερισμό εργασίας να συνδέεται άμεσα με αυτή. Οι υποστηρικτές της κομμουνιστικής αριστεράς προέρχονταν κυρίως από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα των ορεσίβιων (Βλάχων, Κουπατσαραίων) και των άλλων γηγενών. Παρά τη δημιουργία πυρήνα στο μικτό χωριό Μεγάλο Σειρήνι, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες διατήρησαν τη σύνδεσή τους με τη βενιζελική παράταξη, ενώ μόνο 5 άτομα προσφυγικής καταγωγής συμμετείχαν ενεργά στο ΚΚΕ και συνελήφθησαν από το καθεστώς Μεταξά. Η διάλυση των πυρήνων οδήγησε σε μαζικές αποκηρύξεις του κομμουνισμού, όπως στην περίπτωση των 22 κατοίκων του Τρικώμου.¹⁶⁶

Στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936, τελευταίες του Μεσοπολέμου, στις οποίες το «Παλλαϊκό Μέτωπο» (ΚΚΕ) συγκέντρωσε 6,39% στον Νομό Κοζάνης, ο γιατρός Τηλέμαχος Ευθυμιάδης¹⁶⁷ από το Κηπουριό ήταν ένας από τους 4 υποψηφίους, αντικατοπτρίζοντας και την οργανωτική ενδυνάμωση με τη δημιουργία «Αχτίδας Γρεβενών» έναν χρόνο νωρίτερα. Η προσχώρηση του Τηλέμαχου, γιου του πρώην βουλευτή των Φιλελευθέρων Σπύρου, στο ΚΚΕ ανήκει στο γενικότερο φαινόμενο της αποξένωσης του ριζοσπαστικότερου τμήματος της εκλογικής βάσης αλλά και των στελεχών του συγκεκριμένου κόμματος μετά τη συντηρητικοποίηση του αρχηγού του Ελευθερίου Βενιζέλου.¹⁶⁸

Στα χωριά των Γρεβενών που δεν κυριαρχούνταν από τις τοπικές ελίτ, η κατάρρευση του παραδοσιακού ληστρικού δικτύου και του αγροτικού αξιακού πλαισίου οδήγησε σε νέες

¹⁶⁴ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 142-143.

¹⁶⁵ Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν ο Θανάσης Καρτσιούνης, πολιτικός εξόριστος στην Ανάφη, στέλεχος του ΕΑΜ και γραμματέας της περιφερειακής επιτροπής του ΚΚΕ. βλ. Νικόπουλος, *Πόλη του Μόχθου*, 39, 389.

¹⁶⁶ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 142-152.

¹⁶⁷ Ο Τηλέμαχος ήταν γιος του Σπύρου, που υπήρξε επιφανής δικηγόρος που σπούδασε στην Αθήνα και επανήλθε στην πατρίδα του περί το 1895. Υποστηρίζεται ότι η οικογένεια Ευθυμιάδη έφτασε στο Κηπουριό μαζί και με άλλες βλάχικες οικογένειες μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης τον 18ο αιώνα. Ο Σπύρος Ευθυμιάδης παντρεύτηκε τη θυγατέρα του Σουρούβαλη που είχε μεταναστεύσει στην Αμερική, από όπου και επέστρεψε σε πολύ καλή οικονομική κατάσταση. Τα μεταναστευτικά δίκτυα άλλωστε των Κουπατσαραίων στις Η.Π.Α. δημιουργούσαν έντονες επαφές με την άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Η Αλεξάνδρα, κόρη του Σπύρου, παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο Ταλιαδούρη. βλ. Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 35, παράθεμα 4.

¹⁶⁸ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 141-142 / Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 66-67.

μορφές συλλογικής δράσης και αυτοδιοίκησης, με πρότυπα από την οθωμανική περίοδο. Άνθρωποι με κύρος και μόρφωση, ενταγμένοι στο ΚΚΕ από τη δεκαετία του 1930, ενίσχυσαν την πολιτική μετατόπιση της περιοχής. Κατά την Κατοχή, οι λεηλασίες του Άξονα προκάλεσαν λιμό στις πόλεις, ενώ τα χωριά της Πίνδου, όπως ο Ζιάκας, ανέπτυξαν αυτάρκεια μέσω ανταλλακτικού εμπορίου, αύξησης κοπαδιών και καλλιέργειας νέων εδαφών. Αντιμετώπισαν, μάλιστα, τις ληστρικές-ληστοτροφικές ελίτ μέσω ένοπλης περιφρούρησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγκρουσης συλλογικότητας και ατομικισμού ήταν η περίπτωση του χωροφύλακα Χρήστου Ράμμου, Σπηλιώτη από οικογένεια με ληστρική παράδοση, ο οποίος υποχρεώθηκε να επιστρέψει κλεμμένο μουλάρι στους Ζακιάτες.¹⁶⁹

Σε χωριά με ισχυρές ελίτ και ληστρική παράδοση, όπως το Σπήλαιο και οι Φιλιππαιοί, οι «τοπάρχες» –τσελιγκάδες, λήσταρχοι και ληστοτρόφοι– επιδίωξαν ενίσχυση της θέσης τους μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος. Επηρεασμένοι από τον αξιακό κώδικα της αγροτικής κοινωνίας και την παράδοση του κλεφταρματολισμού, βασίζονταν στη βία, ακολουθώντας αυστηρό κώδικα τιμής, με έμφαση στη δύναμη του λόγου και τη γενναιοδωρία προς τους έμπιστούς τους. Το παραδοσιακό αυτό πλαίσιο αμφισβητήθηκε από τις εαμικές οργανώσεις, προκαλώντας βαθύτατη ρήξη.¹⁷⁰

4.2.3 Η συμπεριφορά των προσφύγων στην Κατοχή και στο αντάρτικο

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν είτε σε μικτά είτε σε αμιγή προσφυγικά χωριά χαρακτηρίζονταν από πολιτισμική και πολιτική ποικιλομορφία. Οι ορθόδοξοι τουρκόφωνοι είχαν διαφορετική στάση, όπως άλλες μειονοτικές ομάδες της Δυτικής Μακεδονίας. Η ταυτότητά τους, βασισμένη στη θρησκευτική πίστη, το μόνο που τους διαφοροποιούσε από τους μουσουλμάνους στο μικρασιατικό περιβάλλον, τους οδήγησε σε συντηρητισμό, ενώ οι κακουχίες και οι απώλειες που διήλθαν για να φτάσουν στην Ελλάδα, οδήγησαν στην περιχαράκωσή τους και την έντονα ενδογαμική συμπεριφορά. Οι τάσεις αυτές ενισχύθηκαν με την εχθρική αντιμετώπιση από το ελληνικό κράτος και τους γηγενείς, ακόμα και από τους ποντιόφωνους πρόσφυγες.¹⁷¹

Κατά την Κατοχή, με ηγετική τη συμπαγέστερη ομάδα των Μπαφραλήδων, αξιοποίησαν την εμπειρία τους από το αντάρτικο του Πόντου (1915-1922) για να πολεμήσουν τους Βούλγαρους στην Ανατολική Μακεδονία. Ενώ στη Δυτική Μακεδονία αντέδρασαν στις προσπάθειες του ΕΛΑΣ να θέσει υπό τον στρατηγικό του έλεγχο όλες τις αντιστασιακές ομάδες.¹⁷² Υπό τον Μπαφραλή Μιγάλαγα, οι τουρκόφωνοι του Βοΐου και του Τσιαρτσιαμπά Κοζάνης, συνεπικουρούμενοι και από λίγους τουρκόφωνους των χωριών ανατολικά

¹⁶⁹ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 69-71, 81-82.

¹⁷⁰ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, 148-150.

¹⁷¹ Μαραντζίδης, *Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες*, 227-233.

¹⁷² Καλύβας, Ν. Στάθης, *Οι Μπαφραλήδες*, 2008 tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/oi-mpafralides/
Πρόσβαση στις 12 Δεκεμβρίου 2024

Γρεβενών, κυρίως του Βατολάκκου¹⁷³, συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς και εντάχθηκαν στον αντικομμουνιστικό και εξοπλισμένο από τους Γερμανούς Εθνικό Ελληνικό Στρατό (ΕΕΣ), υπονομεύοντας την εαμική αντίσταση και παρέχοντας πληροφορίες στη γερμανική κατασκοπεία. Έτσι, δημιουργήθηκαν κι εκεί τα σπέρματα εμφυλιοπολεμικής σύγκρουσης, όπως είχε γίνει στους ορεσίβιους στα δυτικά των Γρεβενών.¹⁷⁴ Μετά την αποχώρηση των Γερμανών, όσα μέλη του ΕΕΣ είχαν επιζήσει των πολεμικών συγκρούσεων με τον ΕΛΑΣ προστατεύτηκαν από τους Άγγλους και ενσωματώθηκαν στο μεταβαρκιζιανό καθεστώς, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση εμφυλιοπολεμικής δυναμικής.¹⁷⁵

Γενικότερα, η στάση των προσφύγων στην Κατοχή επηρεάστηκε από τις σχέσεις τους με άλλες εθνοτικές ομάδες. Στα Χάσια, οι ποντιόφωνοι, κατά κύριο λόγο Μαντεμλήδες¹⁷⁶, πρόσφυγες ανέπτυξαν αλληλεγγύη λόγω κοινής καταγωγής, ενώ οι περιορισμένες αντιθέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό δεν οδήγησαν σε διαχωρισμούς. Η ιταλική επιδρομή στο Καρπερό (3 Αυγούστου 1941) ένωσε πρόσφυγες και ντόπιους, με 8 κατοίκους να φυλακίζονται στην Ελασσόνα, όπου 2 πέθαναν. Ανάλογα βάνουση ήταν η συμπεριφορά των Ιταλών στα χωριά Ελάφι και Μελίσι την επόμενη ημέρα. Οι ποντιόφωνοι πρόσφυγες, βλέποντας ως εχθρό τα κατοχικά στρατεύματα, στρατεύτηκαν μαζικά στο ΕΑΜ. Από το Καρπερό αναδείχθηκε ο αξιωματικός του ΕΛΑΣ Γεώργιος Απ. Παπαδόπουλος και ο ΕΛΑΣίτης Κοσμάς Κυρατλίδης, από το Μελίσι ο υπεύθυνος της Αχτιδικής Επιτροπής του ΚΚΕ στα Χάσια Θεόπιστος Πηλιτσιδής και από την επίσης αμιγώς ποντιόφωνη Άνοιξη οι αδελφοί Φιλάρετος και Κλέαρχος Σεβαστιάδης, επίσης μέλη του ΚΚΕ, και ο Τζιώρτζιος Κατσανίδης, μέλος της πρώτης ανταρτοομάδας του ΕΑΜ στα Γρεβενά.¹⁷⁷

Για να γίνει αντιληπτή η σημασία του αμιγώς ποντιόφωνου περιβάλλοντος στη συστράτευση με το ΕΑΜ και το ΚΚΕ, αρκεί να ειπωθεί ότι εκτός από τους τρεις προαναφερθέντες, μόλις δύο ακόμη πρόσφυγες συμμετείχαν ως στελέχη στον κομματικό μηχανισμό ήδη από τα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, ο Θεμιστοκλής Ηλιάδης¹⁷⁸ στα

¹⁷³ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 124.

¹⁷⁴ Στρ. Ν. Δορδανάς, «Η Δυτική Μακεδονία κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», *Δυτική Μακεδονία. Ιστορία και Πολιτισμός* (Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας: Αθήνα, 2008), 227 / Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024

¹⁷⁵ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 123-124.

¹⁷⁶ Πελαγίδης, *Οι πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία*, 84-85 / Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

¹⁷⁷ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 128, 131, 164.

¹⁷⁸ Ήταν μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της κομμουνιστικής αριστεράς στην περιοχή των Γρεβενών ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Ήταν μέλος του ΚΚΕ ήδη πριν την μεταξική δικτατορία. Η οικογένειά του κατοικούσε στα Γρεβενά μετά την ανταλλαγή πληθυσμών. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής, για να επηρεάσει το ποντιακό στοιχείο και να αυξήσει τη στρατολόγησή του στις γραμμές του ΕΑΜ ορίστηκε υπεύθυνος της Επαρχιακής Επιτροπής του ΚΚΕ στην πόλη, παίρνοντας υπό τον έλεγχο του όλες τις κλαδικές οργανώσεις. Διετέλεσε, επίσης, μέλος της Περιφερειακής Επιτροπής. Η

Γρεβενά και ο Στάθης Δημητριάδης στην Κιβωτό. Από το '41 και έπειτα τους συνέδραμε ο Μήτσος Πολίτης και ο δάσκαλος στο Περιβολάκι Ηρακλής Παπαδόπουλος από την Κιβωτό. Την πολιτική παρέμβαση, πάντως, στα προσφυγικά χωριά των Βεντζίων και του Βοΐου είχαν αναλάβει οι προσφυγικής καταγωγής αντάρτες των Χασίων.¹⁷⁹

Στα Χάσια, η ένοπλη παράδοση, λόγω της συνοριακής θέσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για τρεις δεκαετίες, ενίσχυσε την επιθετικότητα των ανταρτικών ομάδων του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Παράλληλα, υπήρχε στην περιοχή μία αμιγής εθνοτοπική ομάδα που δρούσε αδιαίρετα σε μεγαλύτερο βαθμό και από τους Βλάχους. Αυτοί ήταν οι ποντιόφωνοι πρόσφυγες του Ακ-Νταγ-Ματέν, που συνέδραμαν μαζικά το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ. Ήταν άνθρωποι κοινής καταγωγής, από τα ίδια μέρη της Μικράς Ασίας και αποφάσιζαν συλλογικά από τα χρόνια της εγκατάστασής τους στον Μεσοπόλεμο.¹⁸⁰

Η συμπεριφορά των ιταλικών αρχών συσπείρωνε τους ποντιόφωνους πρόσφυγες των Χασίων όλο και περισσότερο στις γραμμές του ΕΑΜ. Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1943 οι ιταλικές δυνάμεις πραγματοποίησαν την τρίτη επιδρομή τους στα προσφυγικά χωριά των Χασίων, τα οποία αποτελούσαν σημαντικό στήριγμα της εαμικής αντίστασης. Στις 21 Φεβρουαρίου μονάδα ιππικού, ενισχυμένη και από μερικούς «λεγεωνάριους» του Αλκιβιάδη Διαμάντη, εισέβαλε αιφνιδιαστικά στην Άνοιξη, από την οποία οι περισσότεροι άνδρες είχαν απομακρυνθεί μετά τις προειδοποιήσεις των ανταρτών. Πυρπόλησαν αρκετά σπίτια, συνέλαβαν τους 7 άνδρες που βρήκαν και εκτέλεσαν τους 6 (ο ένας δραπέτευσε) τα ξημερώματα της 23^{ης} Φλεβάρη. Την ίδια ημέρα οι Ιταλοί ιππείς αιφνιδίασαν τους λίγους κατοίκους του Καρπερού που είχαν επιστρέψει προσωρινά στο χωριό για να προμηθευτούν εφόδια και σκότωσαν 10 άνδρες (οι 5 προσφυγικής καταγωγής). Εκεί έκαψαν και το μεγαλύτερο μέρος του χωριού, σκότωσαν τα βουβάλια των προσφύγων και άρπαξαν τα μικρά ζώα που μπορούσαν να κουβαλήσουν.¹⁸¹

4.2.4 Η περιορισμένη διάδοση του εαμικού μηνύματος στα Βέντζια και οι αντάρτικες ομάδες Βοΐου και Χασίων

Στα Βέντζια, απομονωμένη και οικονομικά υποβαθμισμένη περιοχή, η συνεργασία των κατοίκων ήταν απαραίτητη. Η αστικοποίηση και η μεταφορά δραστηριοτήτων σε πόλεις και κωμοπόλεις, ιδιαίτερα η μεταφορά του Κοτζιά Παζάρ στα Γρεβενά, υποβάθμισαν την περιοχή. Οι συγκρούσεις στον Μεσοπόλεμο περιορίζονταν σε προσωπικές διαφορές ή σπάνια σε

επιρροή του στην τοπική κλίμακα εκφράστηκε με την ανάδειξή του ως συμβούλου της Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), τον Απρίλιο του 1944. Βλ. Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 145-146.

¹⁷⁹ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 144, 156-157, 189-191.

¹⁸⁰ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024

¹⁸¹ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 186-187.

εθνοτικές αντιθέσεις. Λόγω απομόνωσης και περιορισμένης επιρροής από τα γεγονότα της δεκαετίας του 1930, η πολιτικοποίηση και η ένταξη σε παρατάξεις της Αντίστασης ήταν περιορισμένες. Η ταυτότητα, εξάλλου των Βεντζιωτών είχε διαμορφωθεί γύρω από τη Μονή Ζάβορδας¹⁸². Κάτω από αυτές τις συνθήκες η απουσία αριστερών οργανώσεων ήταν αναμενόμενη. Το ΚΚΕ δεν είχε λάβει καμία ψήφο στις εκλογές της Εθνικής Συνέλευσης του 1935, ενώ συγκέντρωσε μόλις 2,81% των ψήφων στις τελευταίες εκλογές της δεκαετίας του '30 (Γενάρης του '36). Ενώ η εκλογική δύναμη του ΑΚΕ μειώθηκε από 20 το 1933 σε μόλις 5 ψήφους το 1936.¹⁸³

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η εθνοτική σύσταση των Βεντζίων το 1940. Σε σύνολο 5334 κατοίκων, οι 3729 ήταν Βεντζιώτες. Από τα Χάσια είχαν έρθει 40 Ρόμηδες¹⁸⁴ για να ασκήσουν κυρίως το επάγγελμα του σιδηρουργού σε κάθε κοινότητα, ενώ υπήρχαν και 35 Βλάχοι. Οι υπόλοιποι ήταν πρόσφυγες που είχαν έρθει με την ανταλλαγή. Από τις τουρκόφωνες περιοχές είχαν έρθει 400 άνθρωποι, ενώ από τις ποντιόφωνες 956 από το Ακ-Νταγ-Ματέν και 160 από Τραπεζούντα και Σάντα. Μαζί τους ήρθαν και 14 Αρμένιοι πρόσφυγες.¹⁸⁵

Η πρόσληψη του κράτους δεν ήταν ίδια με τις άλλες περιοχές των Γρεβενών. Δεν υπήρχαν οι ισχυροί τσελιγκάδες, ληστές και ληστοτρόφοι των άλλων περιοχών ως παράλληλου κέντρου εξουσίας. Άρα δεν ανατράπηκε στον ίδιο βαθμό η προπολεμική ισορροπία. Όπως και στις υπόλοιπες περιοχές των Γρεβενών, οι τοπικές αρχές διοίκησης και αστυνόμευσης, οι δάσκαλοι και οι ιερείς παρέμεναν στις θέσεις τους. Μέχρι τον Μάρτιο του 1943 αρκετοί Βεντζιώτες εργάζονταν στα μεταλλεία χρωμίου υπό την επίβλεψη των κατοχικών δυνάμεων. Κατά τον Καλλιανιώτη, η εμφάνιση της εξουσίας των ανταρτών έχει ενδυσθεί ένα εξιδανικευμένο περίβλημα, δεδομένου ότι ούτε σήμανε την εφαρμογή δρακόντειων μέτρων και το τέλος της ζωοκλοπής και της ληστείας, ούτε συνδέθηκε με την ενθουσιώδη υιοθέτηση των εαμικών δομών από τους κατοίκους.¹⁸⁶

Οι τιμωρητικές διαδικασίες ήταν περιορισμένες, με ελάχιστους να οδηγούνται στα στρατοδικεία στον Πεντάλοφο, ενώ οι περισσότερες υποθέσεις επιλύονταν από λαϊκά ή αναθεωρητικά δικαστήρια. Οι πρώτοι αντάρτες από τα Χάσια, εκδηλώνοντας βίαιη στάση, διακρίνονταν ελάχιστα από τους ληστές στις προσλήψεις των Βεντζιωτών. Η συμπεριφορά τους επηρεαζόταν από τους καπεταναίους, με την ομάδα Μπούρινου να διακρίνεται για τον

¹⁸² Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 51-52, 60-61, 76-77.

¹⁸³ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 142 / Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹⁸⁴ Ο Καλλιανιώτης αναφέρει λανθασμένα τους εδραίους Ρόμηδες ως «Τσιγγάνους». (σ.τ.σ.)

¹⁸⁵ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹⁸⁶ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

ιποτισμό της, καθώς επικεφαλής ήταν οι διακριθέντες του αλβανικού μετώπου Στέλιος Κατσόγιαννος (Γιάγκοβας) και Δημήτριος Χαρισιάδης (Καραϊσκάκης). Η αρπαγή ζώων από τους ντόπιους ήταν αναγκαία για την επιβίωση των ανταρτών, και συνέβαινε μέχρι την οργάνωση της επιμελητείας, ενώ η σύγκρουση με τους τουρκόφωνους πρόσφυγες είχε και στρατηγική διάσταση, με την απόκτηση εφοδίων από τους ηττημένους.¹⁸⁷

Η συστράτευση των ντόπιων Βεντζιωτών με τις εαμικές δυνάμεις ήταν περισσότερο συγκυριακή και ενίοτε εκδικητική και τυχοδιωκτική. Συνέδραμαν τους ΕΛΑΣίτες κόντρα στα ιταλικά στρατεύματα, καθώς ο δαρμός αρκετών Βεντζιωτών στα πλαίσια της φοροσυλλογής των κατοχικών δυνάμεων την άνοιξη του '42 δεν ξεχάστηκε. Ενώ νωρίτερα, στις 30 Ιανουαρίου του 1942 η αντάρτικη ομάδα του Σαράντη επιτέθηκε στους τσελιγκάδες Δημαρέληδες που προσπαθούσαν να επιστρέψουν στη Φούρκα. Οι τσελιγκάδες, δεδομένης της σύνδεσης μελών της οικογένειας με τη «Ρωμαϊκή Λεγεώνα», κατηγορούνταν από τους αντιστασιακούς για συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις. Ως αποτέλεσμα της επίθεσης ένα μέλος της οικογένειας φονεύτηκε και το κοπάδι έπεσε στα χέρια των ανταρτών και των Βεντζιωτών.¹⁸⁸

Το τέλος της καταδίωξης των Δημαρέληδων συμπίπτει με την εμφάνιση των ανταρτών στο Βόιο. Την τελευταία ημέρα του Γενάρη η ομάδα Τασιανόπουλου, το πρώτο τμήμα ανταρτών που οργανώθηκε στην περιοχή των Γρεβενών, αποτελούμενο από Κουπατσαραίους, έφτασαν στον Έξαρχο, όπου προχώρησαν σε εικονική εκτέλεση του επόπτη αγροφυλακής πριν τελικά αλλάξουν την καταδικαστική απόφαση στο ανταρτοδικείο. Είχαν ξεκινήσει αποπλίζοντας τον Σταθμό Χωροφυλακής στο Πολυνέρι. Όταν πέρασαν στο Βόιο, έκαναν το ίδιο στη Σιάτιστα και επαγγελλόμενοι την κοινωνική δικαιοσύνη μοίρασαν στους κατοίκους του Αγίου Γεωργίου τα σιτηρά που είχαν συγκεντρώσει σε αποθήκη οι κατοχικές αρχές. Ικανοποιώντας το αίσθημα των απλών χωρικών, σύμφωνα με το οποίο οι τοπικές αρχές εκμεταλλεύονταν τον λαό προς ίδιον όφελος, έδειραν με φάλαγγα έναν δάσκαλο κι έναν χωροφύλακα. Η απήχηση των ενεργειών τους οδήγησε στη στρατολόγηση των πρώτων ανταρτών του ΕΛΑΣ Σιάτιστας.¹⁸⁹

Η συμμετοχή των προσφυγικών οικισμών του γρεβενιώτικου τμήματος του Βοΐου στο αντάρτικο ήταν πιο περιορισμένη από ό,τι στα Χάσια, καθώς η εσωτερική διαίρεση ποντιόφωνων-τουρκόφωνων και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ ντόπιων και προσφύγων ενίσχυαν τη στάση αναμονής. Η συμμετοχή των τουρκόφωνων και συντηρητικών ντόπιων στους

¹⁸⁷ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹⁸⁸ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹⁸⁹ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 164-168 / Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

Υπερασπιστές Βορείου Ελλάδος (ΥΒΕ) και την Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωση (ΠΑΟ), δυνάμεις αντίπαλες του ΕΛΑΣ επιδείνωε τον διχασμό. Παρά τον μεγαλύτερο πληθυσμό τους, οι προσφυγικοί οικισμοί του Βοΐου προσέφεραν το 1943 μόνο τις δεκαρχίες Κοκκινιάς, Αγίου Γεωργίου και Κιβωτού στον ΕΛΑΣ στη μάχη του Φαρδύκαμπου, αντανακλώντας και πάλι τη διάσταση ποντιόφωνων-τουρκόφωνων προσφύγων. Παράλληλα, η εγγύτητα των γερμανικών στρατευμάτων της Κοζάνης εμπόδιζε την ανάπτυξη των εαμικών δυνάμεων. Σύμφωνα, πάντως, με τον Βήττο, ούτε στα χωριά με εαμόφιλες δυνάμεις, όπως στην Κοκκινιά, η εξουσία των ανταρτών δεν επιβλήθηκε «αβρόχοις ποσί». Παρότι οι Κοκκινιώτες αντάρτες κατέστρεψαν τα κοινοτικά αρχεία, συγκρούστηκαν με τις κοινοτικές αρχές. Η παρέμβαση του Φίλου Γ' οδήγησε στη σύλληψη του κοινοτάρχη Χαράλαμπου Γενιάδη και την εκτέλεσή του στις 10 Φλεβάρη του 1943 στην Αλατόπετρα, για συνεργασία με τις ιταλικές αρχές και άρνηση παράδοσης του όπλου του. Νωρίτερα οι αντάρτες είχαν προχωρήσει στον δαρμό του κοινοτάρχη της Κνίδης και σε τρεις εκτελέσεις στη Δεσκάτη και στα Πριόνια.¹⁹⁰

Οι αντάρτες δεν φαίνεται να εκμεταλλεύτηκαν συστηματικά τις αντιπαραθέσεις μεταξύ εθνοτοπικών ομάδων για να εξασφαλίσουν υποστήριξη. Οι εκτελέσεις δεν ήταν συχνές, ούτε οι κοινοτάρχες προσφυγικής καταγωγής αποτέλεσαν κύριο στόχο, καθώς οι ποντιόφωνοι πρόσφυγες ήταν το βασικό στήριγμα του ΕΑΜ στα χωριά Βεντζιών και Χασίων. Οι εαμικές δυνάμεις αμφισβήτησαν την εξουσία των τοπικών αρχών, ενώ η καταστροφή κοινοτικών αρχείων συμβάδιζε με την υποκατάσταση του κράτους και την εξάλειψη της προεαμικής κοινωνικής ανισότητας. Ήταν, επίσης, γεγονός ότι τα αρχεία χρησιμοποιούνταν και από τις κατοχικές αρχές. Οι αντάρτες, μη βρίσκοντας το λαϊκό έρεισμα, αρκέστηκαν στον ξυλοδαρμό ενός συνεργάτη των Ιταλών στο Κολοκυθάκι και ενός ζωοκλέφτη στον Πόρο. Στη Σαρακίνα δεν κατάφεραν να βρουν τον κρυμμένο κοινοτάρχη, ενώ στο Κέντρο ο συνάδελφός του δέχτηκε 40 βουρδουλιές. Εκεί έγινε και η πρώτη εθελοντική προσχώρηση στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, με τον γεννημένο στην Υοσγάτη Αρμένιο αγροφύλακα Μηνά Αρζουμανίδη, που είχε, μάλιστα, λάβει μέρος και στο αντάρτικο του Πόντου.¹⁹¹

Είναι, πάντως, γεγονός ότι η μάχη του Φαρδύκαμπου έφερε τους Βεντζιώτες στην Αντίσταση, καθώς συμμετείχαν στη σύγκρουση και τη λαφυραγώγηση των Ιταλών αιχμαλώτων. Στα Βέντζια υπήρχαν διαφορετικές συνθήκες από τις άλλες εδαφικές περιφέρειες των Γρεβενών, όπου η πόλωση είχε οδηγήσει και στην επιλογή του αντίθετου στρατοπέδου. Η ύπαρξη τριών πόλων (ντόπιοι, ποντιόφωνοι, τουρκόφωνοι πρόσφυγες) περιέπλεξε τη θέση των προσφύγων. Δεν υπήρχε ισχυρός τουρκόφωνος πόλος, με ερείσματα, όπως συνέβαινε με τους τουρκόφωνους βορειοανατολικά των Γρεβενών, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των ντόπιων

¹⁹⁰ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 122-123, 177-178, 189-191 / Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹⁹¹ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

Βεντζιωτών παρέμεινε εκτός της ένοπλης αντίστασης. Από την Κνίδη, το μεγαλύτερο χωριό των Βεντζίων, μόλις τρεις (0,65% του πληθυσμού) μπήκαν στο αντάρτικο. Ενώ η συνολική συνεισφορά των Βεντζιωτών στον μόνιμο ΕΛΑΣ ήταν μόλις 2,06% (110 άνδρες) του πληθυσμού αυτής της γεωγραφικής ενότητας των Γρεβενών. Οι ΕΛΑΣίτες των Βεντζίων ήταν κυρίως ποντιόφωνοι πρόσφυγες, καθώς λίγοι ντόπιοι και ελάχιστοι –κυρίως Ποντινιώτες– τουρκόφωνοι προσχώρησαν εθελοντικά στις αντάρτικες δυνάμεις.¹⁹²

Στο διάστημα που οι ιταλικές δυνάμεις επέδραμαν στα Χάσια (Φλεβάρης '43), στα Βέντζια συγκροτείτο μόνιμη ανταρτοομάδα του ΕΛΑΣ. Αρχηγός ήταν ο Δημήτριος Ζυγούρας (Παλαιολόγος) από τη Βουχωρίνα του Βοΐου, υπαρχηγός ο Γεώργιος Μαυρίδης, Μαντεμλής ποντιόφωνος, όπως και όλοι οι συγχωριανοί του στον αμιγή οικισμό Κολοκυθάκι, της κοινότητας Κνίδης. Ακόμη 4 άνδρες από τους οικισμούς της κοινότητας Κνίδης, 6 χωροφύλακες του Σταθμού της Κνίδης και 2 από τη Σαρακήνα συγκρότησαν τη δεκατετραμελή¹⁹³ ομάδα. Στην περιοχή συγκροτήθηκε και η εικοσαμελής ομάδα «Αθάνατος», που έδρασε στα Βέντζια και στα Χάσια. Ομαδάρχης ήταν ο Παναγιώτης Κωνσταντινίδης από το Ελάφι, τον οποίο συνέδραμαν 4 συγχωριανοί του. Ανάλογη συνεισφορά στην ομάδα είχε και το Καρπερό, με 5 άνδρες (οι 4 πρόσφυγες). Μέλη της ομάδας ήταν 6 ακόμη ποντιόφωνοι από την Πηγαδίτσα, το Μελίσσι, το Κέντρο και άλλα χωριά των Βεντζίων. Με την προσθήκη τεσσάρων Κουπατσαραίων η ομάδα αποτελούνταν συνολικά από 20 άνδρες. Οι πρόσφυγες των Χασίων αποτέλεσαν και τον βασικό αιμοδότη του 21μελούς σώματος «Κεραυνός», που δρούσε στην περιοχή των Χασίων και νότια του Βενέτικου ποταμού.¹⁹⁴

Η περιορισμένη, πάντως, αποδοχή του εαμικού μηνύματος στα Βέντζια αποτυπώθηκε στις κοινοτικές εκλογές που διενεργήθηκαν στην Κνίδη το 1944, όπου επικράτησε η συντηρητική παράταξη. Η συμπαράταξη των τουρκόφωνων προσφύγων με τις αντιαμικές δυνάμεις προέκυψε από τα γεγονότα των προηγούμενων μηνών. Το δίπολο ποντιόφωνων και τουρκόφωνων προσφύγων, που εκφράστηκε με τη συγκρότηση αντάρτικων ομάδων στα Χάσια και τα Βέντζια, εντάθηκε τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν οι αντάρτες επιτέθηκαν στη Ζαρκαδόπετρα Κοζάνης, χτυπώντας την αντικομμουνιστική ΠΑΟ, που συνεργαζόταν με τις γερμανικές δυνάμεις. Τον Ιανουάριο του 1944, ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε σε τρία χωριά του Τσιαρτσιαμπά, εκτελώντας πάνω από 10 αιχμαλώτους, καταδικασμένους σε λαϊκά δικαστήρια.

¹⁹² Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη* (blog), 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹⁹³ Ο Καλλιανιώτης υποστηρίζει ότι τα πρώτα μέλη του ΕΛΑΣ Βεντζίων που ακολούθησαν τους Ζυγούρα και Μαυρίδη ήταν ο «Αστραπόγιαννος», Ρόμης από την Ιτέα (π. Βούρμποβο), δύο Κρητικοί χωροφύλακες, ένας δασοφύλακας και ένας ζωοκλέφτης από τη Σαρακίνα, πράγμα που αντανάκλασε την ετερόκλητη σύνθεση των ανταρτών και την αναζήτηση ανέλιξης στην κατεχόμενη Ελλάδα. Βλ. Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη* (blog), 2008, <https://blogs.sch.gr/thankall/?p=818> Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.

¹⁹⁴ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 188-189.

Εκτελέστηκαν μέλη των τοπικών αρχών, του ΕΕΣ και λιποτάκτες ΕΛΑΣίτες. Οι εκτελέσεις ελαβαν, μάλιστα, χώρα σε Σαρακήνα και Πυλωρούς, σε μια προσπάθεια παραδειγματισμού και αποτροπής ένταξης στο αντίπαλο στρατόπεδο των τουρκόφωνων των Βεντζίων, τους οποίους είχαν προσεγγίσει οι τουρκόφωνοι του Τσιαρτσιαμπά.¹⁹⁵

Τον επόμενο μήνα, Γερμανοί και ΕΕΣ επιτέθηκαν από την Κοζάνη στα χωριά ανατολικά των Γρεβενών (Βόιο και Βέντζια). Οι ΕΛΑΣίτες των Βεντζίων αντέδρασαν με επιθέσεις στα μεταλλεία της Ροδιανής, φυλασσόμενα από τους τουρκόφωνους του Τσιαρτσιαμπά. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής επιχείρησης «Steinadler» το καλοκαίρι του 1944, οι γερμανικές δυνάμεις έφτασαν στα Βέντζια, όπου οι τουρκόφωνοι του ΕΕΣ προσπάθησαν να προσεγγίσουν τους ομόγλωσσους τους της Ποντινής και των Αγαλαίων. Οι τελευταίοι παρέμειναν ουδέτεροι, φοβούμενοι την επιστροφή των εαμικών δυνάμεων και επηρεασμένοι από την προσχώρηση συγχωριανών τους στον ΕΛΑΣ. Ο ΕΕΣ εκτέλεσε δύο ποντιόφωνους αντάρτες. Επτά οικογένειες τουρκόφωνων από την Ποντινή ακολούθησαν την υποχώρηση του ΕΕΣ, φοβούμενοι αντίποινα από τον ΕΛΑΣ, που τελικά εκτέλεσε δύο τουρκόφωνους για συνεργασία με τις κατοχικές δυνάμεις. Η σύγκρουση τουρκόφωνων και ποντιόφωνων μεταγράφηκε στην ευρύτερη αντιπαράθεση ΕΛΑΣ-κατοχικών δυνάμεων.¹⁹⁶

4.3 Τα δύο στρατόπεδα του Εμφυλίου Πολέμου

Ο Εμφύλιος κατέστρεψε τις παραγωγικές δομές της Δυτικής Μακεδονίας, μετατρέποντάς την Πίνδο από κέντρο της ΕΑΜικής αντίστασης σε θέατρο συγκρούσεων, ενώ η κυβερνητική απόφαση εκκένωσης χωριών για να αποδυναμώσει τον ΔΣΕ έφερε την ολική κατάρρευση της τοπικής οικονομίας.¹⁹⁷ Σε πολλά χωριά οι αντάρτικες ομάδες στο πρώτο (ΕΑΜ) και το δεύτερο (ΔΣΕ) αντάρτικο απολάμβαναν κύρους και ευρείας λαϊκής υποστήριξης. Στην πόλη των Γρεβενών των 5.191 ανθρώπων οδηγήθηκαν περίπου 13.000 κάτοικοι των χωριών ως «ανταρτόπληκτοι».¹⁹⁸ Η ομαδική προσπάθεια των πληθυσμιακών ομάδων της περιοχής να διαφυλάξουν ως κοινότητες τις παραγωγικές δυνάμεις που τους συντηρούσαν και τους εξασφάλιζαν προνόμια στα χρόνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁹⁹ ήταν έντονη, αλλά όχι πάντοτε ενιαία. Στα Βλαχοχώρια επηρεάστηκε από τη ρουμανική

¹⁹⁵ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, Αθανάσιος, «Η Κατοχή στα Βέντζια 1941 -1945», *Τα Γρεβενά, Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός, Πρακτικά Συνεδρίου 2002*, 2002, fora.gr/grevena/themata/elas.html Πρόσβαση στις 20 Οκτωβρίου 2024.

¹⁹⁶ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, Αθανάσιος, «Η Κατοχή στα Βέντζια 1941 -1945», *Τα Γρεβενά, Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός, Πρακτικά Συνεδρίου 2002*, 2002, fora.gr/grevena/themata/elas.html Πρόσβαση στις 20 Οκτωβρίου 2024.

¹⁹⁷ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 415-416 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 143-144.

¹⁹⁸ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 166-167, 171-177.

¹⁹⁹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 139, 152.

προπαγάνδα, ενώ στα Κουπατσαροχώρια η κατάρρευση του προπολεμικού status quo όξυνε τους ενδοκοινοτικούς ανταγωνισμούς. Ωστόσο, σε πολλά Κουπατσαροχώρια με χαμηλό βαθμό εκχρηματισμένης οικονομίας, η απουσία κοινωνικής ιεραρχίας και διαστρωμάτωσης ευνοούσε την ομοψυχία, αποτρέποντας εμφύλιους διχασμούς. Σε χωριά όπως ο Ζιάκας, το γειτονικό Περιβολάκι και η Αλατόπετρα, η πλειονότητα των κατοίκων παρέμεινε προσηλωμένη στην αριστερά, με σημαντικές απώλειες πληθυσμού λόγω του Εμφυλίου, της υποχώρησης του ΔΣΕ και της μετανάστευσης στις Λαϊκές Δημοκρατίες. Όσοι έμειναν, συχνά στιγματισμένοι, αναγκάστηκαν να μετακινηθούν στα αστικά κέντρα. Αντίθετα, σε χωριά όπου η προπολεμική ισορροπία ανατράπηκε, οι έκπτωτες ελίτ επιδόθηκαν σε διώξεις για να ανακτήσουν τη θέση τους.²⁰⁰

Αναφέρθηκε παραπάνω η διαμάχη που ενέσκηψε μεταξύ των Ζακιωτών και του Σπηλαιώτη Χρήστου Ράμμου προτού καν εμφανιστεί το ΕΑΜ στην περιοχή των Γρεβενών, μία διαμάχη της συλλογικότητας με τον ατομικισμό. Οι αντιθέσεις του «κόσμου των Κουπατσαραιών» που υπήρχαν πριν τον ερχομό του εαμικού μηνύματος θα λάβουν μεγαλύτερες διαστάσεις υπό την εξουσία των ανταρτών. Οι δυνατότερες οικογένειες που συγκρούστηκαν με αυτή την εξουσία ήταν οι τσελιγκάδες Γεωργουλαίοι από τους Φιλιππραίους και Μαχαιραίοι από το Πολυνέρι, οι μεγαλύτεροι κτηνοτρόφοι της Λάβδας Παπαστεργιολαίοι και ο προαναφερθείς χωροφύλακας, πρώην ληστοτρόφος και ζωοκλέφτης Χρήστος Ράμμος, ο αδελφός του Γεώργιος και ο ανιψιός τους Δημήτρης Βήττος.²⁰¹

Στο Σπήλαιο, ο κομμουνιστής Θωμάς Ιωαννίδης («Φίλος Γ»), βασανισθείς από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, επέβαλε την εξουσία των ανταρτών, διορίζοντας εαμικές επιτροπές και παραμερίζοντας τους Ραμμαίους και τον Βήττο. Ωστόσο, το κύρος των πρώην ληστών και χωροφύλακων διατηρήθηκε. Στο χωριό, που είχε πολεμική παράδοση από τα χρόνια του Γεωργίου Ζιάκα, είχε ήδη ιδρυθεί αντιστασιακή οργάνωση το 1942 με πολεμιστές του αλβανικού μετώπου. Η ενδεχόμενη διάσπαση αυτής της ενότητας από την «τάξη των ανταρτών» προκάλεσε την αντίδραση των κατοίκων. Μέλη της αντιστασιακής οργάνωσης, με προεξάρχοντες τους χωροφύλακες Χρήστο και Γεώργιο Ράμμο και Δημήτρη Βήττο, προσχώρησαν στον ΕΔΕΣ. Τον Οκτώβριο του 1943, ομάδα ΕΔΕΣιτών περιδιάβηκε τα χωριά των Γρεβενών για στρατολόγηση. Οι ΕΛΑΣίτες κατεδίωξαν τους τρεις χωροφύλακες όταν αποσπάστηκαν από την υπόλοιπη ομάδα για να αποφύγουν τη σύλληψη. Η προσπάθειά τους να διαφύγουν στην Ήπειρο απέτυχε λόγω των συγκρούσεων μεταξύ ΕΔΕΣ και ΕΛΑΣ, προάγγελο ουσιαστικά του Εμφυλίου πολέμου. Από τη συμπλοκή μετά τον εντοπισμό τους, έπεσαν νεκροί οι Γεώργιος Ράμμος και Δημήτρης Βήττος.²⁰²

²⁰⁰ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 115-116, 147-148, 154-156, 166-167, 171.

²⁰¹ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 140-141 / Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 129-130, 146-147.

²⁰² Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 173-174, 251-252 / Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 88-90.

Η αυταρχική στάση του Θωμά Ιωαννίδη, «Ακροναυπλιώτη» από τον σκληρό πυρήνα του ΚΚΕ, προκάλεσε εντάσεις με τα τοπικά στελέχη του κόμματος, ιδιαίτερα με τον προπολεμικό επικεφαλής του ΚΚΕ στα Γρεβενά, γιατρό Ευθυμιάδη, τον οποίο επιδίωκε να αποπέμψει ως «δηλωσία» στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Ο Ευθυμιάδης διέφυγε στη Θεσσαλονίκη και αργότερα στη Μέση Ανατολή. Ο Ιωαννίδης αγνοούσε τις τοπικές ισορροπίες και τις κοινωνικές ιδιαιτερότητες, με αποτέλεσμα την αποπομπή του από τον κομματικό μηχανισμό το καλοκαίρι του 1943. Η σύγκρουση αφορούσε την προσπάθεια των εξόριστων κομμουνιστών από τη δικτατορία Μεταξά να επανασυστήσουν τις κομματικές οργανώσεις και να αναπτύξουν τις εαμικές δομές στην ύπαιθρο. Η ριζοσπαστική τους γραμμή συχνά δεν ταυτιζόταν με τις απόψεις των τοπικών στελεχών, που είχαν διαφορετική κατανόηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Για αυτούς και για πολλούς άλλους που συμμερίστηκαν το εαμικό μήνυμα της «Λαοκρατίας», η εξουσία από τα κάτω μέσω της συνέλευσης της κοινότητας ήταν η κορυφαία μορφή ιδεολογικής έκφρασης.²⁰³

Στους Φιλιππραίους, η εξουσία των ανταρτών δεν επιβλήθηκε εξωτερικά, αλλά προήλθε από τη λαϊκή βάση του χωριού, που μέσω της ένταξης στο ΕΑΜ και της ένοπλης αντίστασης μπορούσε να αμφισβητήσει την τοπική ελίτ των τσελιγκάδων Γεωργουλαίων. Οι Γεωργουλαίοι ανήκαν στη βασιλόφρονα παράταξη στον πρώτο Εθνικό Διχασμό και προσπαθούσαν να συντηρήσουν το παρακράτος ως αντίβαρο στην εκλογική κυριαρχία του Βενιζέλου. Παρά τη συντηρητική τους στάση, κατά τη γερμανική εισβολή βρισκόνταν στα χειμερινά βοσκοτόπια στην Ελασσόνα και, ακολουθώντας την οικογενειακή τους παράδοση, συνεισέφεραν στην Αντίσταση. Οι πρωτεργάτες του αντιστασιακού κινήματος στην περιοχή ήταν όμως κομμουνιστές, με διαφορετικά «πιστεύω». Όταν το 1943 επέστρεψαν στους Φιλιππραίους, οι εαμικές δομές είχαν διεισδύσει στο χωριό και οι πρώην υποταγμένοι στους τσελιγκάδες είχαν αναπτύξει μηχανισμούς αυτοοργάνωσης και αυτοδιοίκησης. Η άρνηση των Γεωργουλαίων να συμμετάσχουν ως ίσοι στο νέο σύστημα τους οδήγησε εκτός ηγεσίας και στο ανταρτοδικείο του Θωμά Ιωαννίδη. Παρά την αθώωσή τους, το γεγονός ότι οι μέχρι τότε «κράτος εν κράτει» Γεωργουλαίοι υποβλήθηκαν σε δημόσια δίκη υπήρξε βαρύ πλήγμα στο γόητρο και την τιμή τους.²⁰⁴

Στην απαρχή του Εμφυλίου στις αντιαμικές δυνάμεις προστέθηκαν ο πρώην υπεύθυνος του ΕΑΜ στη Λάβδα Παπακώστας και ο «έκπτωτος» τσέλιγκας του Δοτσικού Σανίδας, που η οικογένειά του είχε χάσει την περιουσία της στον Μεσοπόλεμο και προσδοκούσε την αποκατάστασή του υπηρετώντας την αντικομμουνιστική παράταξη. Κορύφωση της σύγκρουσης μεταξύ των δύο παρατάξεων στην περιοχή αποτέλεσε η μάχη των Γρεβενών στις 25 Ιουλίου 1947, όπου οι αντάρτικες δυνάμεις παρά την αριθμητική τους υπεροχή δεν κατάφεραν να επικρατήσουν. Στη μάχη αυτή ο ΔΣΕ είχε 146 νεκρούς, ενώ οι

²⁰³ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο*, 145, 153-154, 182-183 / Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 66-71, 91-92.

²⁰⁴ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 90-91, 113.

δυνάμεις του τακτικού στρατού, της Χωροφυλακής και των παραστρατιωτικών ΜΑΥ-ΜΑΔ (Μονάδες Ασφαλείας Υπαίθρου-Μικτά Αποσπάσματα Διώξεως) μόλις 11 νεκρούς.²⁰⁵ Τα άψυχα κορμιά των ηττημένων ανταρτών, ιδιαίτερα των καπεταναίων που έπεσαν στη μάχη, όπως και του μοναδικού μέλους της οικογένειας Γεωργούλα που στρατεύτηκε με την αριστερά, εκτέθηκαν σε δημόσια θέα για παραδειγματισμό.²⁰⁶

Από τη μία πλευρά η διάσπαση των κοινοτήτων λόγω προσωπικών διαφορών και αμφισβήτησης του status quo των τσελιγκάδων ήταν κάτι τραυματικό που άφησε ανεξίτηλο στίγμα σε αυτή την κοινωνία. Από την άλλη, όμως, το γεγονός ότι βρέθηκαν αντιμετώπιες κοινωνικές ομάδες που δεν είχαν βρεθεί αντίπαλες στην Κατοχή, άνθρωποι που γνωρίζονταν προσωπικά, οδήγησε σε αρκετές περιπτώσεις ο διχασμός να μην εκφραστεί με τη σκληρότητα που έλαβε σε άλλες περιοχές. Αυτό επέτρεψε ο διχασμός να εντυπωθεί ως ένα βαθμό και ως συνέχεια των συγκρούσεων και των εντάσεων του προπολεμικού σκηνικού.²⁰⁷ Ο Χαράλαμπος Ματέρης αφηγήθηκε σχετικά: *Όταν φύγαμε στα Γρεβενά καταδιωκόμενοι το '46 το φθινόπωρο μέναμε σ' ένα αντίσκηνο. Και μόλις έμαθε κάποιος Ράμμος, ο οποίος ήτανε ο δικτάτορας μπορώ να πω των αυτών εδώ στα Γρεβενά, ερχόταν εκεί με την κλούτσα και χτυπούσε «Ήρθες παλιοκομμούνα. Θα σε πάρω και θα σε σκοτώσω». Ο πατέρας μου φοβήθηκε απ' όλα αυτά που είχανε συμβεί και πήγε στην Κοζάνη και έκανε μια δήλωση, γιατί αλλιώς θα τον εκτελούσαν. Εμείς δεν είχαμε τέτοια κρούσματα στο χωριό μου. Δηλαδή, ναι μεν, αλλά δεν μπορούσα εγώ τον Θανάση, αφού τον έχω κουμπάρο, αφού τον έχω ξάδερφο, άσχετα αν είναι αριστερός ή δεξιός, ξέρω 'γω τι. Δεν είχαμε τέτοια πράγματα εμείς.*²⁰⁸

²⁰⁵ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 146-147.

²⁰⁶ Βαγγέλης Νικόπουλος, *Γρεβενά, 80 χρόνια φωτογραφίες, 1895-1975, φωτογραφικό λεύκωμα* (Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική Έκδοση, 2012), 521.

²⁰⁷ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 146-147.

²⁰⁸ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

Κεφάλαιο 5ο - Η μεταπολεμική περίοδος και η πληθυσμιακή συγκέντρωση στο άστυ

5.1 Το νέο εθνοτικό και πολιτικό περιβάλλον των Γρεβενών

Λέχθηκε ήδη ότι ο πληθυσμός των Γρεβενών γιγαντώθηκε λόγω της εγκατάστασης των «ανταρτόπληκτων» στο άστυ. Εκεί η αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών ομάδων της περιοχής εισήχθη σε νέα φάση. Δεν ήταν πλέον συνύπαρξη σε μικτά χωριά με διαφορετικούς μαχαλάδες. Μέσα στα Γρεβενά βρέθηκαν χιλιάδες άνθρωποι στοιβαγμένοι σε πρόχειρες κατοικίες, τολ και αντίσκηνα, σε μια πόλη που έμοιαζε με τεράστιο στρατόπεδο, δεδομένης της συγκρότησης των παραστρατιωτικών ομάδων ΜΑΥ-ΜΑΔ στο εσωτερικό της και τον εξοπλισμό ακόμη και ιερέων με απόφαση του Μητροπολίτη Θεόκλητου. Μολαταύτα, η κοινωνική ζωή και η πολιτιστική έκφραση συνεχίστηκαν, όπως εκφράστηκε και από τις μαθητικές θεατρικές παραστάσεις.²⁰⁹

Τα Γρεβενά του Εμφυλίου παρουσίαζαν ένα πολύ περίεργο μείγμα. Δίπλα στους πρόσφυγες των χωριών, διαβιούσαν οι παραδοσιακές πολιτικές ελίτ, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την οικογένεια Λαδά²¹⁰, οι πολιτευτές που είχαν αναδειχθεί στο περιβάλλον του Μεσοπολέμου, όπως ο Ταλιαδούρης²¹¹, οι αστοί, οι παραδοσιακοί δηλαδή κάτοικοι της πόλης των Γρεβενών που πρωταγωνιστούσαν στις οικονομικές δραστηριότητες στη διάρκεια του

²⁰⁹ Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 521-522.

²¹⁰ Ο Αλέξανδρος Λαδάς γεννήθηκε τον Μάιο του 1909 στα Γρεβενά και σπούδασε Νομική στην Αθήνα και στο Κέμπριτζ. Η ενασχόλησή του με τα κοινά ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του '30. Το 1936 εξελέγη βουλευτής Κοζάνης. Επανεξελέγη το 1946 στην ίδια θέση με το Λαϊκό Κόμμα και στη συνέχεια με την ΕΡΕ στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1956, του 1958 και του 1961. Υπήρξε μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στο Συνέδριο Ειρήνης του Παρισιού το 1946 και στον Ο.Η.Ε. το 1960. Ενώ συμμετείχε και στην ελληνική κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία στο ΝΑΤΟ το 1962. Βλ. Τζιόλας, *Ορόσημα*, 437.

²¹¹ Ο Κωνσταντίνος Ταλιαδούρης γεννήθηκε το 1893 στον Σκοπό της Ανατολικής Θράκης. Κατατάχθηκε στη σχολή χωροφυλακής της Θεσσαλονίκης και μετά την αποφοίτησή του τοποθετήθηκε στην υποδιοίκηση της χωροφυλακής Γρεβενών. Το 1920 αποστρατεύθηκε ως έφεδρος ανθυπασπιστής και επέστρεψε στον τόπο καταγωγής του, τον οποίο αναγκάστηκε να εγκαταλείψει οριστικά το 1922. Ως πρόσφυγας, επέλεξε να εγκατασταθεί στο γνώριμο για αυτόν περιβάλλον των Γρεβενών, όπου παντρεύτηκε την Αλεξάνδρα Ευθυμιάδη, κόρη του Σπύρου Ευθυμιάδη. Συμμετείχε το 1923 στην Δ' Εθνική Συνέλευση ως εκλεγμένος πληρεξούσιος. Εκεί υπερασπίστηκε με σθένος τα αιτήματα των προσφύγων. Η αναγνώριση για τη δράση του στον Μεσοπόλεμο ήρθε μεταπολεμικά, όταν εκλέχθηκε βουλευτής Κοζάνης με την Ένωση Κέντρου σε έξι εκλογικές αναμετρήσεις (1950, 1956, 1958, 1961, 1963, 1964). Μετά την τελευταία του, μάλιστα, εκλογή χρημάτισε υπουργός Βορείου Ελλάδος. Είχε κεφαλαιώδη συνεισφορά στην ίδρυση της Νομαρχίας των Γρεβενών το 1964. Μεταπολιτευτικά παρέμεινε στην Ένωση Κέντρου και δεν ακολούθησε τον Ανδρέα Παπανδρέου στο ΠΑΣΟΚ. Έφυγε από τη ζωή το 1978. Βλ. Τζιόλας, *Ορόσημα*, 438-439.

Μεσοπολέμου (οικογένειες Αναγνώστου, Κανιστρά, Κατσάνου, Λαδά, Σιούλη, κ.ά.)²¹² και οι επικεφαλής των στρατιωτικών και παραστρατιωτικών ομάδων²¹³. Οι κάτοικοι των χωριών ήταν εξαρτημένοι από αυτούς στη νέα κατάσταση²¹⁴. Επιπλέον υπήρχαν πλησίον του Γρεβενίτη, στα νοτιοανατολικά, πλήθος Ρόμηδων, οι οποίοι ως σιδεράδες επλήγησαν από τη διακοπή της παραγωγικής δραστηριότητας στα χωριά, καθώς κατασκεύαζαν και επιδιόρθωναν όλα τα εργαλεία. Οι Βλάχοι, οι ομάδες των ντόπιων και οι Μικρασιάτες-Πόντιοι που ζούσαν εκεί ήδη κατά τον Μεσοπόλεμο κλήθηκαν να συντρέξουν τους δικούς τους, με τους οποίους σε αρκετές περιπτώσεις είχαν εκτός από πολιτισμικούς, φιλικούς ή συγγενικούς δεσμούς.²¹⁵

Το τέλος του Εμφυλίου σήμανε μία νέα περίοδο για την πόλη των Γρεβενών. Οι περισσότεροι «ανταρτόπληκτοι» είχαν επιστρέψει στα χωριά τους²¹⁶, όπως αποδεικνύεται και από τα απογραφικά δεδομένα. Οι όποιες φυγόκεντρες τάσεις υφίσταντο νωρίτερα δεν υπάρχουν πια. Η πλειοψηφία των Βλάχων, με προεξάρχοντες τους ευπορότερους ζουν πλέον στη Θεσσαλία, ενώ ο παραγωγικός ιστός του ορεινού όγκου, όπως ειπώθηκε, έχει διαλυθεί. Η ανέγερση της Μητρόπολης, το 1952, στη θέση του Ρουμανικού Διδασκαλείου σηματοδότησε και την επικύρωση του «αποκεφαλισμού» των όποιων φυγόκεντρων τάσεων εκφράζονταν σε εθνοτοπικό επίπεδο.²¹⁷ Μάλιστα, η ανταμοιβή των άλλων εθνοτικών ομάδων που δεν αμφισβήτησαν το ελληνικό εθνικό αφήγημα εκφράζει μία νέα ισορροπία στο οικονομικό πεδίο της πόλης των Γρεβενών, όπως μαρτυρά η αφήγηση του Αθανάσιου Πέτρου που μετοίκησε από το Σπήλαιο στα Γρεβενά στα γυμνασιακά του χρόνια: *Περίπτερο είχε ο Ιωσήφ Συμεωνίδης στην πλατεία Αιμιλιανού. Από την Κιβωτό ήταν. Ήταν ανάπηρος πολέμου από τη Μικρά Ασία. Αυτός ήταν με το ΠΑΣΟΚ μετά. Είχε το περίπτερο στην πλατεία, στη γωνία κάτω. Τον ήξερα, τον γνώρισα. Ήταν απέναντι απ' του Ντελή το κατάστημα. Κι ο Ντελής αυτό που έχει τώρα και το διπλανό που έχει η Μητρόπολη, ανήκε στον Αλκιβιάδη Διαμάντη, τον Βλάχο από τη Σαμαρίνα.*²¹⁸

²¹² Αλέξανδρος Τζιόλας. «Μαθητές μετά τον εορτασμό εθνικής εορτής μπροστά από το εμπορικό των Αφών Κατσάνου, περί το 1948 με κατεστραμμένα τα κτίρια από τον πόλεμο», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 417.

²¹³ Αλέξανδρος Τζιόλας. «Δύο άγγλοι βαθμοφόροι στρατιωτικοί φωτογραφίζονται μαζί με φίλους Γρεβενιώτες κάτω από τον περίφημο πλάτανο της πλατείας Γρεβενών το 1946-1947. Η εικόνα των κατοίκων μαρτυρεί το πέρασμα του πολέμου από την πόλη», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 418.

²¹⁴ Βήττος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο 415-416 / Βαν Μπουσχότεν, Ανάποδα χρόνια, 171-172.*

²¹⁵ Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 523 / Νικόπουλος, *Πόλη του Μόχθου*, 17.

²¹⁶ Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 391.

²¹⁷ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 383 / Νικόπουλος, *Πόλη του Μόχθου*, 19.

²¹⁸ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

Για να καταλάβουμε αυτή τη φάση μετάβασης στο μεταπολεμικό πλαίσιο και τη μεταγραφή του στις σχέσεις των ελίτ, οφείλουμε να δούμε και τη χρησιμοποίηση των συμβολικών τόπων της «παλαιάς» καθεστηκυίας τάξης από τη «νέα» (ουσιαστικά είχε συντελεστεί μικρή διαφορά στα πρόσωπα λόγω της αποπομπής των ρουμανιζόντων Βλάχων), ως μια συνέχεια του status quo, όπως βεβαιώνει η μαρτυρία του ερευνητή Βαγγέλη Νικόπουλου: *Το αστυνομικό τμήμα εγκαταστάθηκε στο κτίσμα του Παπαθανασίου από τη Βωβούσα, υπεύθυνου όλων των ρουμανικών σχολείων. Ήταν οι αστυνομικές αρχές που είχαν καθαιρεθεί από τον ΕΛΑΣ. Στην αποθήκη της οικογένειας Λαδά (συνωνυμία με τον βουλευτή, άλλη οικογένεια), πίσω από το Α.Τ. γίνονται τα βασανιστήρια.*²¹⁹

Η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων αποτέλεσε πλήγμα²²⁰ για τους Βλάχους των Γρεβενών, οι οποίοι, ως μειοψηφία, έχασαν την οικονομική τους πρωτοκαθεδρία, χωρίς όμως να χάσουν εντελώς την επιρροή τους, όπως φαίνεται από την ανάδειξη πολιτευτών σε τοπικό επίπεδο. Εξάλλου, μεγάλο μέρος των ελίτ των Βλάχων και των Κοπατσαραίων παρέμεινε στη Θεσσαλία. Παράλληλα, η κεντρομόλος και περιοριστική πολιτική εκφράστηκε και με την περιθωριοποίηση της διανοήσης που συνδέθηκε με την Αριστερά²²¹, ανεξάρτητα της εθνοτικής ομάδας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον δάσκαλο Κώστα Καραπατάκη²²². Ο

²¹⁹ Νικόπουλος, Βαγγέλης. Προσωπική συνέντευξη, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2024.

²²⁰ Νικόπουλος, Γρεβενά 1895-1975, 525.

²²¹ Αυτό εκφράστηκε έντονα στις πρώτες βουλευτικές εκλογές της μετεμφυλιακής Ελλάδας (1950), όπου στον Νομό Κοζάνης, που υπάγοντο τότε τα Γρεβενά, το Λαϊκό Κόμμα του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη έλαβε 22,21% και διατήρησε την πρώτη θέση σε ψήφους, όπως και σε πανελλαδικό επίπεδο (18,8% πανελλαδικά), παρά την εκλογική του κατάρρευση. Από την άλλη η Δημοκρατική Παράταξη έλαβε στον Νομό Κοζάνης μόλις 2,6%, εξαιρετικά χαμηλότερα από το 9,7% που είχε πανελλαδικά. Βλ. Ελληνικές βουλευτικές εκλογές 1950 https://www.wikiwand.com/el/articles/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82_1950 Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2025.

²²² Γεννήθηκε στη Σαρακίνα Γρεβενών το 1906 και αποτελεί τον σπουδαιότερο λαογράφο της περιοχής. Γεννήθηκε σε χωριό των Βεντζίων, στα οποία, όπως ειπώθηκε, η περιορισμένη ανάπτυξη ήδη από την Ύστερη Οθωμανική περίοδο συνδέθηκε με τη Μονή Ζάβορδας. Κατόρθωσε να σπουδάσει στην Παιδαγωγική Ακαδημία της Λάρισας με τη βοήθεια του θείου του, Κοσμά, που ήταν μοναχός στη Μονή. Έγινε έτσι από τους πρώτους ντόπιους δασκάλους στην περιοχή των Γρεβενών. Το 1930 του διορίστηκε δάσκαλος και 6 χρόνια αργότερα τιμήθηκε για το έργο του στο χωριό Σύδεντρο (Τριβένι), όπου είχε ιδρύσει ένα μικρό Αρχαιολογικό Μουσείο. Απόδειξη της κοινωνικής του κινητικότητας και της μετάβασης στο περιβάλλον των Γρεβενών ήταν ο γάμος του με την Αφροδίτη Κατσάνου, καθώς και ο έπαινος που έλαβε από την Ακαδημία Αθηνών για το παιδαγωγικό του έργο. Ο ρόλος του στην ανάπτυξη του Παιδαγωγικού Φροντιστηρίου Γρεβενών, υπό την αιγίδα του ΕΑΜ, και η σύνδεσή του με το ΚΚΕ οδήγησε στον εξοστρακισμό του στην απαρχή του Εμφυλίου. Ήταν 14 χρόνια εξόριστος. Το 1960 ξεκίνησε την εκδοτική του δραστηριότητα, εκμεταλλευόμενος τη σύνδεση με τον πρόεδρο του Λαογραφικού Αρχείου Γεώργιο Μέγα και τους πρωτοστατούντες

εξοστρακισμός του σηματοδότησε τον απόλυτο κρατικό έλεγχο στην απομονωμένη περιοχή των Βεντζίων, όπου, όπως είδαμε, υπήρχε ήδη περιορισμένη ανάπτυξη της Αριστεράς. Σε κάθε περίπτωση, από το τέλος του Εμφυλίου οι περισσότερες παραγωγικές δραστηριότητες ήταν συνδεδεμένες με την πόλη των Γρεβενών, της οποίας η ατροφική ανάπτυξη επηρέαζε καθοριστικά τα χωριά. Η όποια ανάπτυξη, βέβαια, των παραγωγικών δυνάμεων επαφίεται στον προσωπικό αγώνα των κατοίκων, στη βοήθεια από το Σχέδιο Μάρσαλ, τον Ερυθρό Σταυρό και την προπαγανδιστική κοινωνική πολιτική της βασίλισσας Φρειδερίκης.²²³

Ιδιαίτερα τα χωριά του ορεινού όγκου, που είχαν βιώσει την καταστροφή και την ερήμωση του Εμφυλίου στηρίχτηκαν σημαντικά στην αμερικανική και καναδική βοήθεια για την ανοικοδόμηση. Σε αυτή την περίοδο αύξησης της αστυφιλίας και συσπείρωσης των τοπικών ελίτ στην πόλη των Γρεβενών, η εγγύτητα των χωριών στο αστικό περιβάλλον καθόριζε τον βαθμό της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλα τα χωριά έλαβαν την αναγκαία βοήθεια, όπως αποδεικνύουν τα παράπονα των κατοίκων²²⁴. Το Μέγαρο, ευρισκόμενο σε χαμηλότερο υψόμετρο από τα ορεινότερα Κοπατσαροχώρια και τα Βλαχοχώρια, αλλά κι έχοντας επιδειξεί μεγαλύτερο βαθμό νομιμοφροσύνης στο ελληνικό εθνικό κράτος, έλαβε σημαντική βοήθεια για την ανασυγκρότηση των παραγωγικών του δυνάμεων: *Οι κάτοικοι της κοινότητας Μεγάρου στις 17-5-52 συνελθόντες σε πάνδημο συνάθροιση στην πλατεία της κοινότητας έχοντας υπόψη ότι υπέστησαν ολοσχερείς καταστροφές κατά τη διάρκεια της προηγούμενης ανωμάλου καταστάσεως και ότι κατά το παρελθόν θέρος, η παραγωγή επλήγη υπό χαλάζης και ότι ευρισκόμενοι εν αμηχανία δια την επιβίωσή των, η Καναδική βοήθεια ήλθε αρωγός, δια της διανομής δωρεάς αλεύρου, εις άπαντας τους κατοίκους από 5 οκ. κατ' άτομο. «Ομόφωνα ψηφίζουν: α) Εκφράζουν τις θερμές ευχαριστίες προς τον υπέροχο φιλανθρωπικό λαό του Καναδά, δια την επίκαιρο βοήθεια εις άλευρο. β) Εκφράζουν τις*

λαογράφους του Κέντρο Ερεύνης Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Η σταδιοδρομία του, όμως, συνεχίστηκε κυρίως στο περιβάλλον της πρωτεύουσας. Βλ. Στέργιος Πουρνάρας. «Θεόδωρος Θεοδωρίδης και Κώστας Καραπατάκης: δύο δάσκαλοι – ευεργέτες για τα Γρεβενά», *Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών (blog)*, Ιανουάριος 2019, grevenaculture.gr/2019/01/blog-post_12.html Πρόσβαση στις 30 Σεπτεμβρίου 2024.

²²³ Αλέξανδρος Τζιόλας, «Αμυγδαλιές 1951-53. Επίσκεψη του βασιλιά Παύλου και της Φρειδερίκης με αφορμή την θεμελίωση του νέου σχολείου του χωριού που είχε καεί από τους Γερμανούς», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 419 / Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 525.

²²⁴ Βασίλειος Αποστόλου. «Καναδική Βοήθεια στους οικισμούς Γρεβενών 1952», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2018/06/1952.html Πρόσβαση στις 12 Δεκεμβρίου 2024.

θερμές ευχαριστίες εις το εν Ελλάδι Αμερικανικό ίδρυμα βοήθειας Εγγύς Ανατολή, διότι παρ' όλη την κακοκαιρία προώθησε τα άλευρα στην ακροτάτη αυτή περιοχή.²²⁵

Είναι χαρακτηριστική σε αυτό το εγχείρημα ανασυγκρότησης η ίδρυση σχολής ξυλουργικής για την κατάρτιση των «ανταρτόπληκτων» παιδών. Ουσιαστικά όσοι δεν είχαν συνδεθεί με την αριστερά λάμβαναν τόσο την τεχνική γνώση όσο και τα εργαλεία ανοικοδόμησης των οικιών τους. Επιπλέον, η λειτουργία κεραμοποιείου δίπλα στο Εθνικό Στάδιο προσέφερε μία διέξοδο για τη μείωση της ανεργίας στο αστικό περιβάλλον. Με την αμερικανική βοήθεια κάποιες προσφυγικές οικογένειες των Γρεβενών (Γιώργος Κλημίδης, Θεόδωρος Ακριτίδης κ.ά.) λαμβάνουν τρακτέρ Ford Fordson μέσω αγοράς με ευνοϊκούς όρους αποπληρωμής από την Αγροτική Τράπεζα, κάτι που μεταβάλλει αισθητά τη θέση τους και τους εξομοιώνει με τους ντόπιους παραγωγούς που λαμβάνουν ανάλογη βοήθεια. Έτσι δίνεται στην εθνοτική ομάδα των Μικρασιατών η δυνατότητα να ανελιχθεί μέσω της γνώσης για τις καλλιέργειες που έφερε από το μικρασιατικό περιβάλλον.²²⁶

Πολλοί επιζώντες της αριστερής παράταξης στον Εμφύλιο είχαν καταφύγει στις Λαϊκές Δημοκρατίες και την ΕΣΣΔ. Στα μετεμφυλιακά Γρεβενά, η πρώτη συλλογική έκφραση συνδέθηκε με την πολιτική προσφυγιά, με διαμαρτυρία στην πλατεία Αιμιλιανού (29 Δεκεμβρίου 1949) για την επιστροφή των παιδιών του «παιδομαζώματος». Τη συγκέντρωση, με συμμετοχή μαθητών, οργάνωσαν προσωπικότητες των τοπικών ελίτ: ο Μητροπολίτης Θεόκλητος Σφήνας, ο Δήμαρχος Νικόλαος Σιούλης, ο πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Δημήτριος Γάγαλης και ο πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Δημήτριος Κανιστράς.²²⁷

5.1.1 Οι οικονομικές-πολιτικές ελίτ και η πολιτισμική τους αναφορά

Για να αντιληφθούμε την κυριαρχία των ίδιων αστικών ελίτ του Μεσοπολέμου στο μεταπολεμικό σκηνικό των Γρεβενών, αξίζει να παρατεθεί η αναλυτική κατάσταση των υποψηφίων των κοινοτικών εκλογών του Οκτωβρίου του 1925 και ο αριθμός των ψηφισάντων καθενός από αυτούς. Εκεί βρίσκουμε εκπροσώπους όλων των οικογενειών που πρωταγωνιστούν μεταπολεμικά στον Εμπορικό Σύλλογο και στο Δημοτικό Συμβούλιο: Γρεβενά. Ψήφισαν 444. Τούντας Ζήσης 210, Κατσέλης Γεώ. 198, Βασιλόπουλος Αλέξανδρος 154, Καραμάνογλου Ισαάκ 150, Ανθόπουλος Γεώργιος 149, Τερζιάδης Ηλίας 145, Κοσμίδης Ισαάκ 147, Ζαρογιάννης Αθαν. 147, Κωνσταντινίδης Τριαντάφυλλος 146, Κουπτσίδης Ιωάννης 144, Ουζουνίδης Ιωάννης 144, Σιδηρόπουλος Παναγιώτης 143, Προκοπίου Στέργιος 142, Μουσιάδης Θεοφίλης 141, Παπαγεωργίου Θεόδωρος 132, Καρτσούνης Κων. 131, Τσόγγαλης Κων. 129, Αρβανιτίδης Παν. 126, Βρέντζος Κων. 122, Νούλης Σιούλης 122, Παναγιωτίδης

²²⁵ Βασίλειος Αποστόλου. «Μέγαρο (Ραντοσίνιστα)», ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

²²⁶ Νικόπουλος, *Πόλη του Μόχθου*, 391-392.

²²⁷ Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 523.

Μπέλλος 141, Λαδάς Βασ. 112, Χατζόγλου Παντελής 112, Παπαχρήστου Ιορδάνης 110, Αναγνώστου Ευστάθιος 110, Βασδάρης Περικλής 112, Βαβίτσας Αθαν. 101, Μαργαρίτης Γεώρ. 97, Πορογιάννης Νικολ. 83, Σπύρτος Θεμιστοκλής 67, Παπαλεξίου Αλεξ. 52, Δαζινάς Αλέξ. 40, Αναγνώστου Αχιλλεύς 37, Παπαθανασίου Πέτρος 28, Νασίκας Δημ. 25, Ευθυμιάδης Σπυρίδων 17. Εφορ. Επιτροπή Βερυβάκης. Επιτυχόντες σύμβουλοι ήταν οι οκτώ πρώτοι και ο Σ. Προκοπίου, Μουσιιάδης, Μπέλλος και Παπαγεωργίου.²²⁸

Από τον αναλυτικό κατάλογο των αιρετών αντιπροσώπων διαπιστώνουμε τη σημαντική συσπείρωση των Μικρασιατών προσφύγων γύρω από συγκεκριμένα επιφανή πρόσωπα της προσφυγικής ομάδας των Γρεβενών (Καραμάνογλου, Τερζιάδης, Κοσμίδης, Κωνσταντινίδης, Κουπτσίδης, Ουζουνίδης, Μουσιιάδης, Αρβανιτίδης, Χατζόγλου, Παπαχρήστου), που οδηγεί στην ισχυρή πολιτική έκφραση των προσφύγων στο πολιτικό γίγνεσθαι, καθώς οι πρώτοι τρεις έλαβαν θέση στο οκταμελές κοινοτικό συμβούλιο. Αρκετά από αυτά τα πρόσωπα συνεχίζουν και μεταπολεμικά να διατηρούν την επιρροή τους, χωρίς όμως να καταφέρουν να υποσκελίσουν, όπως θα δούμε, την κυριαρχία των γηγενών. Επίσης, όπως γίνεται αντιληπτό από τον κατάλογο, οι ηγετικές φυσιονομίες της βλαχικότητας πολιτεύονταν στο περιβάλλον του Μεσοπολέμου στην ιστορική κοιτίδα συγκρότησης της πολιτιστικής και πολιτικής τους αναφοράς, τα χωριά της Πίνδου. Για αυτό τον λόγο οι Βλάχοι υποψήφιοι (Παπαλεξίου, Παπαθανασίου, Νασίκας) λαμβάνουν και τις λιγότερες ψήφους και δεν εκλέγονται. Κυριαρχούν οι υπόλοιποι υποψήφιοι προερχόμενοι από τα Κουπατσαροχώρια και τις παραδοσιακές οικογένειες της πόλης των Γρεβενών.

Στο μετεμφυλιακό πλαίσιο δεν παρατηρείται εντυπωσιακή διαφοροποίηση όσον αφορά τους επικεφαλής των πολιτικών και οικονομικών δικτύων. Οι αρχαιρεσίες του Εμπορικού Συλλόγου Γρεβενών αποκαλύπτουν την κοινωνική καταγωγή, εθνοτική αναφορά, επαγγελματική ένταξη και πολιτικές πεποιθήσεις των επικεφαλής και των υποστηρικτών τους. Οι ίδιες οικογένειες, κυρίως έμποροι και κτηματίες του Μεσοπολέμου, κυριαρχούν και στη μεταπολεμική περίοδο, διατηρώντας τη θέση τους στην πόλη. Η ανάλυση της σύστασης του Εμπορικού Συλλόγου το 1955 αναδεικνύει αυτή τη σύνδεση. Τον πρώτο μεταπολεμικό δήμαρχο των Γρεβενών Θωμά Γιαννόπουλο, είχε αντικαταστήσει ο Θεμιστοκλής Κατσάνος, του οποίου ο αδερφός Αθανάσιος ήταν από τα ενεργότερα μέλη του Εμπορικού Συλλόγου. Ο κτηματίας Στέργιος Σιούλης, επίσης μέλος του Εμπορικού Συλλόγου, ήταν αδελφός του δημάρχου Νικολάου Σιούλη. Η διαπραγμάτευση του ελληνικού κράτους με τις βλάχικες ελίτ φανερώνεται και στις αρχαιρεσίες του Εμπορικού Συλλόγου, όπου οι υποστηρικτές του ελληνικού κράτους τη δεκαετία του 1940 διατήρησαν τις θέσεις τους. Όταν ο Διαμάντης και μέλη της Λεγεώνας έχασαν την περιουσία τους, οι οινοπώλες αδελφοί Μπέλλου ανήγειραν πολυκατοικία στο κέντρο της πόλης. Μαζί με τους αδελφούς Γεώργιο και Απόστολο

²²⁸ Βασίλειος Αποστόλου. «Αποτελέσματα κοινοτικών εκλογών περιφέρειας Γρεβενών 1925», ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ basileiosapostolou.blogspot.com/2021/07/6-1925.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.

Παπαρίζο, που διατηρούσαν εμπορικό κατάστημα, καθώς και την οικογένεια Μπότη, που διατηρούσε παντοπωλείο, αποτελούσαν μια δυναμική ομάδα Περιβολιωτών Βλάχων εντός του Συλλόγου.²²⁹

Τη σημαντική παρουσία των Περιβολιωτών Βλάχων στο μεταπολεμικό σκηνικό επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Χρήστου Λέτσιου: *Σαμαρινιώτες πάρα πολλοί είχαν πάει με τη Λεγεώνα του Αλκιβιάδη Διαμάντη. Φύγαν Φαρκαδόνα και Τύρναβο μετά τον πόλεμο. Είναι ελάχιστες οικογένειες από τη Σαμαρίνα στα Γρεβενά. Οι Σμιζιώτες είναι λίγοι επίσης. Είχαν φύγει όλοι προς τα κάτω. Και οι Αβδελιώτες είναι λίγοι. Οι Περιβολιώτες μένουν. Θα είναι καμιά τριανταριά σόγια στα Γρεβενά οι Περιβολιώτες σίγουρα, 30-40 οικογένειες. Πολλοί Περιβολιώτες είναι στο Βαρόσι.*²³⁰

Οι υπόλοιποι προέρχονται από το κουπατσάρικο περιβάλλον. Ο Αθανάσιος Χασιώτης, που διατηρούσε ταβέρνα, ήταν από τον Ζιάκα. Η Χρυσούλα Βαβίτσα ήταν από το Τρίκωμο (Ζάλοβο). Ο Αθανάσιος Πέτρου, προερχόμενος από το ίδιο περιβάλλον, αφηγήθηκε σχετικά: *Αυτήν είχε εμπορικό ακριβώς εκεί που είναι το κατάστημα με τα παπούτσια στη γωνία, απέναντι από τον Λάιου. Αυτήν εγώ την πρόλαβα γιατί είχε και στρατιωτικά και πήρα από 'κει. Αλλά η Βαβίτσα δεν ήταν απ' τα Γρεβενά, ήταν από το Ζάλοβο. Ο Νίκος ο Παναγιωτόπουλος είχε μαγαζί εμπορικό, ρούχα και τέτοια. Που να σε πω τώρα; – όπως μπαίνουμε στον πεζόδρομο. Και ήταν γαμπρός, η καταγωγή του ήταν από το Σιταρά. Κι ήταν που έχουν το μαγαζί τα παιδιά του Στάθη του Ουζουνίδη, ακριβώς απέναντι εκεί. Με τον γιο του, τον Πάνο τον Παναγιωτόπουλο, ήμασταν συμμαθητές.*²³¹

Σε ό,τι αφορά την εκπροσώπηση του προσφυγικού στοιχείου, ξεχωρίζει ο Αβραάμ Κουπτσίδης, που διατηρούσε εμπορικό κατάστημα. Ήταν θείος του μετέπειτα νομάρχη και δημάρχου Δημοσθένη Κουπτσίδη. Η εγκατάσταση και επαγγελματική σταδιοδρομία της οικογένειας φέρει στην επιφάνεια την ένταξη των προσφύγων στις τοπικές ελίτ. Ο γιός του Αβραάμ, ο Αθανάσιος Κουπτσίδης, ήταν καθηγητής. Οι οικογένειες Μακρίδη και Κουπτσίδη ήταν οι μόνες οικογένειες προσφυγικής καταγωγής που μετείχαν με ένα μέλος τους στον Εμπορικό Σύλλογο την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία.²³²

Την ώρα που οι προσφυγικές οικογένειες είχαν μόνο δύο εκπροσώπους στις αρχαιρεσίες του Εμπορικού Συλλόγου, οι γηγενείς Γρεβενιώτες κυριαρχούσαν και εκπροσωπούσαν σε όλους σχεδόν τους επαγγελματικούς κλάδους, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τον οπωροπώλη Σιούλα και τον γαλακτοπώλη Γάτο. Ενώ μία από τις σημαντικότερες οικογένειες αστών Γρεβενιωτών, η οικογένεια Κανιστρά, είχε από μόνη της τρεις εκπροσώπους (Δημήτριος, Γεώργιος και Ναούμα).²³³ Και πάλι ο Αθανάσιος Πέτρου,

²²⁹ Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 523 / Νικόπουλος, *Πόλη του Μόχθου*, 390, 397.

²³⁰ Λέτσιος, Χρήστος. Προσωπική συνέντευξη, 23 Νοεμβρίου 2024.

²³¹ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

²³² Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 527.

²³³ Νικόπουλος, *Γρεβενά 1895-1975*, 527.

γνώστης της επαγγελματικής ζωής των Γρεβενών ως εργολήπτης δημοσίων έργων και ιστοριοδίφης, αφηγείται σχετικά: *Οι Κανιστράδες είχαν και το τέτοιο απάνω εδώ, το εμπορικό, είχαν και πρατήριο. Οι πρώτοι που είχαν πρατήριο ήταν αυτοί. Μετά άνοιξε ο Παπαβραμίδης με τον Ζαρογιάννη. Και μετά άνοιξε ο Τζίκας ο Γιαννακούλης. Πρατήριο φεύγοντας για ορεινό όγκο είχε ο Μιχάλης ο Σανίδας. Από Δοτσικό και Μεσολούρι ήταν. Ο Κωνσταντίνος ο Μπόζιος είχε διάφορα είδη, οικοδομικά υλικά. Γρεβενιώτης. Είχε δύο κορίτσια και ένα γιο.*²³⁴

5.1.2 Η πορεία προς την ίδρυση της Νομαρχίας και τη δημιουργία γρεβενιώτικης ταυτότητας

Η μετατόπιση του κέντρου βάρους και όλου του ενδιαφέροντος στα Γρεβενά ξεκινά πριν από τη λήξη του Εμφυλίου. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1949 το Δημοτικό Συμβούλιο έλαβε ομόφωνη απόφαση για την κατάργηση της Επαρχίας Γρεβενών και την προαγωγή της σε Νομό, ανεξάρτητο από τον Νομό Κοζάνης, στη σκιά του οποίου βρισκόταν μέχρι τότε. Αποφάσισαν τα Γρεβενά να γίνουν η πρωτεύουσα του Νομού που θα συμπεριλάμβανε και τα εδάφη της Επαρχίας Βοΐου, δυτικά του Αλιάκμονα. Η απόφαση ελήφθη επί δημαρχίας Θεμιστοκλή Κατσάνου, δημάρχου Γρεβενών καθόλη τη διάρκεια του Εμφυλίου. Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου ήταν ο Δημήτριος Γάγαλης, μέλη οι Ευθύμιος Αναγνώστου, Ιωάννης Ζιώγας, Ζήσης Ντούντας, Τριαντάφυλλος Κωνσταντινίδης, Παναγιώτης Μπιζιούρας, Αλέξανδρος Σιόλας. Η σύσταση του Δημοτικού Συμβουλίου φανερώνει την κυριαρχία των αστών Γρεβενιωτών, εμπόρων κατά κύριο λόγο που εκμεταλλεύονταν την παραγωγικότητα της γρεβενιώτικης υπαίθρου και ανέπτυσαν τις δραστηριότητες τους στην πόλη.²³⁵ Ήταν αποδεδειγμένα κάτοικοι της πόλης από την πρώτη απογραφή του ελληνικού κράτους στα Γρεβενά το 1914.²³⁶

Για τις παραδοσιακές αυτές ελίτ μάς αφηγείται ο Γρεβενιώτης Σπύρος Κεχαγιάς που έζησε τα παιδικά του χρόνια τις πρώτες δύο μεταπολεμικές δεκαετίες: *Μιλώ τώρα για το '60, έτσι. Λοιπόν, τότε εγώ ήμουν οχτώ χρονών. Αυτοκίνητα δεν υπήρχαν όπως υπάρχει σήμερα πληθώρα. Ένα-δύο ταξί αν υπήρχαν και κάνα φορτηγό. I.X. δεν υπήρχαν. Θυμάμαι μια κούρσα, ένα Opel Rekord είχε πάρει ο πατέρας από ένα φίλο μου, του Αναγνώστου του Νίκου, που ο Αναγνώστου ο Λάμπρος, ο πατέρας του που είχε τον κυλινδρόμυλο εδώ που είναι σήμερα τα ταχυδρομεία.*²³⁷ Μας μιλά, επίσης, ο κατά μια δεκαετία νεότερος Αθανάσιος Πέτρου από το Σπήλαιο, εκφράζοντας περισσότερο την οπτική των κατοίκων των χωριών για αυτές τις ελίτ: *Η καταγωγή του Μπάρμπα ήταν απ' τις Κυδωνιές. Οι περισσότεροι πολιτικοί και αυτοί που είχαν*

²³⁴ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

²³⁵ Αντώνης Παπαβασιλείου. «Ο Δήμος Γρεβενών ως μαιευτήριο της Νομαρχίας. Ίχνη ιστορίας από το αρχείο του Δήμου Γρεβενών», *Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών* 4 (2024), 12-13.

²³⁶ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 2-11.

²³⁷ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

τα μαγαζιά τότε και ήταν και στους Συλλόγους ήταν από γρεβενιώτικες οικογένειες. Ο Κώστας ο Στεργιάδης ήταν έμπορος. Οι περισσότεροι Γρεβενιώτες εκμεταλλεύονταν τα χωριά. Ήταν δεδομένο. Μεγαλέμπορος στα Γρεβενά μετά τον πόλεμο ήταν ο Μιχάλης ο Ράχος. Ο γιος του έγινε δικαστικός και έφυγε μετά στη Δράμα.²³⁸

Ο Πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Δημήτριος Κανιστράς, ιδιαίτερα δραστήριος στην πολιτική ζωή της πόλης ήταν μέλος της δεκαμελούς επιτροπής αγώνα που συγκροτήθηκε τον Απρίλιο του 1956 για τη διεκδίκηση ίδρυσης Νομού Γρεβενών. Μέλη επίσης ήταν ο Μητροπολίτης Γρεβενών Φίλιππος, ο Δήμαρχος Νικόλαος Σιούλης, ο Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου Κωνσταντίνος Στεργιάδης (μετέπειτα εξέχον μέλος του Συλλόγου Γρεβενιωτών Θεσσαλονίκης), ο Πρόεδρος Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών Πρόδρομος Χατζηδάκης, ο Πρόεδρος Επαγγελματιών Στέργιος Βρέντζος, ο Πρόεδρος Εφέδρων Αξιωματικών Ανδρέας Μητσιούλης, ο Πρόεδρος Αναπήρων Θυμάτων Πολέμου Στέργιος Ζαμανάκος, η Φαρμακοποιός Μαρία Φλετουρίδου και ο βλάχικης καταγωγής δικηγόρος Μιχαήλ Μακρής.²³⁹

Σε σύγκριση με το Δημοτικό Συμβούλιο του 1949 που αποφάσισε υπέρ της ίδρυσης Νομού, βλέπουμε σε αυτή την Επιτροπή Αγώνα σημαντικές μεταβολές. Η κυριαρχική συμμετοχή του κλήρου, δεδομένου ότι η συνεδρίαση της Επιτροπής έλαβε χώρα στη Μητρόπολη, είναι απόρροια της κοινοτικής παράδοσης της δημογεροντίας.²⁴⁰ Αντανακλά τη σημασία που είχε λάβει ο ανώτατος κλήρος στη διάρκεια του Εμφυλίου, την επικάλυψη ουσιαστικά των παραδοσιακών δομών και του ελληνικού κράτους ως κέντρων εξουσίας. Η συμμετοχή των προέδρων των Εφέδρων Αξιωματικών και των Αναπήρων-Θυμάτων πολέμου αντανακλά την πολιτική διεύρυνση, που περιλαμβάνει όχι μόνο τις αστικές ελίτ των Γρεβενών, αλλά όσους μετείχαν στον τακτικό στρατό και τα παραστρατιωτικά σώματα, ανεξαρτήτως της εθνοτικής καταγωγής. Δεσπόζουν, βέβαια, οι Κουπατσαραίοι, καθώς αυτών οι κοινότητες πλήρωσαν το βαρύτερο τίμημα είτε εσωτερικής διάσπασης, είτε ερήμωσης ως αποτέλεσμα της πολιτικής προσφυγιάς. Η συμμετοχή, τέλος, του Βλάχου δικηγόρου και μετέπειτα πολιτευτή των Γρεβενών Μιχαήλ Μακρή αντανακλά τη νέα φάση της βλαχικότητας στο μεταπολεμικό περιβάλλον, τη διαπραγμάτευση μεταξύ των Βλάχων πολιτευτών και του ελληνικού κράτους. Γενικότερα, όπως λέχθηκε, η διαπραγμάτευση εντάσσεται στα πλαίσια της συμμόρφωσης του βλάχικου ακροατηρίου και της πλήρους ένταξης των εκφράσεων της βλαχικότητας στην ελληνική εθνική ολοκλήρωση²⁴¹.

Η απομόνωση, όμως, των Γρεβενών, ως αποτέλεσμα και της καταστροφής των παραγωγικών δυνάμεων του Μεσοπολέμου, αποτέλεσε τελικά το ενωτικό στοιχείο στην

²³⁸ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

²³⁹ Παπαβασιλείου, *Ο Δήμος Γρεβενών ως μαιευτήριο της Νομαρχίας*, 13.

²⁴⁰ Παπαβασιλείου, *Ο Δήμος Γρεβενών ως μαιευτήριο της Νομαρχίας*, 13.

²⁴¹ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 6-13 / Παυλίδου, *Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση*, 367-368.

πολιτική διεκδίκηση των διαφορετικών εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων (Βλάχοι, Κουπατσαραίοι, ντόπιοι και λιγότερο οι πρόσφυγες, καθώς είχαν δεσμούς με τους προσφυγικούς πληθυσμούς της Κοζάνης). Χαρακτηριστικά, από τα 120 χωριά της περιοχής τα μισά και πλέον βρίσκονται σε απόσταση έως 30-40 χιλιόμετρα μακριά από τα Γρεβενά και σε ακόμα μεγαλύτερη απόσταση από την Κοζάνη. Επομένως, για μεγάλο μέρος των κατοίκων των χωριών απαιτείτο για την επίλυση οποιουδήποτε προσωπικού ζητήματος και την επαφή με τις διοικητικές αρχές ένα χρονοβόρο και επίπονο ταξίδι μέχρι την Κοζάνη, την πρωτεύουσα του Νομού, όπου υπαγόταν τότε η επαρχία Γρεβενών.²⁴²

Οι τοπικές ελίτ ζητούσαν την ίδρυση Νομού Γρεβενών ήδη από τη δεκαετία του '30, διαβλέποντας τα οφέλη της απαγκίστρωσης από τον έλεγχο της Κοζάνης.²⁴³ Παρουσιάζει, όμως, περισσότερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι τοπικές ελίτ, που συγκεντρώθηκαν κατά τον Εμφύλιο στο άστυ και το δυνάμωσαν ως κέντρο εξουσίας, αναγκάζουν με τη στάση τους και τις λαϊκές μάζες να εγκολπωθούν το αίτημα ίδρυσης της Νομαρχίας, ως μοναδικής λύσης και της δικής τους ανέλιξης. Η ταραγμένη δεκαετία του '40 οδηγεί, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Βαγγέλη Νικόπουλου, στη μεγαλύτερη αναγκαιότητα εκπλήρωσης αυτού του στόχου: *Η κοινή γρεβενιώτικη ταυτότητα δεν ξεκίνησε με τον Ταλιαδούρη. Έγινε προσπάθεια να κατασκευαστεί κοινή ταυτότητα ήδη από το '44. Βλέπουμε τον Εμπορικό Σύλλογο και άλλα σωματεία να κινούνται σε αυτή την κατεύθυνση. Η κοινή γρεβενιώτικη ταυτότητα ξεκινά να θεμελιώνεται από τις πιο συντηρητικές ελίτ με κρατική εντολή και το έργο ολοκληρώνεται από την Ένωση Κέντρου και τον Ταλιαδούρη ως λαϊκό αίτημα. Υπήρχαν άνθρωποι, κυρίως Ρομ, που από τον Εμφύλιο μέχρι και τη δεκαετία του '70 ζούσαν σε συνθήκες «ανταρτόπληκτου». Διέμεναν, δηλαδή, σε παραπήγματα οθωμανικής κατασκευής μέχρι το γκρέμισμα και την κατασκευή του κλειστού γυμναστηρίου της πόλης. Έπαιρναν νερό από το 3ο Δημοτικό και πλένονταν στο ποτάμι. Η ίδρυση του νομού ήταν και ένας τρόπος να προωθηθούν και αλλαγές. Ενώ οι πρωτεργάτες της Νομαρχίας και της νέας πόλης υπηρετούν από θέση ευθύνης (Λάιος, Παπαϊωάννου κ.ά. της Ένωσης Κέντρου και όχι μόνο), δεν είχαν το δικαίωμα αλλαγής του συντελεστή δόμησης. Η δημιουργία του Νομού άλλαξε τα δεδομένα. Το διάταγμα του '69 για τον Οικοδομικό Κανονισμό αποτέλεσε την οριστική εξέλιξη για την εξαφάνιση του παραδοσιακού τοπίου.*²⁴⁴

Η Επιτροπή Αγώνα στράφηκε στους βουλευτές Κοζάνης που εκλέγονταν στην επαρχία Γρεβενών, Θωμά Μπάρμπα, Αλέξανδρο Λαδά και Κωνσταντίνο Ταλιαδούρη, να συνδράμουν την προσπάθεια ίδρυσης της Νομαρχίας. Οι τρεις αυτοί βουλευτές αντανακλούν μια πολιτική κατάσταση συνύπαρξης των παλιών ελίτ (Λαδάς) και των πολιτευτών του Μεσοπολέμου

²⁴² Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών και Τμήμα Γρεβενών των Γενικών Αρχείων του Κράτους, 60 χρόνια Γρεβενά 1964-2024, Ομιλίες-έκθεση αρχειακού υλικού-αφηγήσεις [video online] Διαθέσιμο σε: https://www.youtube.com/watch?v=pcoNNo_Epik [Πρόσβαση στις 15 Οκτωβρίου 2024].

²⁴³ Βασίλειος Αποστόλου. «Γρεβενά», ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/20.html Πρόσβαση στις 7 Δεκεμβρίου 2024.

²⁴⁴ Νικόπουλος, Βαγγέλης. Προσωπική συνέντευξη, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2024.

(Μπάρμπας και Ταλιαδούρης) σε πρωταγωνιστικό ρόλο. Ουσιαστικά στη νέα πολιτική μετεμφυλιακή πραγματικότητα βλέπουμε όλες οι εθνοτικές ομάδες να εκλέγουν τους δικούς τους αντιπροσώπους για τη διεκδίκηση των συμφερόντων τους. Χτίζονται έτσι πολιτικά δίκτυα στη βάση της εθνοτικής ή εθνοτοπικής αναφοράς.²⁴⁵ Η Επιτροπή Αγώνα και το Δημοτικό Συμβούλιο εντείνουν τις προσπάθειες τους το επόμενο έτος (1957) με τη συγκρότηση τετραμελούς Επιτροπής (Κωνσταντίνος Στεργιάδης, Θρασύβουλος Ντούντας, Δημήτριος Λάιος και Νικόλαος Σιούλης). Ενώ η συσπείρωση εντείνεται το 1959 για τη διατήρηση της Μητρόπολης Γρεβενών, καθώς μεθοδεύετο η κατάργησή της που θα σήμαινε την περαιτέρω υποβάθμιση της πόλης.²⁴⁶

Παρότι η διατήρηση της Μητρόπολης επιτεύχθηκε, η κυβερνητική άρνηση ίδρυσης Νομού προκάλεσε διαμαρτυρίες, κλείσιμο καταστημάτων και σύνταξη ψηφίσματος τον Σεπτέμβριο του 1961. Οι κάτοικοι εμφανίζονται για πρώτη φορά ενωμένοι ως Γρεβενιώτες, ανεξαρτήτως εθνοτικής αναφοράς. Ο Ταλιαδούρης, με προσφυγική καταγωγή από την Ανατολική Θράκη, έχοντας σημαντική υποστήριξη από τους πρόσφυγες, υπήρξε κεντρική πολιτική προσωπικότητα, προωθώντας μια υπερεθνοτική γρεβενιώτικη ταυτότητα. Ως Υπουργός Βορείου Ελλάδος, πέτυχε στις 14 Οκτωβρίου 1964 την ίδρυση του Νομού Γρεβενών, παρά τις αντιδράσεις, ακόμη και από το εσωτερικό της Ένωσης Κέντρου, όπως τον Κοζανίτη υφυπουργό Εθνικής Άμυνας Μιχάλη Παπακωνσταντίνου. Η προσπάθειά του να εδραιώσει μια γρεβενιώτικη πολιτική ταυτότητα στοίχισε πολιτικά στον Ταλιαδούρη, καθώς, δεδομένης της εθνοτικής-πολιτισμικής αναφοράς στα πολιτικά δίκτυα, απώλεσε τους προσφυγικής καταγωγής ψηφοφόρους στο Βόιο και την Κοζάνη και δεν επανεκλέχτηκε βουλευτής.²⁴⁷

Οι ενέργειες του Ταλιαδούρη ως Υπουργού (Φεβρουάριος 1964 - Ιανουάριος 1965) στόχευαν στην ανάδειξη των Γρεβενών ως διοικητικού και οικονομικού κέντρου συνδεδεμένου με την ύπαιθρο. Με παρέμβασή του, εκπονήθηκε μελέτη και εγκρίθηκε χρηματοδότηση για τη σύνδεση Γρεβενών-Μετσόβου, ενώ το 1965 ολοκληρώθηκε η σύνδεση Γρεβενών-Τούργιας Κρανιάς. Παρά την καθυστερημένη ολοκλήρωση της σύνδεσης με το Μέτσοβο, ο ορεινός όγκος συνδέθηκε με την πόλη. Τα απομακρυσμένα Βλαχοχώρια και Κοπατσαροχώρια βγήκαν από την απομόνωση, ενώ με την κατασκευή της γέφυρας της Αγάπης

²⁴⁵ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 437-439 / Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών και Τμήμα Γρεβενών των Γενικών Αρχείων του Κράτους, *60 χρόνια Γρεβενά 1964-2024, Ομιλίες-έκθεση αρχειακού υλικού-αφηγήσεις* [video online] Διαθέσιμο σε: https://www.youtube.com/watch?v=pc0NN0_Epik [Πρόσβαση στις 15 Οκτωβρίου 2024].

²⁴⁶ Παπαβασιλείου, *Ο Δήμος Γρεβενών ως μαιευτήριο της Νομαρχίας*, 14.

²⁴⁷ Απόστολος Παπαδημητρίου. «Η Νομαρχία Γρεβενών», *Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών 4* (2024), 4-6 / Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών και Τμήμα Γρεβενών των Γενικών Αρχείων του Κράτους, *60 χρόνια Γρεβενά 1964-2024, Ομιλίες-έκθεση αρχειακού υλικού-αφηγήσεις* [video online] Διαθέσιμο σε: https://www.youtube.com/watch?v=pc0NN0_Epik [Πρόσβαση στις 15 Οκτωβρίου 2024].

στον Αλιάκμονα, τα απομονωμένα Βέντζια και η Δεσκάτη συνδέθηκαν με τα Γρεβενά, καθιστώντας την περιοχή κόμβο και ενισχύοντας την τοπική οικονομία.²⁴⁸

5.1.3 Η αποτύπωση των εθνοτικών-εθνοτοπικών συσχετισμών στην ανάδειξη των τοπικών αρχόντων

Η πολιτική αστάθεια στον Εμφύλιο επηρέασε την τοπική διοίκηση, όπως φάνηκε στις υπηρεσιακές δημαρχιακές θητείες των εισαγγελέων Ιωάννη Καρασιώτου και Γεώργιου Ιωαννίδη (1949-1951). Τέλος σε αυτή την περίοδο αστάθειας έδωσε η εκλογή ως δημάρχου του μετέπειτα βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας στα Γρεβενά Ηλία Ηλία. Τον Ηλία διαδέχθηκε, όταν αυτός παραιτήθηκε για να πολιτευτεί με τη Φιλελεύθερη Δημοκρατική Ένωση, ο Σιούλης το 1953, επιστρέφοντας στο δημαρχιακό αξίωμα και εκφράζοντας μία μετάβαση στην ομαλότητα στην τοπική αυτοδιοίκηση.²⁴⁹

Τους οικονομικούς και εθνοτικούς-πολιτισμικούς συσχετισμούς φανερώνει και η ανάδειξη των δημάρχων των Γρεβενών στις μεταπολεμικές δεκαετίες, καθώς στο δημαρχιακό αξίωμα αναδεικνύονται άνθρωποι που θεωρούνται ντόπιοι, είτε αστοί Γρεβενιώτες, είτε Κουπατσαραίοι.²⁵⁰ Η μοναδική εξαίρεση ανάδυσης πολιτικού άνδρα προσφυγικής καταγωγής ήταν απόρροια σύγκρουσης στο εσωτερικό των παραδοσιακών πολιτικών ελίτ στα Γρεβενά. Ο άνδρας αυτός που εκλέγεται δήμαρχος την περίοδο 1959-1964 ήταν ο Χαράλαμπος Μπάμπος (Χατζηγεωργίου), προσφυγικής καταγωγής από το χωριό Δοξαράς (Μπούρα). Η εκλογή του, βέβαια, δεν εκφράζει την ισχυροποίηση της ποντιακής ταυτότητας, καθώς δεν ήταν Πόντιος, αλλά την επικράτηση μίας γρεβενιώτικης κατά κάποιο τρόπο ταυτότητας και την ισχυροποίηση της πολιτικής ένταξης. Η οικογένεια του, εξάλλου, είχε αποτελέσει στήριγμα του κρατικού μηχανισμού στον Εμφύλιο και συμπορεύτηκε μεταπολεμικά με τη δεξιά παράταξη.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Δοξαράς ήταν μεικτός οικισμός, όπου δίπλα στους ντόπιους βρέθηκαν Καππαδόκες πρόσφυγες, ομιλούντες τη φαρασιώτικη διάλεκτο²⁵¹. Τα καππαδοκικά ιδιώματα δεν είναι κατανοητά από τον ομιλητή της νεοελληνικής κοινής. Το γεγονός ότι οι Καππαδόκες ομιλούντες τη φαρασιώτικη διάλεκτο εντάχθηκαν μεταγενέστερα στην ενιαία ποντιακή ταυτότητα καθόρισε και τις προσλήψεις των άλλων εθνοτικών ομάδων για αυτούς. Σε αυτή τη βάση ο αφηγητής μας Αθανάσιος Πέτρου χρησιμοποιεί τον όρο «ποντιακής» αντί «προσφυγικής» όταν αναφέρεται στην καταγωγή του συγκεκριμένου πολιτικού άνδρα: *Ο Χαράλαμπος Μπάμπος είναι ποντιακής καταγωγής, αλλά τότε έγινε κάτι... Μάλωσε ο Σιούλης*

²⁴⁸ Παπαδημητρίου, *Η Νομαρχία Γρεβενών*, 5-6.

²⁴⁹ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 412 / Νικόπουλος, *Πόλη του Μόχθου*, 17.

²⁵⁰ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 411-413.

²⁵¹ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 237.

με τον Λάιο και έβαλαν τον Μπάμπο. Αλλά μετά ο Μπάμπος δεν παραιτήθηκε καμιά φορά. Σου λέει: «Εγώ βγήκα τώρα».²⁵²

Ο επόμενος δήμαρχος προσφυγικής καταγωγής στα Γρεβενά, ήταν ο Δημοσθένης Κουπτσίδης, το 2011. Δεν συνέβαινε το ίδιο στην ανάδειξη των βουλευτών, όπου, όπως θα δούμε παρακάτω, οι ψηφοφόροι των χωριών που ανήκαν σε άλλους Δήμους του Νομού Γρεβενών στήριζαν υποψηφίους στη βάση της εθνοτικής και πολιτισμικής αναφοράς, με αποτέλεσμα την ανάδειξη βουλευτών προσφυγικής καταγωγής με το ΠΑΣΟΚ. Πάντως, μέσα από την ανάδειξη των δημάρχων φανερώνονται οι συσχετισμοί στο εσωτερικό της πόλης των Γρεβενών, όπου ντόπιοι, Κουπατσαραίοι, Βλάχοι και Ρόμηδες συνεχίζουν να υπερέχουν πληθυσμιακά και να συμμαχούν για την ανάδειξη δικών τους²⁵³ πολιτικών αντιπροσώπων.

Διάδοχός του Μπάμπο στο δημαρχιακό αξίωμα ήταν ο Δημήτρης Λάιος, υπότροφος της Νομικής Σχολής των Αθηνών και έμπορος, που η οικογένειά του είχε συνδεθεί με την Ένωση Κέντρου στο μεταπολεμικό περιβάλλον. Καθαιρέθηκε από τη Χούντα και φυλακίστηκε στο Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης. Ο στρατιωτικός Αλέξανδρος Σγώνης, επικεφαλής σώματος ΜΑΔ στον Εμφύλιο, ήταν ο διορισμένος δήμαρχος κατά την Επταετία. Μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος ανέλαβε με διορισμό ο πρωτοδίκης Φαίδων Ησαΐας.²⁵⁴ Το 1975, δήμαρχος εξελέγη ο Στέργιος Βρέντζος, μια ιδιαίτερα δραστήρια προσωπικότητα στην τοπική αυτοδιοίκηση των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Καταγόμενος από το Σπήλαιο, ήταν ένας από τους Σπηλιώτες που συνδέθηκαν με τον ΕΛΑΣ κατά την Κατοχή. Σύμφωνα με τον συγχωριανό του Αθανάσιο Πέτρου, μετά τον πόλεμο, κατάφερε να διαφύγει τις πολιτικές διώξεις, αξιοποιώντας τα δίκτυα που διατηρήθηκαν μεταξύ των αντιμαχόμενων στρατοπέδων του Εμφυλίου²⁵⁵: *Κι είναι από το Σπήλαιο, Σπηλιώτης καθαρός. Ο πατέρας του είχε κατέβει πιο μπροστά στα Γρεβενά. Ο Στέργιος ο Βρέντζιος ήταν στρατιωτικός και αποστρατεύτηκε λόγω του ότι πήγε με τον ΕΛΑΣ. Και τότε τον βοήθησε ο Μιχάλης ο Μακρής. Εγώ ήμουν τότε 15 χρονών. Τα θυμάμαι καλά.*²⁵⁶

Η πορεία του αντικατοπτρίζει τη σύνδεση που είχε αναπτυχθεί όχι μόνο εντός της εθνοτικής ομάδας του, αλλά και με γειτονικούς οικισμούς διαφορετικής εθνοτικής αναφοράς, μια σχέση που είχε τις ρίζες στους κοινοτικούς θεσμούς των χωριών. Βλάχοι, Κουπατσαραίοι και Ρόμηδες, εθνοτικές ομάδες που συμβίωναν από το οθωμανικό περιβάλλον, είχαν ζήσει μαζί τις αναταράξεις αυτών των δεκαετιών, από το Έπος του '40 μέχρι την πτώση της Χούντας. Η σύνδεσή τους εκφράζεται ακόμα και σήμερα στα λεγόμενα των ζώντων εκείνη την εποχή.

²⁵² Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

²⁵³ Για τους Ρόμηδες το «δικό τους» σήμαινε άνθρωπο της ίδιας συνοικίας ή του ίδιου επαγγελματικού περιβάλλοντος, που δεν τους θεωρούσε κατώτερους, όπως θα δούμε χαρακτηριστικά στις προφορικές μαρτυρίες παρακάτω. (σ.τ.σ.)

²⁵⁴ Τζιόλας, *Ορόσημα*, 413.

²⁵⁵ Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 146-147.

²⁵⁶ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

Ο Φιλιππιώτης Απόστολος Κουτσομήτρος μεταφέρει σχετικά: *Παλιά Φιλιππιώτες βγάζαμε δήμαρχο δικό μας μαζί με τους γύφτους απάνω στο Βαρόσι. Τόσο δύναμη είχαμε. Εδώ η Χούντα δεν πείραζε. Οι ρουφιάνοι πείραζαν εδώ. Οι ρουφιάνοι. Ποιοι τους έστελναν εξορία; Οι ρουφιάνοι. Άλλο τώρα τα μπερδέματα προς τα κάτω τι γίνονταν. Εμείς εδώ, οι επαρχίες και τα χωριά, περάσαμε.*²⁵⁷

Στις επόμενες δύο εκλογικές αναμετρήσεις, καθώς η τομή της μεταπολίτευσης βαθαίνει και η εθνοτική αναφορά υποχωρεί λόγω της ισχύος της πολιτικής ένταξης, δήμαρχος εκλέγεται ο αντιδήμαρχος επί δημαρχίας Λάιου Κωνσταντίνος Κοντογιάννης, μέλος του ΠΑΣΟΚ, που είχε ενεργό ρόλο στην πολιτική έκφραση της Ένωσης Κέντρου²⁵⁸ στη δεκαετία του 1960. Ήταν κουμπάρος του βουλευτή Κοζάνης Κωνσταντίνου Ταλιαδούρη και ήταν γνωστός και αγαπητός στην πόλη ως ιδιοκτήτης «καφε-ζυθο-ζαχαροπλαστείου».²⁵⁹

5.2 Ο εθνοτικός καταμερισμός της εργασίας

Οι ορεσίβιοι των Γρεβενών, Βλάχοι και Κουπατσαραίοι, εξοικειωμένοι με την κτηνοτροφία ανέλαβαν την εργασία της τυροκομίας καθ' όλο τον 20ο αιώνα. Σε όποια χωριά δεν υπήρχε τυροκόμος, ένας έμπειρος Κοπατσάρης τυροκόμος πήγαινε να εξασκήσει την εργασία του. Τέτοια περίπτωση ήταν ο Κηπουργιώτης Νικόλαος, του οποίου το επώνυμο προδίδει την καταγωγή. Ήταν εγγεγραμμένος στον Έλατο (Δόβρανη) στην απογραφή του

²⁵⁷ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

²⁵⁸ Πάντοτε θυμόμασταν με το Ντίνο το εξής σκληρό, αλλά τελικά ευχάριστο, γεγονός που μας συνέβη το 1964: Ήταν Φεβρουάριος του 1964 που διεξάγονταν οι βουλευτικές εκλογές, οπότε οι δυο μας με ένα παλιό τζιπ και οδηγό το μακαρίτη Αποστόλη Ταμπόζη κάναμε μια περιοδεία στην περιοχή Βεντζίων υποστηρίζοντας την εκλογή του Ταλιαδούρη. Περάσαμε από πολλά χωριά, φθάσαμε μέχρι την Παναγιά και είχε πια νυχτώσει. Επιστρέψαμε για Γρεβενά, η γη σκεπασμένη με χιόνια, ξαστεριά απόλυτη, το ψύχος πολικό. Στο ύψωμα μεταξύ Παλαιοχωρίου και Ποντινής μας χάλασε το τζιπ. «Μείναμε από δίσκο» μας είπε ο Αποστόλης. Θεριοό όμως, όπως ήταν, τα κατάφερε να κάνει μια πρόχειρη επισκευή και με πραγματικό κίνδυνο της ζωής μας φθάσαμε στην Ποντινή, όπου καταλύσαμε στο σπίτι του φίλου μας Γιώργου Σπανούδη. Την επομένη με εμπόδια φθάσαμε στα Γρεβενά, διότι έπρεπε να παρασταθούμε στην προεκλογική συγκέντρωση. Βλ. Παπαϊωάννου, Χ. Γιώργος, *Λίγα λόγια εις μνήμην Κωνσταντίνου Κοντογιάννη*, 2014 grevamedia.gr/%CE%BB%CE%AF%CE%B3%CE%B1-%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%BC%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%BF/ Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.

²⁵⁹ Παπαϊωάννου, Χ. Γιώργος, *Λίγα λόγια εις μνήμην Κωνσταντίνου Κοντογιάννη*, 2014 grevamedia.gr/%CE%BB%CE%AF%CE%B3%CE%B1-%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%BC%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%BF/ Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.

1914²⁶⁰. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και με την καρβουνοποιία και όπως θα δούμε παρακάτω την ασβεστοποιία, καθώς δεδομένης της αδυναμίας των χωριών να παρέχουν επαρκή εργασία σε όλους τους κατοίκους –με εξαίρεση τα βλαχοχώρια– οδηγούσαν στην αναζήτηση της εργασίας και έξω από την κοινότητα. Η ίδια εργασιακή κινητικότητα συνεχίστηκε και κορυφώθηκε μεταπολεμικά λόγω του πλήγματος που επέφερε η δεκαετία του '40 στον παραγωγικό ιστό των χωριών. Όπως μεταφέρει ο ιστοριοδίφης Αθανάσιος Πέτρου: *Η οικογένεια Κουτσοτόλη πήγε από τη Λάβδα στο Ελεύθερο. Ήταν Καρβουνιάρηδες και με τα δέντρα στο Ελεύθερο, σε χαμηλότερο υψόμετρο από το χωριό τους που έχει πεύκα, μπορούσαν να φτιάξουν καλύτερο κάρβουνο.*²⁶¹

Οι Βλάχοι, όπως κατέγραψε ο Καραμανές, μετέφεραν σταδιακά όλες τις γαλακτοκομικές δραστηριότητές τους στο θεσσαλικό περιβάλλον και δεν εμπιστεύονταν την τυροκομία μικρής κλίμακας στο περιβάλλον των Γρεβενών. Πωλούσαν γαλακτοκομικά προϊόντα στο τοπικό περιβάλλον κυρίως κατά την πορεία τους από τα χειμαδιά στον ορεινό όγκο και τούμπαλιν, σε περιορισμένη χρονική περίοδο.²⁶² Την αγοραπωλησία στην πόλη των Γρεβενών επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Σπύρου Κεχαγιά, μέλους παραδοσιακής γρεβενιώτικης οικογένειας: *Τυρί, εν τω μεταξύ, παίρναμε τον Μάιο, όταν αρχίσαν και ανεβαίνουν οι Βλάχοι προς τα πάνω: Αβδέλλα, Περιβόλι, Σαμαρίνα, που φέρναν τα γιδοπρόβατα. Τα φέρναν τότε με τα πόδια. Κι αυτή την εποχή τον Οκτώβριο τα ξανακατεβάζαν πάλι με τα πόδια κάτω. Δεν υπήρχαν φορτηγά όπως είναι σήμερα, να τα ανεβοκατεβάζουν με τα φορτηγά. Φτιάχναν το τυρί στο δρόμο, όπου κάναν «γρέκι», όπου σταματούσαν δηλαδή το βράδυ οι τσομπάνηδες που ανεβαίνουν και κατεβαίνουν. Και πουλούσαν το τυρί με την τσαντίλα, το άσπρο το πανί αυτό το λέγαν «τσαντίλα». Και παίρναμε και το έβαζε η μάνα μου σε σκάφες ζύλινες μεγάλες, κι εκεί το έκοβε κομμάτια και το αλάτιζε και μετά το βάζαμε στα δοχεία.*²⁶³

Μόνο δύο βλάχικες οικογένειες από τη Σαμαρίνα συνέχισαν να κατοικούν στα Γρεβενά, εκμεταλλευόμενες την κίνηση των κοπαδιών, καθώς και τη γαλακτοπαραγωγή στα Βέντζια και στα Χάσια. Αυτές οι οικογένειες συνέχισαν να έχουν σημαντικά κέρδη, αντανakλώντας τον έλεγχο του προνομιακού τους πεδίου, παρά το πλήγμα που δέχθηκαν οι παραγωγικές δομές των Βλάχων τη δεκαετία του 1940. Την τυροκόμηση της υπόλοιπης γαλακτοπαραγωγής, που, όπως θα δούμε παρακάτω, ξέφευγε αργά από την αυτοκατανάλωση, ανέλαβαν οικογένειες Κουπατσαραίων. Για τη γαλακτοκομία στα Γρεβενά μάς μεταφέρει τις αναμνήσεις της η Παρασκευή Κολίτσα, μεγαλωμένη στον βλαχομαχαλά του Βαροσίου, όπου ήταν το προικώο σπίτι της Περιβολιώτισας μητέρας της, Σταματίας Τσουκαντάνα: *Να φανταστείς όσο είχε ο παππούς μου τα πρόβατα, πριν γίνει γαμπρός του ο πατέρας μου, ο παππούς*

²⁶⁰ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 26.

²⁶¹ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

²⁶² Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 203-204, 249-250.

²⁶³ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

έδινε το γάλα στον Σιαφαρίκα. Και σκέψου ότι ο πατέρας μου ήρθε το '60 γαμπρός στο Βαρόσι και αρραβωνιάστηκε τη μάνα μου. Το είχε πιο νωρίς ο Σιαφαρίκας, κοντά στα 20 χρόνια νωρίτερα. Δηλαδή ξεκίνησε κοντά στο '40 κάτι, μετά τον πόλεμο λογικά. Ο Σιαφαρίκας είναι Σαμαρινιώτης. Δεν ήταν ο μόνος που είχε τυροκομείο. Ήταν και οι Νικζαίοι, που είχαν μεγάλο τυροκομείο, επίσης Σαμαρινιώτες. Τα αδέρφια Νίκζα: Αθανάσιος, Νίκος και Γιώργος. Είχαν και αλλαντοποιία στο Καλαμίτσι. Είχαν κάνει μεγάλη επένδυση για να κάνουν αλλαντοβιομηχανία τη δεκαετία του '80. Στο Βαρόσι έμεναν. Είχαν ένα θεόρατο σπίτι, απέναντι από τη Σιώμου τη Μαρία. Εκεί, στο βλαχομαχαλά, είχαν ένα διώροφο, πολύ μεγάλο σπίτι. Με υπόγειο, έναν όροφο, με εσωτερική σκάλα, 4 δωμάτια πάνω, 4 δωμάτια κάτω. Πολύ μεγάλο δηλαδή σπίτι. Από Σαμαρινιώτες είχαμε στο Βαρόσι και τον Γραβάνη. Είναι και συγγενείς, η Γραβάναινα η γιαγιά και ο Νίκζας ο παππούς αδέρφια. Όλοι οι άλλοι ήταν Περιβολιώτες στο Βαρόσι.

Τυροκομείο μόνο ο Νίκζας και ο Σιαφαρίκας από τους Βλάχους των Γρεβενών. Τα άλλα τυροκομεία είχαν οι Κουπατσαραίοι. Είχαν και ο Τζιουβάρας και ο Καραϊσκος, Μεσολουριώτες και οι δυο. Αλλά οι Νικζαίοι και οι Σαφαρικοί ήταν πιο παλιοί. Εγώ μικρή ήμουν που τυροκομούσαν και τους θυμάμαι όλους. Και μάλιστα οι Σαμαρινιώτες ήτανε πολύ άνετοι στο χρήμα. Φέρναν από κάτω δηλαδή πολύ χρήμα. Εδώ στα Γρεβενά ήμασταν πιο φτωχός νομός. Τότε, ενώ είχαν τσίγκινα γκιούμια, αυτοί φέραν τα πρώτα γκιούμια –που τα θυμάμαι σαν όνειρο– αλουμίνιο από κάτω. Καλύτερη ποιότητα δηλαδή και τα είχαν σφυρηλατημένα πάνω τα αρχικά. Για να μην χαθούν τα γκιούμια τους είχαν σφυρηλάτηση στο στεφάνι. Όταν ανέβαιναν τα κοπάδια πάνω το καλοκαίρι, δίνανε γάλα σε αυτούς. Δεν δίνανε στη Θεσσαλία. Είχαν καζάνια εδώ. Λίγο δύσκολο να άντεχαν μόνο με τη γαλακτοπαραγωγή των Γρεβενών τα τυροκομεία. Αλλά εκτός αυτού, ο Σιαφαρίκας είχε άνεση και αυτοκίνητα τότε, από τους πρώτους που είχαν αυτοκίνητα και έπιανε και τα χωριά, Βέντζια και Χάσια. Τους ήξερε όλους προς τα εδώ κάτω. Πάντα τις είχαν οι Βλάχοι τυροκόμοι αυτές τις περιοχές. Ο Σιαφαρίκας έφερε κάμπριο στα Γρεβενά, έφερε μετά το πρώτο αγροτικό όχημα. ΙΧ αυτοκίνητα να ήταν τότε 10 σε όλο τον Νομό το '72.²⁶⁴

Οι κάτοικοι των Γρεβενών κάλυπταν κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες τις βασικές τους ανάγκες στηριγμένοι κυρίως στην αυτοκατανάλωση σε ό,τι αφορά το γάλα, όπως βεβαιώνει ο Σπύρος Κεχαγιάς: Λοιπόν, όλα τα σπίτια παλιά είχαν από μια αγελάδα ή από μια γίδα, από μία κατσίκα. Εμείς είχαμε κατσίκα, θυμάμαι. Όπως ήταν το παλιό το σπίτι που είχαμε, είχαμε μια αχυρώνα στο κάτω μέρος το οικόπεδο και είχαμε μια κατσίκα. Και ερχόταν ένας από το Βαρόσι, ένας Λύρας Κωνσταντίνος –ένας κοντούλης, σαν να τον βλέπω, παρόλο που πέρασαν 60 χρόνια– και μάζευε τα γίδια όλα και τα πήγαινε και τα βοσκούσε όλη την ημέρα. Όλα, απ' όπου περνούσε έβγαινε η γίδα απ' το σπίτι και γινόταν κοπάδι. Και τα πήγαινε τα κατέβαζε από 'δω απ' τη βρύση στο Κούρβουλο, τα περνούσε απ' την Ευαγγελίστρια απ' έξω. Περνούσε τη

²⁶⁴ Κολίτσα, Παρασκευή. Προσωπική συνέντευξη, 14 Δεκεμβρίου 2024.

γέφυρα που ήταν τα ΚΤΕΛ. Κι από 'κει το γήπεδο απάνω και τα πήγαινε εκεί που είναι σήμερα τα νεκροταφεία, έξω από την πόλη.²⁶⁵

Λόγω της στρατηγικής επιλογής των περισσότερων Βλάχων κτηνοτρόφων να συνδέσουν την επεξεργασία του γάλακτος με το θεσσαλικό περιβάλλον²⁶⁶, οι γαλακτοπώλες των Γρεβενών, οικογένειες που ασχολούνταν επαγγελματικά κυρίως με την αγελαδοτροφία καθώς οι ανάγκες για το γάλα αύξαναν στο αστικό κέντρο, ανήκαν στις άλλες εθνοτικές ομάδες. Ο Χρήστος Λέτσιος, που πέρασε τα πρώτα παιδικά του χρόνια στον Έλατο και στη συνέχεια μετακινήθηκε στα Γρεβενά, αφηγείται σχετικά. Αξίζει να σημειωθεί ότι κι αυτός χαρακτηρίζει «Πόντιους» τους Καπαδόκες Χατζηγεωργίου, έχοντας μεγαλώσει στα χρόνια της μεταπολίτευσης και της παγίωσης, όπως θα δούμε μιας ενιαίας ποντιακής ταυτότητας: *Γαλατάδες παλιοί, Τσίπης και Γάτος από τους παλιότερους. Ο Μήτσος Γάτος είχε γελάδια. Παλαιογρεβενιώτες είναι αυτή η οικογένεια. Ο Οδυσσέας Καρέτσος από Φιλιππαιούς. Τσίπης από το ντόπιο Ελεύθερο ήταν. Καραϊσκος από το Μεσολούρι, είχε γελάδια και γάλα. Οι Μπουρανιώτες πολλά γελάδια-πολύ γάλα, οι Χατζηγεωργίου, Πόντιοι. Αυτοί ήταν και οι πρώτοι που έφεραν ολλανδέζικα γελάδια στα Γρεβενά, πριν από 45 χρόνια. Γάλα πρόβειο έφεραν οι πάντες. Αγελαδινό μοίραζε ο Μήτσος ο Γάτος, πισιρικός τότε, τώρα 72 χρονών. Κρεμούσε στο ποδήλατο 7-8 γκιούμια γάλα και γυρνούσε τα Γρεβενά. Έδινε τη γειτονιά όλη κάτω, όλο το Μερά. Πρόσφυγας ήταν και από την Αγάπη ο Πόλυς ο Ιωαννίδης που είχε γαλακτοπαραγωγή. Από το '80 και μετά το νωπό το γάλα των Γρεβενών πήγαινε στο Πλατό, στη Nestle. Ερχόταν φορτηγό στα χωριά και φόρτωνε γκιούμια. Το καλοκαίρι κλούβα-ψυγείο τα κουβαλούσε. Και οι Τζουβαραίοι από το Μεσολούρι είχαν γαλακτοπωλείο και τυριά. Είχαν κατέβει στα Γρεβενά με τον Εμφύλιο και είχαν από το '67-'68 πάρει το κοινοτικό τυροκομείο και εκεί το 'φτιαχαν. Ο Μιχάλης ο Τζουβάρας μια ζωή στο Σπήλιο ήταν. Η Αλέκα η Πάτση, επίσης, από το Δοτσικό γαλακτοπωλείο. Οι Τζαλαίοι από το Δέλνο. Αυτή τη στιγμή που μιλάμε έχουν δυο τυροκομεία, ένα στο Τσαρούσινο και ένας ο Γιωργάκης ο Φάρος, της πεθεράς του στο Μικρό Σειρήνι. Ο Τζαλονίκος που έχει γαλακτοπωλείο είναι Μετσοβίτης, Βλάχος και ήρθε γαμπρός στον Πόρο.²⁶⁷*

Με την επεξεργασία του γάλακτος για την παρασκευή παγωτού αλλά και τυριού και συνακόλουθα πίτας και μπουγάτσας ασχολήθηκαν και πάλι οικογένειες από το περιβάλλον των Κοπατσαροχωρίων, όπως βεβαιώνει ο Σπηλιώτης Αθανάσιος Πέτρου: *Ο πρώτος παγωτατζής, βέβαια, ήταν ο παππούς ο Μπελεβέγκας από το Μεγάλο Σειρήνι. Και την πρώτη μπουγάτσα την έφτιαξε ο Γώγος, από τη Λάβδα. Κι αυτοί έφτιαζαν μετά και την Alfa, που είπαμε, με τον Κουκουτάρη το '85-'86. Νίκος Κουκουτάρης ήταν από Λάβδα. Από 'κει κρατάνε. Την Alfa που φτιάχνει τις μπουγάτσες έχουν ως συνέταιροι.²⁶⁸*

²⁶⁵ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

²⁶⁶ Καραμανές, Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών, 203-204.

²⁶⁷ Λέτσιος, Χρήστος. Προσωπική συνέντευξη, 23 Νοεμβρίου 2024.

²⁶⁸ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

Τα κρεοπωλεία, επίσης, παρέμειναν λόγω της κτηνοτροφικής παράδοσης των μεγάλων κοπαδιών, στα χέρια των Βλάχων και των Κουπατσαραίων, ιδιαίτερα από τα ορεινά Κουπατσαροχώρια. Ουσιαστικά, η οικονομία συστάδας μεταφέρθηκε από τα χωριά στην πόλη, με τους κρεοπώλες να συνδέονται με τους ιδιοκτήτες των κοπαδιών ήδη από το ορεινό περιβάλλον του Μεσοπολέμου. Οι δραστηριότητες αναπτύσσονται μέχρι και σήμερα στη συνοικία Ντορούτ, στο κέντρο της πόλης, όπου λαμβάνει χώρα και η λαϊκή αγορά. Εκεί μεταφέρθηκε από τη δεκαετία του '60 και το Δημαρχείο. Και πάλι ο Αθανάσιος Πέτρου μεταφέρει τις γνώσεις του για αυτή τη μεταφορά: *Το Δημαρχείο έγινε μετά. Ξεκίνησε το 1961 να χτίζεται. Έφτασε σε πρώτη φάση το 1963-64. Αλλά ήτανε μόνο το ισόγειο. Ολοκληρώνεται επί Χούντας, '69- '70. Δήμαρχος ο Σγώνης τότε. Και η σκεπή γίνεται επί Κρέοντος Τσιαρσιώτη, τέλη δεκαετίας του '80. Ήταν νωρίτερα ο τρίτος όροφος, αλλά ήταν μόνο οι πλάκες πάνω. Την πρώτη εργολαβία που έγινε το '61, εργολάβος ήταν ο Καραγιώργος ο Ηρακλής. Και το έργο το έφτιαζαν ο Αποστολίδης απ' το Καλόχι και ο Τσουκαλάς.*²⁶⁹

Σχετικά με τις δραστηριότητες που απλώθηκαν γύρω από το νέο Δημαρχείο, ο Χρήστος Λέτσιος μοιράζεται τις μνήμες από τα γυμνασιακά του χρόνια: *Φαντάσου πριν 40 χρόνια στο Δημαρχείο όλα τα μαγαζιά που κοιτάνε στην πάνω μεριά μανάβικα και όλα τα μαγαζιά που κοιτάνε στην κάτω μεριά χασάπικα, δυο ψαράδικα και ένα καφενείο. Ο Σαμαράς είχε χασάπικο από τότε, ο παππούς του Αποστόλη. 60 χρόνια τουλάχιστον χασάπηδες, μπορεί και παραπάνω. Μπισαίοι από Αβδέλλα, Μπαζούκης είναι το επίθετο. Ττης από Περιβόλι επίσης, Σαμαράς πάνω στα ταχυδρομεία από το Περιβόλι. Ήταν κι ένας από το Σπήλιο, ο Αλέξης ο Βήττος. Ο Καρέτσος από τους Φιλιππαίους, μαζί με ανιψιό από αδελφή, τον Καραούλα από τη Λάβδα, τουλάχιστον 40 χρόνια μαγαζί. Πρίντζας απ' το Κοσμάτι πολλά χρόνια κρεοπωλείο. Ο Μποζοβίτης ο Νίκος έχει κρεοπωλείο. Από το Φυλή και το Ζυγόστι είναι η καταγωγή του.*²⁷⁰

Δεδομένης της σύνδεσης τους με το εμπόριο και την εποχική μετακίνηση, Βλάχοι και Κουπατσαραίοι διατήρησαν στο μεταπολεμικό σκηνικό ως προνομιακό τους πεδίο την σαγματοποιία, όπως διηγείται χαρακτηριστικά ο Κωνσταντίνος Χαντάβας από το Κοσμάτι, Κοπατσαροχώρι στα νοτιοδυτικά των Γρεβενών: *Ο πεθερός μου ύστερα είχε σαμαράδικο. Αρχεψα πάαινα κι εγώ. Είχε και κάτι μαθητούρια εκεί και τους έλεγε πώς να γεμίζουν το αυτό. Εγώ δούλευα στον Αναγνώστου τότες και πάαινα κι εκεί και μάθαινα. Κάθομαν εκεί και λέω: «Φέρε να γιομίσω κι εγώ ένα». Φέρνει. Γιομώνω ένα σαμάρι εκεί πέρα. Το δένω. «Ω ρε, εσύ το κάνεις καλά, όπως το κάνω εγώ» λέει ο πεθερός μου. «Να έρχεσαι κάθε μέρα να παίρνεις, να σε δίνω μεροκάματο». Απ' το Μέτσοβο μας έστελναν τα ζύλα που εφτιανάμε τα σαμάρια.*²⁷¹

Ανάλογη γνώση είχαν και στη μαχαιροποιία, αναγκαία τέχνη για τους μετακινούμενους που έπρεπε να εξασφαλίζουν την αυτοπροστασία τους. Μάλιστα τα επαγγελματικά δίκτυα των

²⁶⁹ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

²⁷⁰ Λέτσιος, Χρήστος. Προσωπική συνέντευξη, 23 Νοεμβρίου 2024.

²⁷¹ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαντάβα Κωνσταντίνου, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 21-22 Σεπτεμβρίου 2024.

τεχνιτών, όπως θα δούμε, οδηγούσαν στη συγκρότηση και γαμήλιων δικτύων, στη βάση της εθνοτικής και πολιτισμικής αναφοράς. Ο μαχαιροποιός Νίκος Μπέλτσιος με καταγωγή από τη Σαμαρίνα και οικογενειακή παράδοση στο επάγγελμα ήταν ένας από τους γνωστότερους τεχνίτες των Γρεβενών. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου είχε συνάψει τον τρίτο του γάμο. Η σύζυγος του ήταν από την Κορυτσά, όπου άπλωνε τις επαγγελματικές του δραστηριότητες, και η οικογένειά της ειδικευόταν στη σαγματοποιία και στην υφαντική. Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια το μαχαιροποιείο του Μπέλτσιου μετατράπηκε σε παντοπωλείο, αντανακλώντας τις τομές που είχαν συντελεστεί στην τοπική οικονομία.²⁷²

Η εθνοτική διαφορά εκφραζόταν και στο είδος της παιδικής εργασίας. Οι ορεσίβιοι, Βλάχοι και Κουπατσαραίοι, διατηρούν μέχρι και σήμερα στον 21ο αιώνα την πρωτοκαθεδρία στην υλοτομία, το ξυλεμπόριο και γενικότερα τον αγωγιατισμό. Ενώ τα τέκνα των βλάχικων οικογενειών συνέχιζαν να ακολουθούν κατά κύριο λόγο την οικογενειακή δραστηριότητα της κτηνοτροφίας, τα παιδιά των φτωχών Κοπατσαραίων που βρέθηκαν ως πρόσφυγες του Εμφυλίου στο άστυ, έπρεπε κι αυτά να ακολουθήσουν τους γονείς τους στις λιγότερο προσοδοφόρες επαγγελματικές τους ασχολίες. Ο Φιλιππιώτης Απόστολος Κουτσομήτρος, που μεγάλωσε στα Γρεβενά, βοηθούσε τον πατέρα του στην υλοτομία και τον αγωγιατισμό. Από τα παιδικά του χρόνια θυμάται χαρακτηριστικά: *Επειδή ο πατέρας μου ήταν υλοτόμος, έκοβαν ξύλα στο δάσος, στον έμπορα. Και με έπαιρναν κι εμένα για ενάμιση-δυο μήνες εκεί που έκοβαν. Με το γομάρι να τους κουβαλώ νερό. Ήταν συνεταιρισμός αυτοί, 8 άτομα. Η αμοιβή μου ήταν ένα ζευγάρι παπούτσια λαστιχένια. Όλο το καλοκαίρι εκεί. Είχαμε δυο φούρκες. Βάζαμε το ξύλο στη μέση, τη φωτιά από κάτω. Όλο φασολάδα και ρύζι τρώγαμε. Ούτε από κρέατα τότε. Και μ' έλεγαν: «Θα κοιτάς. Μη μας κάψεις τη φασολάδα». Γιατί αυτοί κόβουν ξύλα. Θέλουν να φάνε. Όπως ήταν οι φούρκες μακριά είχαν ξύλο στη μέση, το κακάδι. Να φάνε τόσα άτομα. Πάαινα εγώ έβαζα κάνα ξύλο κάτω και κοιτούσα. Και έπαιρνα το γομάρι και έκανα καμιά βόλτα εκεί. Αυτήν η δουλειά ήταν τα καλοκαίρια εκεί. Και στα χωριά με τα σαμάρια. Παλιά πήγαίναμε μέναμε στο χωριό. Πηγαίναμε με τα ζώα. Δεν υπήρχε δρόμος τότε. Ο πατέρας μου ήταν αγωγιατής, είχε τα μουλάρια. Φορτώναμε εμείς, αλλά πήγαινε –όπως κάνει τα φορτηγά αγώι– και ο πατέρας με τα ζώα. Ερχόταν εδώ άδειος και φόρτωνε οικογένειες και τις πήγαινε στα διάφορα χωριά.*

Εκαμνάμε και προετοιμασία για το χειμώνα να έχουμε το δαδί. Το χειμώνα δεν είχαμε ούτε τις γκαζόλαμπες που είχαν το πετρέλαιο. Κι έπαιρναν το δαδί. Έφερναν από πάνω. Αυτοί από την Κρανιά, από τα Βλαχοχώρια ήταν μερικοί που έβγαναν, απ' τη Μηλιά που έφερναν. Αλλά πολλοί πήγαιναν και δικοί μας. Οι μεγάλοι πήγαιναν στα βουνά και έκοβαν ρίζες απ' τα πεύκα, που είχε, που ήταν δαδί. Το σκίζαν. Το 'καμναν έτοιμο και το είχαν στο τζάκι, είχαμε ένα φεγγίτη. Εκεί απάνω είχε ένα στρόγγυλο με πυκνά και έβαζαν το δαδί εκεί απάνω να φέγγει. Κι

²⁷² Νικόπουλος, Πόλη του Μόχθου, 393.

*εμείς που ήμασταν μικρά τότε, που πααινάμε στο σχολείο, εκεί πααινάμε και διαβαζάμε. Εκεί στο δαδί. Με το δαδί διαβαζάμε.*²⁷³

Άλλος ένας τομέας που εξειδικεύονταν οι Κοπατσαραίοι ήταν η παραγωγή του ασβέστη, ως συμπληρωματικό εισόδημα στο αστικό περιβάλλον, βέβαια, παράλληλα με τον αγωγιατισμό. Και πάλι ο Απόστολος Κουτσομήτρος μάς λέει σχετικά: *Είχε πάει στην Αμερική ο παππούς και ήρθε. Δεν έκατσε πολύ καιρό στην Αμερική. Αλλά είχε φέρει λεφτά τότε και τα λεφτά χάλασαν. Ήταν ραλλικά. Πώς τα λένε; Ήταν να αγοράσει ένα οικόπεδο σαπάνω εκεί. Χάλασαν τα λεφτά και μετά γυρνούσαν ασβεσταριές. Φτιάναν ασβέστη. Καμίνια και τέτοια δούλευε. Είχαν συνεργείο. Είχαν τρία άτομα, τέσσερα και τα χτίζανε. Αυτή τη δουλειά έκανε ο παππούς μου. Και όταν ήρθε με τα λεφτά εκείνα αγόρασε τα ζώα για τα παιδιά. Για τον πατέρα, για τον αδερφό του πατέρα. Όλοι με τα ζώα. Όπως είναι τα φορτηγά σήμερα, ήταν αυτοί αγωγιατές.*²⁷⁴

Ουσιαστικά, οι Κοπατσαραίοι που ειδικεύονταν στον αγωγιατισμό συμπληρώνουν το εισόδημά τους ως μικροεπαγγελματίες ώστε βαθμιαία να εξελιχθούν από μουλαράδες σε οδηγούς φορτηγών και λεωφορείων. Τέτοια είναι και η περίπτωση του Απόστολου Κουτσομήτρο, που μετέπειτα άνοιξε τη δική του επιχείρηση με τουριστικά λεωφορεία, αφού πρώτα χρημάτισε οδηγός στα ΚΤΕΛ Γρεβενών και απέκτησε το δικό του όχημα: *Το '79 πήρα το λεωφορείο, το '78-'79. Στο Καρπερό, κουβαλούσα το πρώτο γυμνάσιο που άνοιξε στο Καρπερό, το κουβαλούσα εγώ. Είχε τότε 300 παιδιά. Πήγαινα πρωί-πρωί. Έμενα στην Κατάκαλη. Κατάκαλη, Τριφύλλι, Τρικοκκιά, Άνοιξη τα μάζενα όλα '60 μέσα. Μετά πήγαινα Δήμητρα και Παλιουριά. Ξεχωριστά. Να τα προλάβω γιατί ένα λεωφορείο τότε. Δεν είχαμε δεύτερο. Που να τα μάσεις όλα τα παιδιά; Ήταν κι απ' το Καρπερό πολλά παιδιά. Το Καρπερό ήταν μεγάλο. Τα μισά τα... παραπάνω ήταν από 'κει. Πήγαινα –και που λες– τα φόρτωνα. Καμιά εκατόν τόσα παιδιά έφερνα εγώ. Τα άλλα ήταν από 'κει. Έξι χρόνια έκατσα εκεί κάτω με τα λεωφορεία.*²⁷⁵

Τη σύνδεση του χωριού Φιλιππίοι με τον αγωγιατισμό και κατ' επέκταση και τον αυτοκινητισμό μεταπολιτευτικά επιρρώνει με μαρτυρία του και ο Αθανάσιος Πέτρου: *Αν υπήρχαν 2.000 μουλάρια στα Γρεβενά, τα 1.300 ήταν φιλιππιώτικα. Καραμητράιοι, Μιχαίοι, Καραγκιόζηδες είχαν μουλάρια. Ο Κώστας ο Καζάνας ήταν αυτοκινητιστής, ήταν στα ΚΤΕΛ, όπως και πολλοί άλλοι Κοπατσαραίοι. Όπως έλεγε κι ο παππούς ο Καραμήτρος τον Νάσο τον Μίχο: «Εμείς από μπλάρια ηζεράμε, πώς γίνκαμε οδηγοί;»²⁷⁶*

²⁷³ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»
<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

²⁷⁴ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»
<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

²⁷⁵ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»
<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

²⁷⁶ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

Ενώ από τη μαρτυρία του Σπύρου Κεχαγιά, γνωρίζουμε ότι γηγενείς Γρεβενιώτες και Κουπατσαραίοι αναλάμβαναν μέχρι και την εμφάνιση των αυτοκινήτων τις μεταφορές στην πόλη ως καροτσέρηδες: *Δεν υπήρχαν αυτοκίνητα, οι μεταφορές όλες γινόταν με τα κάρα. Είχε εδώ στη γειτονιά, είχε ο Καραγκιαούρης. «Καραγκιαούρης» είναι παρατσούκλι. Προκοπίου είναι το κανονικό το επώνυμο. Οι Κουκουλαίοι. Από κάτω ο Σαϊτσής και κάποιοι άλλοι είχαν κάρα, τα οποία κάναν πιάτσα. Κι όποιος ήθελε να μεταφέρει κάτι, έπαιρνε το κάρο και το μετέφερε.*²⁷⁷

Οι πρόσφυγες, μη έχοντας τη δυνατότητα να ενταχθούν σε αυτά τα επαγγελματικά δίκτυα, ανέπτυσαν το προνομιακό για αυτούς πεδίο των καλλιεργειών. Πολλοί ανάμεσά τους είχαν έρθει από εύφορα μικρασιατικά εδάφη και ειδικεύονταν όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και στην εμπορία των οπωροκηπευτικών. Έτσι κυριάρχησαν ως οπωροπώλες στην πόλη των Γρεβενών, όπως βεβαιώνει με μαρτυρία του ο Χρήστος Λέτσιος, που θυμάται συγχωριανούς του από τον Έλατο και άλλους, επίσης προσφυγικής καταγωγής, να δραστηριοποιούνται σε αυτόν τον κλάδο: *Όλα τα μανάβικα ήταν κάτω από το Δημαρχείο. Πρόσφυγες περισσότερο είχαν μανάβικα. Θεοπίδης και Χριστοφορίδης από τον Έλατο. Μουσιάδης, Τοπαλίδης, Χατζηθεοδωρίδης από το Καλαμίτσι. Ο Αβραμίδης επίσης μανάβικο. Ήταν οικογένεια που είχε έρθει από τον Πόντο και πήρε κλήρο εδώ μέσα στον Μερά. Και τα μπακάλικα είχαν οι πρόσφυγες. Ο Περικλής ο Παπαδόπουλος από τον Έλατο 50 χρόνια μπακάλης, ο Παναγιωτίδης.*²⁷⁸

Σχετικά με την παράλληλη ενασχόληση των γηγενών με την οπωροπωλία και την κοινωνική άνοδο των προσφύγων μέσω των γαμήλιων δικτύων ο Αθανάσιος Πέτρου μεταφέρει: *Το χρήμα το πήρε ο Παπαδόπουλος από τον Κώττα, γιατί είχε την αδελφή του Κώττα γυναίκα, του κρεσπώλη. Ήταν παλιά οικογένεια των Γρεβενών. Ο Χαράλαμπος ο Μπάμπος είχε περίπτερο και μετά μπακάλικο. Αλλά πρώτα ήταν περιπτεράς. Οι Ζαλοβίτες είχαν επίσης τέτοια μαγαζιά, Γκατζήμας και Γκόγκας είχαν μπακάλικο. Και ντόπιοι είχαν μανάβικα. Ήταν ο Πλιάτσικας εδώ στο κέντρο. Ο Θόδωρος ο Σιούλας ήταν από τους παλαιότερους μανάβηδες. Ο Σιούλας και ο Μαράνος ήταν συντάριοι. Ο Μαράνος ήταν γαμπρός στον Κώστα τον Ανθόπουλο. Κι άλλος ένας παλιός μανάβης ήταν ο Μιχαλογιάννης από τους Φιλιππαίους, με το προσωνύμιο Σιώρης.*²⁷⁹

Ο μόνος κλάδος που δεν έχει άμεση σχέση με εθνοτική αναφορά είναι ο κατασκευαστικός. Κι αυτό γιατί το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης της προπολεμικής περιόδου, όπου κυριαρχούσε η αυτοκαταναλωτική οικονομία και το μεγαλύτερο μέρος των ανθρώπων έμενε στα χωριά σε κατοικίες που κατασκεύαζαν οι ίδιοι, δεν άφηνε τόσο χώρο για την ανάπτυξη του επαγγέλματος. Οι όποιες κατασκευαστικές ανάγκες της κωμόπολης των Γρεβενών και των χωριών καλύπτονταν από τα Μαστοροχώρια του Βοΐου και της Ηπείρου, των οποίων οι ειδικευμένοι τεχνίτες ταξίδευαν τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα μέχρι και

²⁷⁷ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

²⁷⁸ Λέτσιος, Χρήστος. Προσωπική συνέντευξη, 23 Νοεμβρίου 2024.

²⁷⁹ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

την Κωνσταντινούπολη στην αναζήτηση μεροκάματου²⁸⁰. Ο Αθανάσιος Πέτρου, έχοντας, ως εργολήπτης δημοσίων έργων, βαθειά γνώση της εξέλιξης της δραστηριότητας, αφηγείται: *Ο πρώτος που ξεκίνησε το 1952 είναι ο Δημοσθένης Γκόψης, απ' την Πυρσόγιαννη Ιωαννίνων. Έφτιαξε τη «γέφυρα της Καλαμπάκας» το '51-'52. Οι Τσουκαλάδες είναι από τους πρώτους εργολάβους, ο Αποστολίδης από το Καλόχι. Ο Γάκης από τη Ροδιά ήταν ο πρώτος που έφτιαξε οικοδομή στα Γρεβενά στη δεκαετία του '60. Ο Ζουπουνίδης προέκυψε εργολάβος μετά από αυτούς. Έκανε μια φορά οικοδομή με τους Ζωγαίους από πάνω και την παράτησε στη μέση. Από τότε ξεκίνησε εργολάβος. Αρχές δεκαετίας του '70 χτίζονται οι περισσότερες πολυκατοικίες. Είχε έρθει νωρίτερα από τον Βυθό του Βοΐου ο Νίκος ο Γκάσταρης ως εργολάβος. Σήκωσε μετά τη Χούντα πολλές οικοδομές. Όλοι από 'κει προς τα έξω ήταν. Εδώ οι δικοί μας όψιμοι είναι οι εργολάβοι. Ο Ζήσης μπήκε μετά. Πρώτα ήτανε Καραμήτσος, Θάνος. Κι αυτός γαμπρός ήρθε ο Θάνος. Ο Κουκουτσέλας ο Βασίλης σήκωσε κι αυτός κάμποσες οικοδομές. Πρώτα ξεκίνησε ο πατέρας του, ο μπάμπια-Γιάννης. Κι αυτός είναι παλιός εργολάβος, απ' τους πρώτους, Κουκουτσέλας Ιωάννης από το Σειρήνι.²⁸¹*

Τα πρώτα πολεμικά χρόνια είναι η κρίσιμη περίοδος που αρχίζει σταδιακά να αλώνεται και ο παραδοσιακός εθνοτικός καταμερισμός της εργασίας. Η πολυπληθέστερη ρόμικη οικογένεια των Γρεβενών, η οικογένεια Μπουκλά για την οποία θα γίνει αναλυτική αναφορά στη συνέχεια, απέκτησε ένα από τα πολλά μανάβικα που βρίσκονταν στην πλατεία Ελευθερίας, στο κέντρο της πόλης. Ο Τάσος Μπουκλάς είναι ο πρώτος Ρόμης που δεν ασκεί το επάγγελμα του σιδερά ή βαρελοποιού. Η συμπεριφορά του ως εργοδότη προς τα ανήλικα παιδιά που εκτελούσαν τα θελήματα και τις χαμαλοδουλειές στην τοπική αγορά εξάιρεται, δείχνοντας τη βαθμιαία άνοδο των Ρόμηδων στην πόλη και το γεγονός ότι δεν ξεχνούσαν από που ξεκίνησαν, όπως βεβαιώνει η παρούσα μαρτυρία: *Την έκτη τάξη την πήγα νύχτα. Τα καλοκαίρια και μετά το σχολείο το χειμώνα πηγαίναμε στα μανάβικα. Δούλευα μικρός στα μανάβικα. Με έστελνε ο ένας για δουλειές, με έστελνε ο άλλος. Με έδωσαν μισή δραχμή. Μετά από την έκτη τάξη δεν πήγα σχολείο. Την παράτησα και πήγα μ' ένα φορτηγό από κάποιον Καραγιάννη. Καθόταν στη γειτονιά μας και είχε εκείνο τον καιρό ένα φορτηγό. Και έφυγα κρυφά απ' το σπίτι και πήγαινα στην Άρτα για πορτοκάλια. Εδώ που είναι το δημαρχείο, γύρω-γύρω εδώ μπροστά είχε μπαράγκες. Ο καθένας είχε τη δικιά του. Τα σκεπάζαμε με κουβέρτες τα ζαρζαβατικά που είχαν εκεί. Μήλα, πορτοκάλια, χαμπάρια. Ήταν τουλάχιστον 30 μανάβικα. Είχα ένα μόνιμο. Απ' όλους τους μανάβηδες αυτός με φέρθηκε καλά. Κάποιος Τάσος Μπουκλάς. Λοιπόν, το είχαμε μισή δραχμή το δρομολόγιο. Έρχονταν ψώνιζαν, τότε που είχαμε στρατό εδώ, οι αξιωματικοί. Είχαμε πολύ στρατό εδώ. Είχα μάθει τα σπίτια και πήγαινα τα πράγματα στα σπίτια. Τραβούσαμε μια γραμμή. Τα δρομολόγια που πήγα μισή δραχμή. 10-12· 6 δραχμές. Με έδωνε δραχμές. Τότε γινόταν το παζάρι κάθε Σάββατο. Μόλις σχολούσα το βράδυ με γέμιζε και μένα δυο σακούλες*

²⁸⁰ Καραμανές, Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών, 145, 153.

²⁸¹ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

για το σπίτι. Ο μόνος. Όλοι οι άλλοι δεν έδωσαν τίποτα και μ' έβγαζαν την Παναγία όλη μέρα. Για αυτό έφυγα απ' τους άλλους και πήγα σ' αυτόν. Αυτός με φέρθηκε πιο ωραία απ' όλους. Και μετά έκανα και ένα φεγγάρι πάλι στους μανάβηδες εκεί. Σε κάποιο Βραχνιάρη Γιάννη. Κι εκείνος κύριος.²⁸²

Το γεγονός της κοινωνικής ανόδου και της «απογυφτοποίησης» αποτυπώνεται στα λεγόμενα του Απόστολου Κουτσομήτρου, που ως παιδί «ανταρτόπληκτων» εργάστηκε στο μανάβικο του Μπουκλά για να συμπληρώσει το οικογενειακό εισόδημα. Χρησιμοποιεί τη φράση *Κάποιος Τάσος Μπουκλάς*, ενώ παραπάνω είχε χαρακτηρίσει τους Ρόμηδες *γύφτους απάνω στο Βαρόσι* και παρακάτω, όπως θα δούμε θα πει: *στο Βαρόσι απάνω οι Ρομά, τα γυφτούλια*. Δηλώνεται έτσι μέσα από την αφήγηση ο αποστιγματισμός του Μπουκλά από την υποδεέστερη για τις άλλες εθνοτικές ομάδες ρόμικη ταυτότητα. Παράλληλα, μέσα από τη διήγηση του Απόστολου Κουτσομήτρου για την οπωροπωλία στα Γρεβενά, μας δίνονται οι δύσκολες συνθήκες ζωής των «ανταρτόπληκτων» και η μεγαλύτερη ανάπτυξη της παιδικής εργασίας σε αυτές τις οικογένειες ως απόρροια της κοινωνικής καθόδου.

Επιπλέον, η εικόνα που μας μεταφέρεται για το κέντρο της πόλης τη δεκαετία του '60 είναι δηλωτική της σύμπλεξης των παραδοσιακών οικογενειών των Γρεβενών με άτομα που έφτασαν μεταπολεμικά στα Γρεβενά, πράγμα που συνδέεται με την κοινωνική κινητικότητα αμφοτέρων (Μπουκλάς και Κουτσομήτρος αντίστοιχα στο παραπάνω παράδειγμα). Είναι, επίσης, γεγονός επιβεβαιωμένο από τα λεγόμενα του Σπύρου Κεχαγιά ότι οι παραδοσιακές ελίτ που ενεπλάκησαν στα κοινά ήρθαν σε θέση γεινίασης και αλληλεπίδρασης με όλες τις εθνοτικές ομάδες που προσπάθησαν να αναπτύξουν τις δραστηριότητές τους στο κέντρο της πόλης, κι όχι μόνο τους Βλάχους, όπως συνέβαινε νωρίτερα στον Μεσοπόλεμο: *Είχε τότε εδώ που είναι τα σιντριβάνια σήμερα, από πάνω από την πλατεία ήταν του Κοντογιάννη το καφενείο και δίπλα ήταν του Μαργαρίτη το ωρολογοποιείο και δίπλα του Μπαλτζούμα το γαλακτοπωλείο. Τα τρία κολλητά ήταν αυτά. Και παραδίπλα στην άλλη τη γωνία ήταν του Γραμμάτη το ραφείο. Ο Κοντογιάννης είχε καφενείο τότε και έφτιαχνε και παγωτά, πολύ ωραία παγωτά, που εξακολουθούν ακόμη και σήμερα. Κοντογιάννης και Δημητριάδης, το είχανε δύο το καφενείο. Όπως και σήμερα έχουν και οι δύο, φτιάχνουν χωριστά τα παγωτά.*²⁸³

²⁸² Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

²⁸³ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

5.3 Οι συνοικίες των Γρεβενών και η μεταπολεμική τους μεταμόρφωση

5.3.1 Η διαμόρφωση των συνοικιών στο οθωμανικό πλαίσιο και η μεταφορά του κέντρου βάρους στην πόλη των Γρεβενών

Πριν από την εμπορική ανάπτυξη του 19ου αιώνα τα Γρεβενά ήταν απλώς συνενωμένοι οικισμοί και η μητρόπολη βρισκόταν στο δυτικό άκρο, στο προάστιο Βαρόσι, όπου βρίσκεται και η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Η πόλη των Γρεβενών αναπτύχθηκε ανάμεσα σε οροπέδια, ο έλεγχος των οποίων πρόσφερε ασφάλεια στη μικρή κοιλάδα του Γρεβενίτη.²⁸⁴ Το Σελιό υπήρξε η μοναδική συνοικία στη δεξιά όχθη του Γρεβενίτη ποταμού, στους πρόποδες του λόφου Κισλάς, όπου βρίσκονταν και οι οθωμανικοί στρατώνες, το μοναδικό στοιχείο που θύμιζε την τουρκική παρουσία μετά τους νικηφόρους για την Ελλάδα Βαλκανικούς Πολέμους. Γκρεμίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Η πλειοψηφία των κατοίκων στα οθωμανικά χρόνια αλλά και στον Μεσοπόλεμο ήταν μόνιμοι ή παραχειμάζοντες Βλάχοι από τη Σμίξη, την Αβδέλλα και τη Σαμαρίνα. Στις μεταπολεμικές δεκαετίες φιλοξένησε επίσης Βλάχους αλλά και Κοπατσαραίους. Τον ίδιο αμιγή πολιτισμικά χαρακτήρα παρουσίαζε και η συνοικία Κούρβουλο, η οποία εκτείνεται από τα βορειοδυτικά του μητροπολιτικού ναού προς το χωριό Κυρακαλή. Το Κούρβουλο φιλοξενούσε διαχρονικά ντόπιους γεωργούς και κτηνοτρόφους, αλλά και μόνιμους ή ημινομάδες κτηνοτρόφους Περιβολιώτες Βλάχους.²⁸⁵

Στη νοτιοδυτική παρόχθια περιοχή των Γρεβενών βρισκόταν η συνοικία Αλώνια, κατοικημένη από ντόπιους γεωργοκτηνοτρόφους. Στη νοτιοδυτική άκρη της λειτουργούσε ο υδρόμυλος του Βούλγαρη, ενώ στα νοτιοανατολικά εκτεινόταν η λαϊκή συνοικία Μπάρα, με κατοίκους κυρίως Ρόμηδες, σιδεράδες και οργανοπαίχτες, που συμπλήρωναν το καλοκαίρι το εισόδημά τους εργαζόμενοι στα κεραμοποιεία πλησίον του ποταμού. Το Ντορούτ, στο κέντρο της σημερινής πόλης, όπου δεσπόζει το οθωμανικό ρολόι, ήταν το θρησκευτικό και οικιστικό κέντρο των Τούρκων, με δημόσια κτίρια στα δυτικά, τα οποία μετατράπηκαν σε σχολεία.²⁸⁶

Αμέσως ανατολικά, ως συνέχεια της συνοικίας, εκτεινόταν, σε μήκος ενός και πλέον χιλιομέτρου, ένα καταπράσινο επίπεδο λιβάδι, ο «Αχίλλης ο Τρανός» ή «Μεράς», όπως τον αποκαλούσαν. Στην ανατολική άκρη του «Μεράς», στη στροφή του Γρεβενίτη ποταμού, βρισκόταν ο υδρόμυλος του Μανάκα, όπου μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εγκαταστάθηκε η πρώτη υδροηλεκτρική μονάδα, των Κυπριτζή-Μανάκα, και τα Γρεβενά έλαβαν για πρώτη φορά ηλεκτρικό φως. Η συνοικία αυτή χρησιμοποιείτο, κατ' αρχήν, σαν «μεράς», δηλαδή μέρος για τη βοσκή των ζώων. Δεν επέτρεπαν τη βόσκηση στο λιβάδι αυτό όλη τη διάρκεια του χειμώνα και την άνοιξη «έριχναν» μέσα τα μεγάλα ζώα που ανήκαν σε μόνιμους δημότες

²⁸⁴ Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 42-43.

²⁸⁵ Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 266-267.

²⁸⁶ Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 267.

των Γρεβενών, οι οποίοι πλήρωναν στον Δήμο το στλάκι, ένα συμβολικό αντίτιμο για το δικαίωμα βοσκής.²⁸⁷

Η σημασία της συνοικίας «Μεράς» μεταβλήθηκε χάρη στην εξαιρετικά σημαντική εμποροπανήγυρη του Μαυρονόρου, που μεταφέρθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα στην πόλη και πήρε το όνομα «Αχίλλης» προς τιμήν του πολιούχου των Γρεβενών. Λάμβανε χώρα στο πεδινό μέρος ανατολικότερα των τελευταίων κατοικιών. Στα οθωμανικά χρόνια τα Γρεβενά μετατρέπονταν πρόσκαιρα σε τόπο συνάντησης των πολιτισμών μόνο κατά τη διάρκεια των πανηγύρεων, όταν Βλάχοι, Αρβανιτόβλαχοι, Σαρακατσάνοι, Κουπατσαραίοι, Χασιώτες, Βαλαάδες, Τούρκοι και Τουρκαλβανοί συγκεντρώνονταν στο ίδιο μέρος.²⁸⁸ Ιδιαίτερα για τους Βλάχους, που η ζωή τους ήταν ημινομαδική, η συνάντηση στο καλοκαιρινό πανηγύρι αποτελούσε το αναβάπτισμα στην κοινοτική ζωή. Επέστρεφαν στην πατρογονική γη, σε καθαρά βλαχόφωνο περιβάλλον, όπου θα περνούσαν τους επόμενους έξι μήνες, μέχρι τον «Φθινοπωρινό Αχίλλη» και την επιστροφή στα χειμαδιά.²⁸⁹

Το Κοτζά Παζάρ, το μεγάλο παζάρι των Βεντζίων, έλαβε την προσωνυμία «Φθινοπωρινό Παζάρι» ή «Φθινοπωρινός Αχίλλης». Αποτέλεσε πεδίο εθνοτοπικού ανταγωνισμού κατά τον Μεσοπόλεμο, καθώς μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, δεδομένης της πλήρους παρακμής της παλαιότερης οθωμανικής οργάνωσης, οι ντόπιοι των Βεντζίων ήθελαν να μεταφέρουν το οικονομικό κέντρο στην Κνίδη και όχι να περάσει η εμποροπανήγυρη στον έλεγχο των προσφύγων. Οι κάτοικοι της Κνίδης κατάφεραν το πανηγύρι να λαμβάνει χώρα στο χωριό τους στο διάστημα 1930-1939. Το Κέντρο (π. Βέντζι) κατάφερε να ανακτήσει τη διοργάνωση της εμποροπανήγυρης μόλις για μια χρονιά (1940)²⁹⁰, καθώς ο πόλεμος περιόρισε ή ανέστειλε εντελώς τις οικονομικές δραστηριότητες.²⁹¹

Μεταπολεμικά ο «Καλοκαιρινός Αχίλλης», το παζάρι που μεταφέρθηκε από το Μαυρονόρος στα Γρεβενά, καταργήθηκε το 1971 με διάταγμα και επανήλθε μεταπολιτευτικά, το 1977. Η οριστική κατάργηση ήρθε στις αρχές του 21ου αιώνα. Ενώ ο «Φθινοπωρινός Αχίλλης» λαμβάνει χώρα μέχρι και σήμερα στον «Μερά». Η εμποροπανήγυρη συνέχισε να αποτελεί ένα σημείο συνάντησης των διαφορετικών εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων στη βάση της έντασης των μεταξύ τους συναλλαγών. Για παράδειγμα, οι πρόσφυγες που είχαν γνώση της βουβαλοτροφίας και αγελαδοτροφίας κυριαρχούσαν στις συναλλαγές που

²⁸⁷ Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 267.

²⁸⁸ Σαράντης, *Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)*, 289-290 / Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 42-46 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 146-147.

²⁸⁹ Δρούκας-Μπέζας, *Σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό των Βλάχων*, 139.

²⁹⁰ «Περί συστάσεως εμποροπανηγύρεως εν τη κοινότητι Κέντρου ΦΕΚ 467 της 2 Νοεμβρίου 1939 (Τεύχος Α') η τέλεσις ετήσιας εμποροπανηγύρεως εν τη κοινότητι Κέντρου του Νομού Κοζάνης από της 9ης μέχρι της 12ης Αυγούστου εκάστου έτους» Βλ. Βασίλειος Αποστόλου. 37. Κέντρον οικισμός, *Μπούρινος* 5 (2013), 81.

²⁹¹ Χατζηγιάννου, *Ο κώδικας της Μονής Ζάβορδας*, 42-46 / Αποστόλου, *Κέντρον οικισμός*, 81.

αφορούσαν τα βοοειδή, με τον Ιωάννη Χαλάτσογλου, πρόεδρο της κοινότητας Βατολάκκου τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια να πρωταγωνιστεί στα φωτογραφικά ενσταντανέ της εποχής.²⁹²

Παρότι η πολυπολιτισμικότητα ήταν πανταχού παρούσα, οι διακριτές συνοικίες και η επαφή, κυρίως στα πλαίσια της οικονομικής συναλλαγής, ήταν μία πραγματικότητα συγκρότησης και διατήρησης της επιμέρους κοινότητας μέχρι τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Τα Γρεβενά δεν ήταν σε καμία περίπτωση το «χωνευτήρι» της ανάμειξης των διαφορετικών εθνοτικών και πολιτισμικών ομάδων που έγιναν στο δεύτερο μισό του 20ο αιώνα, με τους μεικτούς γάμους και την άσκηση όλων σχεδόν των επαγγελμάτων από όλες τις εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες, τη σταδιακή κατάργηση δηλαδή ενός εθνοτικού-πολιτισμικού καταμερισμού της εργασίας.²⁹³

5.3.2 Εθνοτική πολιτισμική έκφραση και αίσθημα κοινότητας

Η εθνοτική καταγωγή είχε σημαντικό ρόλο στον καταμερισμό της εργασίας, ακόμη και στις ψυχαγωγικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, σημαντικές ως σημείο συνάντησης των νέων ανθρώπων σε ηλικία γάμου. Σε αυτές τις εκδηλώσεις που λάμβαναν χώρα κατά κύριο λόγο στα χωριά, όπου επέστρεφαν κάθε καλοκαίρι οι κάτοικοι, πιστοί στην εθνοτική-πολιτισμική τους αναφορά, αναδεικνύονταν οι Ρόμηδες στο προνομιακό τους πεδίο, τη δημοτική μουσική. Για το πανηγύρι στους Φιλιππιάους, ο Απόστολος Κουτσομήτρος διηγείται: *Κάθε δεκαπενταύγουστο όλα τα χωριά κάναμε πανηγύρια. Κι εμείς εκεί απάνω κάναμε –ούτε οι Βλάχοι δεν έκαναν– το καλύτερο πανηγύρι το έκαναν στους Φιλιππιάους τότε. Όχι, τι τραγουδιστές; Τα όργανα, τα γυφτούλια απ’ το Βαρόσι εδώ είχαμε. Ποιες φίρμες; Φίρμες φέραν τώρα τελευταία. Αυτά τα λίγα τα χρόνια. Τα παλιά, όλα τα νταϊρίκια απ’ το Βαρόσι. Όλοι έπαιζαν όργανα αυτοί. Οι Τσοτικάιοι, όλοι αυτοί. Δεν υπάρχει οικογένεια εκεί να μην έπαιζε κάνα όργανο. Αυτοί ήταν. Αλλά γινόταν πανηγύρια πολλά. Σ’ όλα τα χωριά γινόταν πανηγύρια κάθε τόσο. Μαζεύονταν κόσμος. Εκεί γίνονταν τα νυφοδιαλέγματα που λένε. Στα χωριά πήγαιναν έβλεπαν καμία. Γινόταν και προξενιές. Όλο τέτοια γίνονταν εκείνο τον καιρό. Αλλιώς δεν είχαν αλλού επαφή. Στα πανηγύρια τότε ανταμώνονταν. Γιατί είχαν όλοι χαμαλοδουλειές. Τότε στα πανηγύρια γίνονταν οι πιο πολλές προξενιές.*²⁹⁴

Η επιστροφή, βέβαια, στο περιβάλλον του χωριού τα καλοκαίρια, όπως είδαμε χαρακτηριστικά στην περίπτωση των Βλάχων –εν μέρει και των Κουπατσαραίων– των Γρεβενών, ήταν και μια διαδικασία αναβάπτισης των μελών της κοινότητας που διέμεναν μακριά από αυτή. Ιδιαίτερα, για τα παιδιά, κάποια από τα οποία έμεναν ολόκληρο το καλοκαίρι με τη γιαγιά και τον παππού, ενώ οι γονείς τους συνέχιζαν να δουλεύουν στα αστικά κέντρα,

²⁹² Βαγγέλης Νικόπουλος, *Γρεβενά, Πόλη του μόχθου, 1904-1993* (Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική Έκδοση, 2022), 392-393.

²⁹³ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 52-54, 372-374, 386-388, 391-392.

²⁹⁴ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

η τριβή με το περιβάλλον του χωριού ήταν καθοριστική για την πολιτισμική τους ένταξη. Αυτή η σχέση με τον παππού και τη γιαγιά που είχαν σημαντικό ρόλο στην ανατροφή των παιδιών δυνάμωνε, όπως θα αναλύσουμε, παρακάτω και τη σύνδεση με τον τόπο καταγωγής και τα έθιμα που μεταβιβάζονταν ως αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής. Ο Ευάγγελος Ευαγγελόπουλος από το Μαυρονόρος διηγείται σχετικά: *Πάρα πολλά δεν ήμασταν. Γύρω στα 10 παιδάκια πηγαίναμε στο σχολείο. Τα καλοκαίρια ήμασταν πολύ περισσότερα παιδάκια και την εποχή που ξεκινούσαν τα σχολεία, λίγο πιο πριν, φεύγαν, πήγαιναν στα μέρη όπου ζούσαν τότε οι άνθρωποι. Είχα τους παππούδες μου που με λάτρευαν. Ότι σκανταλιά και να κάναμε πήγαινες πίσω απ' τον παππού και δεν πλησίαζε κανένας κοντά στον παππού. Μία αγάπη, απεριόριστη αγάπη για όλη την οικογένεια όμως. Γιατί το νιώθαμε ότι μας λάτρευαν.*²⁹⁵

Ο αποκριάτικος φανός ως σημαντική πολιτισμική έκφραση αναδείχθηκε σε πεδίο ανταγωνισμού για τις γειτονιές. Σε αυτό το πλαίσιο, οι παλαιότερες γειτονιές συνδέθηκαν με εθνοτική αναφορά, είτε ως τρόπου αυτοέκφρασης είτε ως τρόπου υποβιβασμού και σκώμματος από τις αντίπαλες εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες. Η συνοικία Βαρόσι συνδέθηκε, παρά την παρουσία των Βλάχων, με τους Ρόμηδες, καθώς οι τελευταίοι κυριαρχούσαν πληθυσμιακά αλλά και πολιτισμικά. Συνεχίζοντας την παραπάνω διήγησή του για τα πανηγύρια και τις αποκριάτικες εκδηλώσεις της εποχής, ο Απόστολος Κουτσομήτρος λέει: *Επειδή συναγωνιζόμασταν οι γειτονιές ποιος θα κάνει τον μεγαλύτερο και τον καλύτερο φανό, μαζερόμασταν όλοι και πηγαίναμε και κουβαλούσαμε κέδρα. Εδώ απ' το Σειρήνη πίσω μεριά κόβαμε τα κέδρα και τα κουβαλούσαμε. Φτιάναμε. Μιλάμε για πολύ πράμα. Τα πρώτα χρόνια κάναμε εμείς. Μετά πρώτος, ο μεγαλύτερος φανός που κρατούσε ήταν στο Βαρόσι απάνω οι Ρομά, τα γυφτούλια. Εκεί απάνω γινόταν ο καλύτερος φανός μετά. Πήγαιναν όλοι εκεί απάνω. Αλλά παλιά, πιο μπροστά, ήμασταν εμείς εδώ, ο Μεράς εδώ και μετά τα Αλώνια. Ύστερα έγινε απάνω. Αλλά μαζερόμασταν όλα τα παιδιά να κουβαλάμε κέδρα. Άλλοι να κόβουν, άλλοι να κουβαλάν, να τα βγάλουμε στην ανηφόρα. Βέβαια, φτιάναμε φανούς, χορό, κακό εδώ. Τα βράδια ξενυχτούσαμε να μη μας κλέψουν τα κέδρα. Φυλαγάμε. Το 'χαμε με σειρά. Απόψε θα κάτσουμε εμείς εδώ, γιατί ερχόνταν απ' τις γειτονιές να μας πάρουν τα κέδρα έτοιμα. Είχαμε κι αυτά εκείνον τον καιρό. Μη μας κλέψουν τα κέδρα. Αυτοί φοβούνταν από μας, εμείς απ' αυτοί. Φοβάται ο Γιάννης το θειό και το θειό το Γιάννη.*²⁹⁶

5.3.3 Η μεταγραφή του εθνοτικού διαχωρισμού στις συνοικίες και τις γειτονιές

Η συνοικία «Μεράς» δέχτηκε ένα σημαντικό τμήμα των κατοίκων των χωριών, διότι είχε παραμείνει αραιοκατοικημένη μετά την αποχώρηση των Οθωμανών και φιλοξενούσε τους

²⁹⁵ Archive Istorima, «Από την ενεργό αστυνομική υπηρεσία στο αστικό περιβάλλον, στην ήσυχη οικογενειακή ζωή του χωριού» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26691> 3 Οκτωβρίου 2024.

²⁹⁶ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής και τα κατώτερα στρώματα της πόλης. Ο Απόστολος Κουτσομήτρος συνεχίζει τη διήγησή του: *Κοίταζε. Όλο χαμηλά σπίτια, διώροφο δεν υπήρχε. Μόνο κανένας που είχε λεφτά θα είχε. Όλοι μονοκατοικίες. Εμείς εδώ φτιάξαμε τότε πρόχειρα μια παράγκα και κοιμόμασταν και τα τέσσερα. Και οι αδελφές μου και εμείς κοιμόμασταν όλοι μαζί στρωματσάδα καταϊ. Σιγά-σιγά εφτιασάμε λίγο. Τότε δεν υπήρχαν τούβλα. Όλο με πέτρα τα σπίτια. Και εδώ είχαμε φτιάσει όλο πέτρινο. Δυο δωμάτια, ένα σαλονάκι. Έτσι ξεκινήσαμε όλοι εδώ. Και όταν πήραμε το οικόπεδο ο πατέρας μου εδώ, εδώ κάτω δεν υπήρχαν σπίτια. Αυτές τις πολυκατοικίες απάνω εδώ, δεν υπήρχε τίποτα. Εδώ επαιζάμε κρυφτό. Εβαζάμε τα αυτοκίνητα. Αναβάμε το φανό εδώ. Δεν είχε τίποτα. Όλα ήταν χαμηλά. Δεν υπήρχε σπίτι μεγάλο. Ο κόσμος είχε τότες κότες, γουρούνια, κουμάσια.²⁹⁷*

Ο Χρήστος Λέτσιος, ως σύζυγος της μεγαλωμένης στο Βαρόσι Παρασκευής Κολίτσα, υιοθετεί κι αυτός τον όρο «Ρόμηδες», επηρεασμένος από τη φρασεολογία των Βλάχων του Βαροσίου για αυτούς. Ταυτόχρονα, έχει γνώση για την περιοχή «Μεράς», όπου βρέθηκε να κατοικεί λόγω της μετοικεσίας της οικογένειάς του από τον Έλατο στα Γρεβενά κατά τη μεταπολίτευση. Δηγείται χαρακτηριστικά: *Εδώ κάτω στο Μερά ήταν προσφυγικά τα περισσότερα, είχε λίγους Ρόμηδες τέρμα κάτω. Ήταν λάσπες εδώ πίσω. Για να τους παραπετάξουν τα έδωσαν στους πρόσφυγες. Εδώ έδωσαν το '46-'47 σε όσους κατέβηκαν απ' τα χωριά. Πολλές οικογένειες δεν γυρίσαν στους Φιλιππαίους γιατί το χωριό κήκε, δεν έμεινε τίποτα. Οι Φιλιππαίοι έχουν 110 νεκρούς στον Εμφύλιο. Οι Ταταριδαίοι είναι Γρεβενιώτες. Όπως ήρθαν, πήραν κλήρο εκεί κάτω που έχουν την οικοδομή και μείναν εκεί. Οι Κουπτσιδαίοι το ίδιο. Δεν πήγαν σε χωριό. Εγκαταστάθηκαν στα Γρεβενά δηλαδή. Πολλές οικογένειες προσφύγων πήραν κλήρο εδώ στο Μερά και εγκαταστάθηκαν: Τσαουσιδής, Κουπτσιδής, Ταταριδής, Μανουσαριδής, Κλημίδης. Είναι πολλοί.²⁹⁸*

Η πόλη συνέχισε να έχει αυτή την εικόνα της πιο περιορισμένης ανάπτυξης μέχρι και τη μεταπολίτευση, όταν αντιπαροχή και συνάλλαγμα επρόκειτο να την αλλάξουν ριζικά. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η οικιστική ζώνη στον Μερά σταματούσε τρία-τέσσερα οικοδομικά τετράγωνα δυτικότερα απ' ό,τι σήμερα και κανένα σπίτι δεν ξεπερνούσε τους δύο ορόφους. Μιλάμε ίσως για τη διαχρονικά φτωχότερη συνοικία των Γρεβενών, αν λάβουμε υπόψη την παρουσία των φτωχότερων Ρόμηδων της πόλης, καθώς οι πιο δικτυωμένοι στην τοπική οικονομία Ρόμηδες συγκεντρώθηκαν στο Βαρόσι.²⁹⁹

²⁹⁷ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

²⁹⁸ Λέτσιος, Χρήστος. Προσωπική συνέντευξη, 23 Νοεμβρίου 2024.

²⁹⁹ Αλέξανδρος Τζιόλας, «Η Πλατεία Γρεβενών με καινούργια κτίρια στη δυτική πλευρά», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 385 / Νικόπουλος, Πόλη του Μόχθου, 19, 397.

Η συνοικία Βαρόσι, συνδεδεμένη με τη Μητρόπολη κατά την Οθωμανική περίοδο, παρακμάζει στον Μεσοπόλεμο. Από τα μέσα του 1920, οι φυλακές αποτελούν αρνητικό σημείο αναφοράς, ενώ η ενορία στερείται μόνιμου ιερέα και το σχολείο μόνιμου δασκάλου. Η υποτίμηση της αξίας γης προσελκύει κυρίως Ρόμηδες, οδηγώντας στον υποτιμητικό χαρακτηρισμό «Γυφτοβαρόσι» από τους αστούς Γρεβενιώτες. Τη δεκαετία του 1950 εγκαθίστανται οικογένειες ανταρτόπληκτων. Το 1951, στην κορυφή του οικισμού, ανεγείρετο η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στη θέση του βυζαντινού ναού. Ο οικισμός οργανώνεται γύρω από τρεις βρύσες, με ζώνες κατοίκησης που αντικατοπτρίζουν οικονομικές και πολιτισμικές διαφορές. Γύρω από τον ναό κατοικούν οι βλάχικες οικογένειες Νάστου, Μπαμπαϊάχου, Παπαθεοδώρου και Τσουκαντάνα, καθώς και οι γηγενείς οικογένειες Τζόκα, Βασιλόπουλου, Γκαβρά, Συμεών, Τσαμπαρδούκα, Τζημουρώτα, Παπανικολάου (Γεωργούλα) και Λαφαζάνη (Τζιατζιά). Οι κατοικίες τους, όπως περιγράφει ο Παπασερβερής, διαθέτουν αυλές, στάβλους, κήπους και οπωροφόρα δέντρα, αποδεικνύοντας την υψηλή ποιότητα κατασκευής και το ανώτερο βιοτικό επίπεδο για την εποχή που κατασκευάστηκαν, όταν οι οικογένειες αυτές συνδέονταν με τον μητροπολιτικό ναό, στις αρχές του 20ου αιώνα.³⁰⁰

Σύμφωνα με τις διηγήσεις, οι πιο αναγνωρίσιμοι σαν «αρχέγονοι» κάτοικοι του οικισμού Βαρόσι είναι οι Τσιαρσιωταίοι, οι Σιμαίοι, οι Λυραίοι, οι Μπατσαραίοι, οι Σπιρταίοι και οι Γκαβραίοι. Ο μικρός αριθμός τους αντανάκλα την παρακμή του Βαροσίου ως μητροπολιτικού κέντρου. Η παρουσία των Ρόμηδων (οικογένειες Λύρα και Μπατσάρα) στη συνοικία είναι, πάντως, διαχρονική, ενισχυόμενη μεταπολεμικά λόγω της παρακμής του οικισμού και της συγκέντρωσης των παραδοσιακών αστικών οικογενειών στο κέντρο της πόλης. Στην οθωμανική περίοδο, σημαντικές εκτάσεις του οικισμού κατείχοντο από την Εκκλησία, γεγονός που επέτρεψε σε Ρόμηδες και «ανταρτόπληκτους» να εγκατασταθούν μεταγενέστερα στον αραιοκατοικημένο αυτόν οικισμό. Στην περιοχή εγκαθίστανται γεωργοκτηνοτρόφοι από το γρεβενιώτικο περιβάλλον (Φαρμακαίοι, Καφτεραναίοι, Τζημουρωταίοι), Περιβολιώτες Βλάχοι (Νασταίοι, Τσιουκανταναίοι), έμποροι από το βλάχικο περιβάλλον (Στοκαίοι, Μακραίοι) και από το Βόιο (Τσαμπαρδούκας, Ζαρκοδήμος). Στις αρχές του 1950, στις χαμηλότερες ζώνες από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, εγκαταστάθηκαν οι ρόμικες οικογένειες Μπουκλά και Σβώλου, οι βλάχικες οικογένειες Νασιόβα και Μαγκούια, οι κοπατσάριες οικογένειες Χαντάβα και Ζαρκογιάννη και πολλές οικογένειες άλλων γηγενών ομάδων (Μπαρτζιούμα, Παπασερβερή, Γκίτση, Κόραβου, Δημόπουλου, Μπουλοτέγου, Ζηγκουστιότη).³⁰¹ Συχνά διατήρησαν διακριτές εθνοτικές γειτονιές.

Η Παρασκευή Κολίτσα διηγείται σχετικά με τη διάρθρωση των γειτονιών του Βαροσίου, όπου μεγάλωσε: *Ο γυφτομαχαλάς τότε στο Βαρόσι ήταν πάνω από 200 άτομα. Θα*

³⁰⁰ Δημήτριος Γ. Τσαμπαρδούκας, *Βαρόσι Γρεβενών, ιστορικό λεύκωμα*, 2012, greveniotis.gr/istoria-laografia/615-varosi-grevenon-istoriko-leykoma/ Πρόσβαση 15 Νοεμβρίου 2024.

³⁰¹ Δημήτριος Γ. Τσαμπαρδούκας, *Βαρόσι Γρεβενών, ιστορικό λεύκωμα*, 2012, greveniotis.gr/istoria-laografia/615-varosi-grevenon-istoriko-leykoma/ Πρόσβαση 15 Νοεμβρίου 2024.

σου πω τώρα – να ξεκινήσουμε τα σπίτια με τη σειρά: Τσιοτικάιοι, 3 οικογένειες. Ανεβαίνουμε μετά πάνω. Μπατσαραίοι, 4 οικογένειες. Τζημόπουλος, 4 οικογένειες. Χάλης, 2 οικογένειες. Αλεξίου («Γκρά» παρατσούκλι), άλλες 2 οικογένειες. Λύρας, 4 οικογένειες. Παναγούλας, 2 οικογένειες. Μπουκλάς, 4 οικογένειες στο Βαρόσι και 4 στον Μερά. Κασιάρας, 4-5 οικογένειες σίγουρα στο Βαρόσι. Τσιντός, 4. Σβώλος, 4. Κρανιώτες δεν μέναν στο Βαρόσι καθόλου. Μετά ήρθαν 2 οικογένειες που δεν είναι γύφτοι, οι Ματσουκαίοι. Φασουλαίοι, ήταν 4 οικογένειες, αλλά δεν είχαν σχέση με την Κρασιά. Ο Αχιλλέας ο Φασούλας, ο παππούς του Στάμου, δεν έμενε στον γύφτικο μαχαλά, έμενε εδώ δίπλα στη Μαρία του Σιώμου και είναι καταγωγή τους από τους Αγίους Θεοδώρους. Είχαν πάει οι παππούδες στους Αγίους Θεοδώρους. Κι αυτός επειδή δεν είχε αγόρια να ζήσει εκεί, να τον βοηθάνε δηλαδή, είχε έρθει στο Βαρόσι για να δουλεύουν οι κόρες του σε σπίτια, να καθαρίζουν. Γιατί είχε 5 κόρες, δεν είχε γιο. Ζέρβας, 4 οικογένειες. Δεν ξέρω αν κρατάνε από Κρασιά. Δεν πήγαν ποτέ. Μένουν χαμηλά στον γυφτομαχαλά. Όπως και Ντάγκαλας, 1 οικογένεια. Αλλά ήταν γαμπρός στο Βαρόσι.

Εμείς, σπίτι στο Βαρόσι είχε ο παππούς ο Τσουκαντάνας. Το 1912 το αγόρασε ο παππούς του. Αυτό που έχουμε εμείς και το άλλο του Γεωργούλα απέναντι το είχε πάρει όλο ο παππούς του. Κι αυτό που έγινε μετά του Γεωργούλα το δώσαν στον παπού τον Νούλη τον Τσουκαντάνα. Τον δικό μου τον παπού τον λέγαν «Γιαννακούλη» και εκείνο τον φωνάζαν «Νούλη» για να τους ξεχωρίζουν. Κι αυτός ο Νούλης έφυγε. Είχε κάνει πρόβατα, δεν ήθελε να κάτσει και το πούλησε. Ψηλά στο Βαρόσι ζούμε οι Βλάχοι και λίγοι ντόπιοι. Μετά είναι ο γυφτομαχαλάς. Και χαμηλά είναι ντόπιες οικογένειες και Κουπατσαραίοι: Καραμητραίοι, Βααίοι, Καρετσαίοι, Γιωταίοι και Μοναχτάδες. Ο μαχαλάς του Μοναχιτίου. Μοναχίτι, Μικρολίβαδο και λίγο Σπήλαιο. Αυτοί ήρθαν μετά τον Εμφύλιο, που ήταν με τους «καταδιωκόμενους» και είχαν τα σπιτάκια, τα χαμόσπιτα, εδώ στον Κολλούσιο.³⁰²

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1970 η οικιστική ανάπτυξη παραμένει περιορισμένη, με τις εικόνες των παραδοσιακών οικιών του Βαροσίου που διατηρούνται από το οθωμανικό πλαίσιο να είναι ιδιαίτερα δηλωτικές. Την ελάχισσωνα, μάλιστα, σημασία του Βαροσίου ως τόπου εγκατάστασης μικρομεσαίων κοινωνικά οικογενειών καταδείκνυε και η απουσία σοβαρού οδικού δικτύου, καθώς και το γεγονός της παρουσίας κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων πλησίον του οικιστικού ιστού.³⁰³ Για το επίπεδο ανάπτυξης και την επαγγελματική ένταξη των κατοίκων του Βαροσίου μάς πληροφορεί και η Παρασκευή Κολίτσα: *Οι Περιβολιώτες που είχαν μείνει εδώ και δεν είχαν πάει στα χειμαδιά ήταν πιο φτωχές οικογένειες. Κτηνοτρόφοι πιο φτωχοί, ίσως επειδή εδώ ήταν και πιο φτωχός ο νομός. Ταΐζανε πολύ. Ενώ κάτω ταΐζανε 3 μήνες το χειμώνα, εδώ ταΐζανε 8 μήνες στα Γρεβενά. Πιο άνετοι αυτοί από κάτω από τον κάμπο. Συν το ότι όλοι στον κάμπο καταλαμβάναν ένα μέρος. Όπως πήραμε*

³⁰² Κολίτσα, Παρασκευή. Προσωπική συνέντευξη, 14 Δεκεμβρίου 2024.

³⁰³ Αλέξανδρος Τζιόλας. «Η οδός 13ης Οκτωβρίου στη θέση του Α' Γυμνασίου Αρρένων περί το 1972», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 421.

εμείς στην «Αρκούδα». Δηλαδή για να ανοίξει το σχέδιο πόλεως και να φύγουν τα ζώα από την κατοικημένη περιοχή, πήραμε αντίστοιχα στρέμματα από τη Νομαρχία. Και σου λέει ότι αυτό σου το παραχωρώ για να κάνεις την κτηνοτροφική σου μονάδα. Όσο υπάρχει το ζωικό κεφάλαιο, κάνεις χρήση του χώρου. Όταν δεν θα έχεις ζώα, όμως, το αδειάζεις και το επιστρέφεις στο ελληνικό δημόσιο. Εκτός αν το θέλεις να το πληρώσεις και να πάρεις ιδιοκτησία. Εμείς το χωράφι πάνω είχε 2 εκατομμύρια δραχμές. Δηλαδή 200.000 το κάθε στρέμμα, 1.000.000 σύνολο. Συν, όμως, εμείς βάλαμε τοπογράφους, μηχανικούς, βάλαμε να κάνουν σχέδια, συμβολαιογράφο να το πάρουμε από το κράτος, από το Δασαρχείο. Έτσι κι αυτοί κάτω στη Θεσσαλία, κάποιιοι που ήταν πιο άνετοι, δεν δεχτήκαν να φτιάξουν σταβλικές εγκαταστάσεις και να είναι σε χώρο του δημοσίου. Σου λέει: «Αφού θα τα βάλω που θα τα βάλω τα χρήματα, γιατί να μην πληρώσω και κάτι επιπλέον και να το πάρω κατευθείαν στο όνομά μου». Κι έτσι ήταν πιο άνετοι, ο κάμπος. Πάντα υπήρχε ευχέρεια περισσότερη.³⁰⁴

Βέβαια, δεν είναι μονάχα το Βαρόσι που παρουσιάζει αυτή την εικόνα. Όπως μεταφέρει ο Σπύρος Κεχαγιάς, κάτοικος της συνοικίας Αμπέλια, έπρεπε να φτάσουν τα χρόνια της μεταπολίτευσης για να αλλάξουν όψη οι γειτονιές στις άκρες της πόλης των Γρεβενών, που συνέχιζαν να μοιάζουν με χωριό μέχρι και τη δεκαετία του '70: Πολύ κοντά στο πατρικό μου το σπίτι, που είναι επί της οδού Αθανασίου Γκούμα στη γωνία, προς Αγίου Κοσμά. Γιατί τώρα μένω στην Αγίου Κοσμά. Την περιοχή εδώ απάνω απ' την Αγίου Κοσμά και απάνω τη λέγαμε Αμπέλια. Το έδαφος είναι κατάλληλο. Άμα σκάψεις από κάτω είναι ασπρόχωμα, το οποίο είναι κατάλληλο για αμπέλι. Και ήτανε και προσήλια η περιοχή και όπου και να σκάψεις έχει νερό. Και ευδοκίμουσαν πάρα πολλά αμπέλια. Και είχε και πάρα πολλά δέντρα με φρούτα: αχλάδια, δαμάσκηνα. Και μαζεύομασταν και τρώγαμε. Και με την σφεντόνα από τον Αύγουστο και μετά που βγαίνουν τα καινούργια τα πουλάκια, σπουργίτια κι αυτά, με τα λάστιχα σκοτώναμε είκοσι-τριάντα την ημέρα, τα μαδούσαμε και τα ψήναμε. Τα περνάγαμε σ' ένα ζύλο και τα ψήναμε. Είπαμε φτωχόπαιδα.

Εδώ απ' τη γέφυρα και προς τα πέρα ο δρόμος δεν ήταν όπως είναι σήμερα, τόσο ανοιχτός. Ανοίχτηκε ο δρόμος μετά επί δημάρχου Κοντογιάννη. Γενικότερα, δεν είχαν κάνει έργα νωρίτερα. Έβρεχε στο Οροπέδιο απάνω πολύ και κατέβαζε το ποτάμι πολύ νερό, θολό, πάρα πολύ νερό. Αφού πολλές φορές το νερό περνούσε πάνω απ' την ξύλινη γέφυρα εκεί στα ΚΤΕΛ και πλημμυρίζαν τα σπίτια εδώ στο «Σολιό», που είναι λίγο πιο χαμηλά οι γειτονιές. Εκεί δε, επειδή η οικογένεια Γάτου είχανε αγελάδες, οι Βουβαλάδες είχανε αγελάδες, εδώ που ήταν ο δρόμος και ήταν ο παλιός σκουπιδότοπος των Γρεβενών, πηγαίνουν και ρίχναν τις κοπριές. Κατέβαζε το ποτάμι, έπαιρνε και την κοπριά μαζί. Εν τω μεταξύ τότε υπήρχαν πολλά κοπάδια. Οι Ζαρκαδαίοι είχαν κοπάδια, οι Σαμαραίοι είχαν κοπάδια με πρόβατα και με γίδια. Όλη η περιοχή εδώ απάνω είχε μαντριά και είχε και γίδια και είχε και «στάλους». «Στάλος» είναι εκεί που πηγαίνουν τα πρόβατα το μεσημέρι για να μην τα πιάνει ο ήλιος, κάτω από δέντρα κλπ.

³⁰⁴ Κολίτσα, Παρασκευή. Προσωπική συνέντευξη, 14 Δεκεμβρίου 2024.

Λοιπόν, υπήρχε έντονη γεωργική ζωή, γεωργική και κτηνοτροφική. Τα μόνα σπίτια που υπήρχαν τότε στη γειτονιά ήταν του Στεργιόπουλου, μετά του Πήχα, μετά απ' τους αδερφούς Ντίνα, μετά του Τσιουμπλίκα, μετά του Σβολιαντόπουλου, μετά από τον θείο μου, τον Κεχαγιά τον Νίκο. Μετά ήταν του Προκοπίου, του «Καραγκιαούρη». Απ' το κάτω μέρος ήταν το σπίτι απ' τους Βουβαλάδες. Μετά του Προκοπίου το σπίτι, έγινε αυτό του Παπανίκου. Πήρε του Μπαλιάμη την κόρη και έχτισε σπίτι εκεί από κάτω. Μετά ήταν το δικό μας, του πατέρα μου.³⁰⁵

Στην απαρχή της μεταπολίτευσης, όλες οι συνοικίες της πόλης δεν έχουν χάσει την όψη της κωμόπολης με το χαμηλό συντελεστή δόμησης, δεδομένου ότι είχε παρέλθει μόνο μια δεκαετία από την ανακήρυξη της Νομαρχίας Γρεβενών το 1964 και τη διοικητική αυτοτέλεια, με χαρακτηριστική την εικόνα που μας μεταφέρεται για τη συνοικία Μεράς από τη Βασιλική Κουτσομήτρου, που πήγε στα Γρεβενά μετά τον γάμο της με τον Απόστολο Κουτσομήτρο και έλαβε το επώνυμό του: *Τα Γρεβενά ήταν το '76 ένα μεγάλο χωριό. Εδώ η γειτονιά δεν είχε ένα σπίτι καινούργιο. Παραπάνω από τον πρώτο όροφο δεν είχε κανένα. Το '76-'77, που ήρθα εγώ, ήταν λίγο καλύτερο απ' το χωριό μου. Μέχρι εδώ ήταν τα σπίτια. Από εδώ και κάτω τίποτα, γινόταν η εμποροπανήγυρη. Δεν είχε. Μετρημένα τα σπίτια, ακόμη και στην πλατεία.³⁰⁶*

Την απουσία οικιστικού ιστού είχαν εκμεταλλευτεί οι επιχειρηματίες της πόλης για να απλώσουν στη συνοικία Μεράς τις παραγωγικές τους δραστηριότητες. Το εργοστάσιο ζυλείας του Γιώτα, που αποτελούσε έναν από τους ισχυρότερους επιχειρηματίες της πόλης (στους κλιβάνους του Γιώτα κάηκαν οι φάκελοι των κοινωνικών φρονημάτων κατά την «εθνική συμφιλίωση»³⁰⁷), ο μύλος του Βούλγαρη και τα αγροκήπια της πόλης ήταν οι σημαντικότερες επιχειρήσεις σε αυτή τη γωνιά των Γρεβενών. Την εικόνα τους για αυτό το τμήμα της πόλης μεταφέρουν τόσο ο Σπύρος Κεχαγιάς όσο και ο Απόστολος Κουτσομήτρος, που διέμενε εκεί και συνέδεσε τον χώρο με τα παιδικά παιχνίδια:

Και απ' τον κάτω δρόμο και απ' τον πάνω που είναι η «Μέλισσα», το ζαχαροπλαστείο, ήτανε το σπίτι απ' το Γιώτα και είχε το ζυλουργείο, πριστήριο. Και θυμάμαι είχε όλο χοντρούς κορμούς από δέντρα. Ξυλουργεία είχε και εδώ, στην Ευαγγελίστρια από κάτω και εδώ που ήταν τα παλιά τα πρακτορεία, παραποταμώς είχε ζυλουργεία.³⁰⁸

Κι εδώ, δίπλα εδώ στη γειτονιά ήταν το εργοστάσιο του Γιώτα εδώ. Δεν ήταν τα σπίτια αυτά εδώ κάτω. Τίποτα δεν είχε. Όλο άπλα ήταν. Κι όπως είχε τα ζακρίδια, μαζενομάσταν τα παιδιά και πιάναμε ποντίκια μικρά. Και τα βαλάμε σ' ένα βαρέλι και εριζάμε πετρέλαιο και τα

³⁰⁵ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

³⁰⁶ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

³⁰⁷ Αλέξανδρος Τζιόλας. «Καύση των ατομικών φακέλων», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)* (Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008), 427.

³⁰⁸ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

‘δωσαμε φωτιά. Κι αυτά άρχισαν να πετάγονται. Γυρίσαμε το βαρέλι και μπήκαν μες στα ξύλα. Να πάρει φωτιά το εργοστάσιο του Γιώτα. Άντε έρχεται αυτός, ο Μενέλαος εδώ και παίρνει ένα ξύλο να μας βαρέσει. Πού να πατήσουμε εδώ στη γειτονιά; Όλη μέρα ελειπάμε.

Στο μύλο του Βούλγαρη κάτω. Είχαμε νερόμυλο εδώ. Εκεί που ήταν το αγροκήπιο είχε νερόμυλο που γυρνούσε, έφτιανε αλεύρι. Κάποιος Ανδρουλάκης εκεί είχε το κτήμα και τραβούσαμε κι εκεί πέτρες και έπεφταν τα μήλα στο νερό και πηγαίναμε στην καρούτα να τα μάζουμε εμείς. Και πήγε ένας και έπεσε μέσα. Εντυχώς προλαβάμε και τον τραβήξαμε. Θα τον έπαιρνε η καρούτα μέσα. Αφού εκλεβάμε μήλα. Δεν είχαμε να φάμε. Ο μύλος του Βούλγαρη ο ξακουστός. Ακόμα υπάρχουν τα ερείπια εκεί απ’ τον μύλο.³⁰⁹

Η –έστω και περιορισμένη– μεταπολεμική ανάπτυξη των Γρεβενών οδηγούσε αρκετούς κατοίκους των κοντινών χωριών να μετακινούνται καθημερινά στην πόλη για το μεροκάματο για να συνδράμουν τους κατοίκους των χαμηλότερων στρωμάτων της πόλης που δεν επαρκούσαν. Ιδιαίτερα στην περίοδο της διοικητικής ανεξαρτησίας των Γρεβενών, μετά την ανακήρυξη της Νομαρχίας το 1964, η οικοδομική ανάπτυξη ήταν αναντίρρητη αναγκαιότητα, κάτι που έθεσε τον κατασκευαστικό κλάδο στο επίκεντρο. Αυτή την ανάπτυξη του κατασκευαστικού κλάδου εκμεταλλεύτηκαν οι κάτοικοι των Κουπατσαροχωριών και των Μαστοροχωριών, που ήταν εξοικειωμένοι με αυτές τις εργασίες και έβρισκαν απασχόληση κυρίως στα Γρεβενά. Ο Σπύρος Κεχαγιάς θυμάται χαρακτηριστικά τη συμμετοχή του στις κατασκευαστικές εργασίες, που έδινε την ευκαιρία αύξησης εισοδήματος και για τις γρεβενιώτικες οικογένειες. *Εγώ πήγαινα όταν ήμουν δεκαέξι χρονών-δεκαεπτά και δούλευα σε δύο μαστόρους, γείτονες εδώ στα «Αμπέλια», στον Παπανίκο τον Γιάννη και στον Παπανίκο τον Στέφανο. Λοιπόν, θυμάμαι χαρακτηριστικά ένα σπίτι εδώ απάνω στο Βαρόσι στην εκκλησία χτίζανε αυτοί. Και κουβαλούσα λάσπη και τούβλα εγώ. Αλλά τότε δεν υπήρχαν, μετά άρχισαν οι μπετονιέρες και κάναμε τη λάσπη με το φτυάρι και με την τσάπα. Και την λάσπη την κουβαλούσα με τον τενεκέ. Είχε ένα ξύλο καρφωμένο ο τενεκές και στον ώμο. Κι ο ώμος μάτωνε. Κι έβαζα ένα χαρτί, γιατί τα τσιμέντα τότε ήταν σε χάρτινα τσουβάλια. Έβαζα ένα χαρτί, το έδενα με σύρμα για να μην με ματώνει τον ώμο. Και το μεροκάματο τότε που παίρναμε ήταν δυο δραχμές.³¹⁰*

Ο Νίκος Αποστολίδης από το Καλόχι θυμάται την καθημερινή μετακίνηση των συγχωριανών του στην αναζήτηση του μεροκάματος στην πόλη των Γρεβενών: *Είχαν κι άλλες δουλειές, πέρα από την κτηνοτροφία και τα χωράφια που είχαν οι γονείς. Δούλευαν και οι περισσότεροι στην οικοδομή. Και ερχόταν από το χωριό 12km για να πάρουν το μεροκάματο. Λίγοι ήταν αυτοί που είχαν το τρακτέρ και ερχόταν. Οι περισσότεροι ερχόταν με τα ποδήλατα. Φεύγαν το πρωί από το χωριό. Ετοιμάζαν όλα, ζώα τα τακτοποιούσαν και ερχόταν εδώ να*

³⁰⁹ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

³¹⁰ Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση 2 Οκτωβρίου 2024.

πάρουν το μεροκάματο στα Γρεβενά. Με το ποδήλατο, όλοι είχαν ένα ποδήλατο, που το είχαν για αυτή τη δουλειά. Δεν το έχουν όπως τώρα το ποδήλατο για να κάνουν το χόμπι.³¹¹

Ο μαθηματικός Ηλίας Παπανικολάου διηγείται τα δύσκολα μαθητικά του χρόνια, όπου τα παιδιά καλούνταν να συμβάλλουν στις αγροτοκτηνοτροφικές εργασίες: *Εγώ φύλαγα τις αγελάδες ένα καλοκαίρι και σε ένα πινάκι μ' έβαζε η μάνα μου τυρί και αυγά τηγανητά. Αυτό ήταν σε καθημερινή βάση. Όλο το καλοκαίρι το ίδιο φαγητό και μια ντομάτα και το ψωμί. Όλοι τρώγαμε το ψωμί και το τυρί και το κρεμμύδι. Όλοι ήμασταν ξυπόλυτοι ή φορούσαμε τις μπότες. Ααα να σου πω και κάτι άλλο για την υπόδηση. Μου αγόραζε ο πατέρας μου, μόλις σχολούσε το σχολείο, ένα ζευγάρι πάνινα παπούτσια και τα φορούσα αυτά μέχρι να αρχίσουν οι βροχές. Και μάλιστα τα φύλαγα γιατί περισσότερο διάστημα περπατούσα ξυπόλυτος. Και μετά μας αγόραζε ένα ζευγάρι μπότες, τις οποίες φορούσα μέχρι την άνοιξη. Σε γενικές γραμμές, φτώχεια.*³¹²

Από τα λεγόμενα του Απόστολου Κουτσομήτρου προκύπτει ότι οι άνθρωποι που είχαν μετοικήσει από τα χωριά στην πόλη για το μεροκάματο έβλεπαν με συμπάθεια τα φτωχά παιδιά που προσπαθούσαν να επιβιώσουν. Οπότε γίνεται αντιληπτό ότι η αλληλεγγύη εκφραζόταν στο αστικό κέντρο στη βάση της κοινωνικής θέσης και όχι μόνο της συγγενικής, που ήταν κυρίαρχη όπως είδαμε στο περιβάλλον του χωριού: *Έπεφταν τα μήλα μέσα στις άκρες. Παίρναμε κάνα ξύλο μεγάλο. Βάζαμε ένα καρφί. Καρφώναμε το μήλο να το πάρουμε. Είχαμε μυαλό τότε. Μας έκοβε. Ας ήμασταν μικροί. Λοιπόν, και ήταν και ένας φύλακας απ' το Σπήλιο. Επειδή κάναμε μπάνιο και κουραζόμασταν, θέλαμε να φάμε. Να κλέψουμε, αφού δεν είχαμε. Αυτός ο φουκαράς πάλι μας έδωσε. Μας φώναζε: «Ελάτε ρε παιδιά να σας δώσω». Αυτά που 'πεφταν καταϊ, μας έδωσε κάνα μήλο.*³¹³

Ο ίδιος αφηγητής μιλά, επίσης, για τα σχολικά χρόνια, όπου η εθνοτική αναφορά συνέχισε να είναι παρούσα στην καθημερινότητα των κατοίκων σε ό,τι αφορά τις προσλήψεις τους. Βέβαια, δεν προκύπτει από τις μαρτυρίες ότι ο εθνοτικός ανταγωνισμός ήταν αυτός που ενίσχυε τη διδασκαλική αυθεντία και τη χρήση της ράβδου όπου δεν έπιπτε λόγος: *Τι θυμάμαι; Το ξύλο που φάγαμε; Τι να θυμηθώ; Να πω και ονόματα; Και η Τακόλαινα, αυτήν η Βλάχα, αυτήν δεν ήξερε γράμματα. Από τη Ρουμανία. Ρουμάνοι ήταν. Αλλά ήξερε λίγο παραπάνω και την είχαν βάλει δασκάλα τότε αυτή. «Γουρνοφιλιππιώτες» μάς ανέβαζε, «Γουρνοφιλιππιώτες» μάς κατέβαζε. Αυτήν τότε την έδειρα και έφυγα απ' το σχολείο. Μετά είχαμε τον δάσκαλο τον Σπυρούλη απ' το Σπήλιο. Εκείνος να δεις βάρεμα που έκανε με την βέργα. Κρανίσιες έπαιρνε.*

³¹¹ Archive Istorima, Συνέντευξη Νικόλαου Αποστολίδη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 15 Σεπτεμβρίου 2024.

³¹² Archive Istorima, «Η ζωή ενός Γρεβενιώτη μαθηματικού», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-12828> Πρόσβαση στις 15 Σεπτεμβρίου 2024.

³¹³ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

Τις έδωσε παραγγελία. Καλή ήταν μια κυρία Δάρρα και ένας δάσκαλος Σαμαράς. Έμενε εδώ στα Αλώνια. Στα Αλώνια είχε δυο αδερφές.³¹⁴

Η αντιμετώπιση από τον δάσκαλο είχε να κάνει περισσότερο με την κοινωνική καταγωγή. Βέβαια, δεν μπορούμε στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες να μη λάβουμε υπόψη ότι η επαγγελματική και κοινωνική θέση των γονέων, που καθόριζε και τη συμπεριφορά απέναντι στα παιδιά τους, είχε να κάνει με την εθνοτική ένταξη. Ο Χαράλαμπος Ευαγγελόπουλος από το Σύδεντρο, που ανήκε στην επόμενη γενιά, αφηγείται για τα γυμνασιακά του χρόνια στα Γρεβενά και την πολιτισμική διαφορά που μεταγραφόταν στην καθημερινή συναναστροφή μεταξύ των διδασκόντων και των μαθητών αλλά και των μαθητών μεταξύ τους: *Ήμασταν όλοι στο ίδιο επίπεδο περίπου στο χωριό. Οι διαφορές ήταν όταν κατεβήκαμε στην πόλη και φάνηκε ο διαφορετικός τρόπος ζωής και οι ανισότητες οι οικονομικές, οι γνωστικές που μπορεί να υπήρχαν ανάλογα με την καταγωγή κάποιων. Γενικά είχαμε δυσκολία στην επικοινωνία. Και υπήρχε βέβαια και το σνομπάρισμα από τους Γρεβενιώτες γηγενείς ότι: «Ήρθαν τα χωριατάκια. Δεν ξέρουν ούτε να μιλήσουν». Αλλά εντάξει, δεν καταλάβαμε bullying επειδή ήμασταν πάρα πολλοί από χωριά και είχαμε κάνει ομάδες. Δεν ήταν εύκολο να δεχθούμε bullying. Προστάτευε ο ένας τον άλλον μέσα απ' την ομαδικότητα της ομοιογένειας. Όταν ήρθα στα Γρεβενά επειδή ήταν κι άλλα παιδιά απ' το χωριό μου, τα οποία ήταν και από την προηγούμενη χρονιά, εντάχθηκα εύκολα σε παρέα μεγάλη. Τα πιο πολλά παιδιά ήτανε από τα χωριά. Στις παρέες έξω ήτανε κάθε περιοχή μια παρέα, τα Χάσια άλλη παρέα, οι ντόπιοι οι Γρεβενιώτες άλλη παρέα.*

Η αντιμετώπιση από τους καθηγητές δεν ήταν ιδιαίτερα καλή. Υπήρχαν οι ευνοούμενοι και τα χωριατάκια. Αλλά εντάξει είχαμε ένα κίνητρο ίσως παραπάνω για να διαφοροποιηθούμε και ίσως αυτό μάς βοήθησε πολλούς απ' τα χωριά να καταφέρουμε να σπουδάσουμε. Ξεκινήσαμε στην πρώτη Γυμνασίου 6 τμήματα, 240 άτομα και τελειώσαμε 120 στην τρίτη Λυκείου, μαζί με τους άλλους που προλάβαμε και φτάσαμε. Κάποια παιδιά τα οποία ήτανε δημάρχων, στρατιωτικών, γνωστών κτλ. είχαν μια αντιμετώπιση υπέρ του δέοντος ευνοϊκή και στον τρόπο αντιμετώπισης και στον τρόπο που απευθύνονταν απέναντί τους, σε αντίθεση σ' εμάς που κατά 50% μας έβριζαν. Γυμνάσιο ήμουνα μες στη Χούντα. Ερμηνεύω γιατί κάποια παιδιά στρατιωτικών είχαν μια αντιμετώπιση ευνοϊκότερη. Μετά την πτώση της δικτατορίας υπήρξαν κάποιες αλλαγές, αν και το γενικότερο κλίμα φοβίας υπήρχε ακόμη. Και η νοοτροπία υπήρχε. Αλλά γενικά ξεκίνησε ένα άλλο κλίμα αλλαγής, μια άλλη αντιμετώπιση. Αρχισαν να γίνονται οι μαθητικές κοινότητες, να γίνονται συζητήσεις. Λίγο-λίγο στην αρχή, αλλά εντάξει, τίποτα δεν γίνεται από την μία μέρα στην άλλη.³¹⁵

³¹⁴ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων»

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.

³¹⁵ Archive Istorima, «Από το Σύνδενδρο στα Γιάννενα: Αναμνήσεις μαθητικών και φοιτητικών χρόνων» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26649> 6 Οκτωβρίου 2024.

5.3.4 Διάλεκτοι και γλωσσικά ιδιώματα των Γρεβενών

Με αφορμή την αναφορά στη γλωσσική διαφορά μεταξύ πόλης και χωριού, αλλά και χωριών μεταξύ τους, στην παραπάνω μαρτυρία, οφείλουμε να σταθούμε στην εθνοτική διαφορά στο περιβάλλον των Γρεβενών όπως αυτή εκφραζόταν στη γλωσσική επικοινωνία. Η γλωσσική διαφοροποίηση στην περιοχή των Γρεβενών αντικατοπτρίζει την εθνοτική ποικιλομορφία, με τη γλώσσα να αποτελεί βασικό στοιχείο πολιτισμικής ταυτότητας. Οι Βλάχοι και οι Κουπατσαραίοι, όπως και οι εθνοτοπικές ομάδες (Βεντζιώτες, Χασιώτες, Πρόσφυγες), επικοινωνούσαν κυρίως εντός των κοινοτήτων τους, διατηρώντας τη γλώσσα, τη διάλεκτο ή το ιδιαίτερο ιδίωμα. Η βλαχοφωνία, αν και υπέστη πλήγμα, λόγω της μικρότερης χρήσης της μετά την αμφισβήτηση της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης από τμήμα της βλαχικότητας, παρέμεινε ζωντανή. Παράλληλα, οι ελληνικές διάλεκτοι και ιδιώματα των Γρεβενών χρήζουν καταγραφής για την κατανόηση της ταυτότητας των εθνοτικών-εθνοτοπικών ομάδων και της αλληλεπίδρασής τους. Δεδομένου ότι θα γίνει παρακάτω αναλυτική αναφορά στην ιδιαίτερη διάλεκτο των Ρόμηδων, σε αυτό το σημείο αξίζει να σταθούμε στα ιδιαίτερα ιδιώματα της περιοχής των Γρεβενών.

Τα ιδιώματα των Γρεβενών αντικατοπτρίζουν την ταυτότητα των εθνοτοπικών ομάδων και το πώς η γειτνίαση με συγκεκριμένες περιοχές επηρέασε και την εθνοτοπική και πολιτισμική αναφορά. Όπως ειπώθηκε, οι περιοχές στα νοτιοανατολικά των Γρεβενών βρέθηκαν υπό την επιρροή του γειτνιάζοντος θεσσαλικού περιβάλλοντος, κάτι που είχε αξιοσημείωτη επίδραση στη γλωσσική τους επικοινωνία. Έτσι, διαμορφώθηκαν, πρωταρχικά στις περιοχές που ακουμπούν εδαφικά στη Θεσσαλία, διαφορετικά γλωσσικά ιδιώματα, το ιδίωμα των Χασιών και το ιδίωμα της Δεσκάτης. Το δεύτερο δεν θα μας απασχολήσει λόγω της μη άμεσης συσχέτισης των ομιλούντων του με το περιβάλλον των Γρεβενών. Ενώ βορειοδυτικά της Δεσκάτης και βορειοανατολικά των Χασιών, επίσης υπό θεσσαλική επιρροή, διαμορφώθηκε το ιδίωμα των Βεντζίων. Τρίτο ιδίωμα είναι εκείνο που ομιλείτο στο περιβάλλον γύρω από την πόλη και βόρεια των Γρεβενών, το οποίο δεν παρουσιάζει μεγάλες διαφορές από τα άλλα δύο. Και τα τρία ανήκουν στα βόρεια ιδιώματα της ελληνικής γλώσσας.³¹⁶ Για την προσέγγιση των ιδιωμάτων απαιτείται η παράθεση ενός αποσπάσματος για το κάθε ένα από τα τρία υπό εξέταση ιδιώματα.

Γρεβενά³¹⁷:

Ιδίωμα	Νεοελληνική κοινή
<i>Κόντιβι ο Δικαπενταύγουστος του Ζάλοβου, κι γιόμισαν τα σπίτια από κόσμο, ήρθαν</i>	<i>Κόντευε ο Δεκαπενταύγουστος στο Ζάλοβο, και γέμισαν τα σπίτια από κόσμο, ήρθαν από</i>

³¹⁶ Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασιών*, 28, 30.

³¹⁷ Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασιών*, 34.

<i>απ'ν' Αθήνα, ήρθαν απ'τ' Σαλονίκ(η), ήρθαν κι απ' του Γριβινό. Ήρθι κι ου Κώτσιους απ'ν' Αθήνα, μι καμιά δικαπινταριά μέρις να ζαπουστάσ κι να δει τς' γονίδις κι τς' φίλ τ.</i>	<i>την Αθήνα, ήρθαν από τη Σαλονίκη, ήρθαν κι από το Γρεβενό. Ήρθε κι ο Κώτσος από την Αθήνα, με καμιά δεκαπενταριά μέρες να ζαπουστάσει κι να δει τους γονείς και τους φίλους του.</i>

Βέντζια³¹⁸:

Ιδιώμα	Νεοελληνική κοινή
<i>Πέντι, πιδίμ, πέντ' αδιρφές ήμασταν... ζυπόλτ, νησκοί, σκαλνούσαμι, θέρζαμι...</i>	<i>Πέντε, παιδί μου, πέντε αδελφές ήμασταν ... ζυπόλυτοι, νηστικοί, σκαλίζαμε, θερίζαμε...'</i>
<i>Μπου χαλατζβρούμι τζδασκάλ; Δεν έρχουνταν δασκάλ τότε</i>	<i>Μα πού θα τους βρίσκαμε τους δασκάλους; Δεν έρχονταν δάσκαλοι τότε.</i>

Χάσια³¹⁹:

Ιδιώμα	Νεοελληνική κοινή
<i>Αυτός ου άνθρουπους έκαμε δγιαθήκ' κ' είπι: άν ψουφησ' η γρούνα κι ζω ιγώ, θα τ θάψου κι θα τ μπαραχώσου· κι' άμ πιθάνου μπρουστά, θά τ χώσον τά πιδιγιά μ. Η γρούνα ψόφ' οι άμα έζ'γι αυτός. Πήι τ μπαράχουσι. Ου παπάς έκαμι παράπουνου.</i>	<i>Αυτός ο άνθρωπος έκανε διαθήκη και είπε: αν ψοφήσει η γουρούνα κι ζω εγώ, θα τη θάψω κι θα την παραχώσω· κι άμα πεθάνω μπροστά, θα τη χώσουν τα παιδιά μου. Η γουρούνα ψοφάει ενώ ζει αυτός. Πήγε την παράχωσε. Ο παπάς έκανε παράπονο.</i>

Πάθη φωνηέντων και στα τρία ιδιώματα³²⁰

κώφωση (τα άτονα ε και ο τρέπονται σε ι και ου αντίστοιχα)	<i>Γρεβενό→Γριβινό, παράπονο→παράπουνου</i>

³¹⁸ Ντάγκας, Νικόλαος «Φωνολογική περιγραφή του ιδιώματος των Βεντζίων Γρεβενών». *11th International Conference on Greek Linguistics*, edited by G. Kotzoglou, K. Nikolou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Kourti-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou (Rhodes, Greece: Laboratory of Linguistics of the SE Mediterranean Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean, 2014), 1237-1238.

³¹⁹ Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασίων*, 34.

³²⁰ Ντάγκας, *Περιγραφή του ιδιώματος των Βεντζίων*, 1226 / Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασίων*, 31, 34-37.

αποβολή των άτονων <i>ι</i> και <i>ου</i>	<i>γουρούνα</i> → <i>γρούνα</i> , <i>κουτσός</i> → <i>κτσός</i> , <i>χώσουν</i> → <i>χώσν</i>
ημιφωνική προφορά του <i>ι</i> όταν ακολουθεί άλλο φωνήεν στο τέλος της λέξης με το οποίο σχηματίζει καθοδικό δίφθογγο	<i>τη ρωτάει</i> → <i>τ' ρωτά'(ει)</i> , <i>το τρώει</i> → <i>τουν τρώι</i>

Πάθη φωνηέντων εντονότερα στο χασιώτικο ιδίωμα³²¹

τροπή του <i>α</i> σε <i>ου</i>	<i>θυμάμαι</i> → <i>θυμούμαι</i>
τροπή και του τονισμένου <i>ω</i> σε <i>ου</i>	<i>τραγουδώντας</i> → <i>τραγδούντας</i>
τροπή του <i>ο</i> σε <i>ι</i> και το αντίστροφο	<i>στεκόταν</i> → <i>στέκιταν</i> ≠ <i>γεμίζω</i> → <i>γιουμόζου</i>
μεταβολή φωνήεντος στο τέλος της λέξης	<i>ύστερα</i> → <i>ύστιρος</i>
αποβολή <i>ου</i> και <i>ι</i> που προέκυψαν από την κώφωση	<i>τίποτα</i> → <i>τίπτα</i> , <i>πάνω</i> → <i>απάν'</i>
αποβολή φωνήεντος στο τέλος της λέξης	<i>φύλλα</i> → <i>φύλλ'</i> , <i>μόνο</i> > <i>μούν'</i>
τροπή του φωνήεντος <i>ε</i> σε <i>ο</i> και αυτόματα σε <i>ου</i>	<i>αλεπού</i> → <i>αλούπου</i> , <i>γεφύρι</i> → <i>γκιουφύρ'</i> , <i>μαζεμένοι</i> → <i>μαζουμέν'</i>
ανάπτυξη ενός φθόγγου <i>ι</i>	<i>ζυλένιος</i> → <i>ζυλέϊνους</i>

Πάθη φωνηέντων εντονότερα στο βεντζιώτικο ιδίωμα³²²

χαμήλωση του <i>ε</i> σε <i>α</i> σε αρχική θέση	<i>εμποδίζω</i> → <i>εμποδώ</i> → <i>αμπουδώ</i> , <i>εγγόνι</i> → <i>αγγόν</i>
χαμήλωση του <i>ι/η</i> σε <i>ε</i>	<i>τήρα</i> → <i>τέρα</i>
χαμήλωση του <i>ε</i> σε <i>α</i> στη μέση της λέξης πλάι σε υγρό	<i>πληρώνω</i> → <i>πλερώνω</i> → <i>πλαρώνου</i>
χρήση του <i>ου</i> αντί του <i>υ</i> και του <i>α</i> αντί του <i>η</i>	<i>ταμαρούκουτα</i> = <i>βιαστικά</i> από το δωρικό <i>μαρυκάομαι</i> και <i>ηλικία</i> → <i>αλικία</i>

³²¹ Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασίων*, 38-41.

³²² Ντάγκας, *Περιγραφή του ιδιώματος των Βεντζίων*, 1226-1227.

Πάθη συμφώνων και στα τρία ιδιώματα³²³

ανάπτυξη συνοδευτικών φθόγγων (τ, π, γ)	Γιώργης→Γιώρτσ, λιάνιζε→λιάντζι, καταλαβαίνεις→καταλαβαίντς, βάλεις→ βάλτς, αλωνίζαμε→αλώντζαμι, μουλάρι→μπλάρι, φαμήλια→φαμπλιά, γίνηκαν→γίνγκαν
τροπή των τρισυμφωνικών συμπλεγμάτων, που προκύπτουν από την αποβολή του ι, σε δισυμφωνικά	στικ → σκ : ξεγκλίστηκε→ξιγκλίσκι χτλ → χλ : δάχτυλα→δάχλα φτν → φν : βλάφτουν→βλαφν
αποβολή των μεσοφωνηεντικών γ, χ, ν	πηγαίνω→πααίνου, φαγητά→φαϊά, αστοχήσει→αστοΐση, κανένα→καένα→κάνα
διατήρηση του άτονου φωνήεντος μετά το τελευταίο σύμφωνο του ρήματος	να μην έρθουν→να μην ιρθούν, θα τους δω→θα τς δω
ηχηρή προφορά στα άηχα σύμφωνα ύστερα από την αποβολή των ι και ου	κ → γκ : καμήλα→γκαμήλα, γ → γκ/γγ : γιορντάνι→γκιουρντάνι, π → μπ : πηδάει→αμπδάει, τσ → τζ : τσομπάνος→τζουμπάνους, σ → ζ : σβάρνιζα→ζβάρνιζα
ηχηρή προφορά έπειτα από την ένωση της αιτιατικής του άρθρου με το ουσιαστικό	κ → γκ : κανέναν καιρό→κανά γκιρό, π → μπ : στην πίτα→σμπίτα, τ → τν : σαν τη γίδα→σα ντ' γίδα
μετατροπή των άηχων συμφώνων σε άλλα σύμφωνα	έβλεπε→έγλιπι, Νικόλας→Μκόλας, γρήγορα→αγλήγορα

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το ιδιαίτερο λεξιλόγιο του γλωσσικού ιδιώματος των Γρεβενών, από το οποίο αξίζει, ως κλείσιμο αυτής της ενότητας με τα ιδιώματα, να παρατεθούν κάποιες λέξεις³²⁴:

³²³ Ντάγκας, *Περιγραφή του ιδιώματος των Βεντζίων*, 1228, 1230-1232 / Γιαννάκου, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Χασίων*, 42-43.

³²⁴ Παρατίθενται στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 1-33 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

Γρεβενιώτικο ιδίωμα	Νεοελληνική κοινή
αδεύτιρου	πάλι, ξανά
αδουκήθκα, αδοκιούμαι	θυμήθηκα, θυμάμαι
ακουτώ	τολμώ
ακρύσιος	τυρόγαλο
ανασκλιώθκα	δεν μπορώ να σηκωθώ
αντέτ	συνήθεια, χούι
αριτσιώνομαι	ανατριχιάζω και αγριεύω
άρκλα	ντουλάπι
αρχότ	δροσιά
αστόχσα	ξέχασα
αστρέχα	το τμήμα της κεραμοσκεπής πού προεξέχει από τον τοίχο
βερβέξει	φοβήθηκε πολύ
βιριάγκου	σπάνιο, δυσεύρετο
βιρός	βαθύ νερό σε ποτάμι
βραγκαλνώ	θορυβώ
γκαλαίμου	ψηλή
γκαμπζάνου	γεροδεμένη
γκαρμπαλόθκα	σκάλωσα, αρπάχτηκα
γκασιανίτσα	κάμπια
γκαφάω	κατηγορώ
γκλιρώνω	πνίγω
γκόλιαβος	γυμνός
γκόρμπιτας	γύφτος

γκουντόσιου	κουτσομπόλα
γριντιά	δοκάρι σπιτιού
ζαλικόθκα	φορτώθηκα κάτι στην πλάτη
ζιούκου / ζιούλου	παραγινωμένο
ζουκλιάρς	ζητιάνος
καϊπιώθκα	κρύφτηκα
κασταλαή	αλισίβα ή σταχτόνερο
λιουγκαβίζουμι	τσαλαβουτώ στα νερά
μαϊμένους	αργόστροφος, αδύναμος
μάσας ή μασιά	σιδερένιο διχαλωτό εργαλείο για το ανακάτεμα της φωτιάς
μπάιαγκας	η αράχνη
μπιζέρσα	βαρέθηκα
μπρουτζιαλνώ	ψήνω ψωμί
νταϊκόνουμι	πιάνομαι, στηρίζομαι
ξιγκλίσκει	κλαδί πού βγαίνει από την βάση του
ξικλεύουμι	φεύγω κρυφά
πατούνα	φτέρνα
πιτόργια	πριν
ρόποτος	θόρυβος
ρουπουτιέμαι	κάνω σεξ
σκουμπώθκα	σηκώνω τα μανίκια, ετοιμάζομαι να κάνω κάτι
τσιαούλ	σαγόνι
τσιούτσιαλο	το πολύ μικρό

τσουρτσούφ	κάτι αιχμηρό σε ψηλό μέρος ή ο ξυλοδαρμός
φουλτάκ	εξόγκωμα παλάμης λόγω χειρωνακτικής εργασίας
χλιαρ	κουτάλι
χουϊάζου	μαλώνω, φωνάζω

Κεφάλαιο 6ο - Οι Ρόμηδες των Γρεβενών

Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο της γρεβενιώτικης πολιτιστικής έκφρασης και ταυτόχρονα το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εθνοτικού καταμερισμού της εργασίας αποτελούν οι Ρόμηδες των Γρεβενών, τις σημαντικότερες οικογένειες των οποίων εντοπίζουμε ήδη από την απογραφή του 1914. Διακρίνονται οι Φάνης Αδάμος και Κωνσταντίνος Αδάμος, πατέρας και γιος. Παρουσιάζονται σε αυτή την απογραφή ως βιολιστές, αποτελώντας μια εξαίρεση που δείχνει τον μεγαλύτερο βαθμό αφομοίωσής τους στο αστικό περιβάλλον, που τους επέτρεψε να εγκαταλείψουν τις βαριές εργασίες και να ασκήσουν τη μουσική ως κύριο επάγγελμα. Η πλειοψηφία των Ρόμηδων αναλαμβάνει τις βαριές και κοπιώδεις εργασίες της κατεργασίας των μετάλλων, της κεραμοποιίας και της βαρελοποιίας. Πολυπληθέστερη παρουσιάζεται η

οικογένεια Μπουκλά, από την οποία οι 3 άρρενες έχουν ως κύριο επάγγελμα τη βαρελοποιία και οι υπόλοιποι 6 είναι εργάτες.³²⁵

Ο ιστοριοδίφης Αθανάσιος Πέτρου λέει για τα οικογενειακά επώνυμα των Ρόμηδων: *Το «Μπουκλάς» ξέρεις από που έρχεται; Έφτιαχνε μπούκλες. Έφτιαχναν το γύρω-γύρω, το καλούπι, εκείνο που έφτιαχναν για να μη σπάζει. Κι από 'κει τους είπαν «Μπουκλάς». Κι άμα δεις στον εκλογικό κατάλογο τούς γράφει «βαρελοποιός». Οι Ρόμηδες έχουν επώνυμα από το επάγγελμα που έκαναν.*³²⁶

Ως εργάτες στο κύριο επάγγελμα καταγράφονται οι 3 Μπλατσαράιοι (Γεώργιος, Χαράλαμπος και Κωνσταντίνος Μπλατσάρας), καθώς και τα τρία αδέρφια Νικόλαος, Ιωάννης και Θεόδωρος Τέγος. Ενώ οι 3 άρρενες της μετέπειτα διαβόητης στη δημοτική μουσική παράδοση οικογένειας Τσιοτίκα ασκούν ως κύριο επάγγελμα τη σιδηρουργία και δεν έχουν ακόμη σχέση με τη μουσική. Στον εκλογικό κατάλογο του 1914 υπάρχουν 8 μουσουλμάνοι με το επώνυμο «Γύφτος».³²⁷ Το γεγονός, πάντως, του μη διαχωρισμού σε «Τουρκόγυφτους» και «Γύφτους» στις συνειδήσεις των άλλων εθνοτικών ομάδων των Γρεβενών μεταγενέστερα, διαχωρισμού που είναι ευρέως διαδεδομένος σε περιοχές της Θεσσαλίας και της Ηπείρου³²⁸, μας οδηγεί στην εικασία της πλήρους αφομοίωσης των μουσουλμάνων Ρόμηδων. Η διατήρηση των επωνύμων «Γκόρας» και «Γκιολέκας», που βρίσκουμε στην απογραφή του 1914³²⁹ και επιβίωσαν στον γρεβενιώτικο χώρο μέχρι σήμερα ως ονόματα χριστιανών Ρόμηδων συντείνει σε αυτή τη συλλογιστική.

Οι Ρόμηδες τεχνίτες είχαν κομβικό ρόλο για την τοπική οικονομία, καθώς στα χέρια των σιδεράδων οι μεταλλικές ράβδοι λάμβαναν το σχήμα των εργαλείων της αγροτικής παραγωγής. Ήταν μία δουλειά με την οποία κάλυπταν μετά βίας τα προς το ζην. Συμπλήρωναν το εισόδημά τους παίζοντας βιολί ή κλαρίνο στις ταβέρνες και τα εστιατόρια στο κέντρο της πόλης, αμέσως μετά το τέλος των κοπιωδών εργασιών τους. Οι Ρόμηδες, όμως, που θα βρεθούν στην πόλη των Γρεβενών στο μεταπολεμικό περιβάλλον δεν προέρχονται μόνο από τις παραπάνω γρεβενιώτικες οικογένειες. Η πλειοψηφία τους, όπως και μεγάλο μέρος των κατοίκων των Γρεβενών στο μεταπολεμικό πλαίσιο, προέρχεται από τα χωριά. Σε κάθε χωριό βρισκόταν τουλάχιστον μία οικογένεια, υπεύθυνη όχι μονάχα για την επισκευή των εργαλείων, αλλά και την ψυχαγωγία των υπόλοιπων κατοίκων ως οργανοπαίκτης.³³⁰ Ο Κωνσταντίνος Χαντάβας διηγήθηκε σχετικά: *Εγώ, ο πατέρας μου εδώ είχε ένα γύφτο, ο οποίος είχε και τη*

³²⁵ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 2, 6, 10.

³²⁶ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

³²⁷ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 10.

³²⁸ Ασπασία Θεοδοσίου. «Όταν έγινε Ελληνικό»: γύφτοι, μουσική και «αυθεντικότητα» στα ελληνοαλβανικά σύνορα. *The Greek Review of Social Research*, 128 (2016), <https://doi.org/10.12681/grsr.9884>, 119.

³²⁹ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 6, 10.

³³⁰ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 3, 10-11.

γυναίκα του, που έφτιαχναν στο χωριό τις τσάπες. Ήταν χρειαζόμενοι δηλαδή. Τους κρατούσαν επί τούτου στο χωριό. Είχαν και τα όργανα που έπαιζαν και χόρευαν. Κάθε χωριό είχαμε τους γύφτους, που λέγαμε τότες. Αλλά και τους περιποιούνταν όλοι. Ότι τους έλειπε τούς έδωσαν. Σιτάρι να τρώνε. Αυτοί δούλευαν και τους έφτιαναν τα εργαλεία, αυτά που έσκαβαν ο κόσμος τα χωράφια, τα αμπέλια. Χρειάζονταν αυτά τα εργαλεία. Είχαν και τα όργανα όμως. Μόλις έρχονταν το κέφι έμπαιναν στο χορό ύστερα. Είχαμε και έναν οργανοπαίχτη εμείς. Έναν Ζήση Γιαννούλα, αλλά τον έλεγαν: «γυφτο-Ζήση». Και αυτός, πέντε φορές τον έσπασαν το βιολί οι χορευτάδες γιατί δεν έπαιζε τόσο καλά. Αλλά δεν τον άφηναν να πάρει. Τ' αγόραζαν αυτοί το βιολί.³³¹

Η μουσική παράδοση των Βλάχων και Κουπατσαραίων, κυρίως μέσω των Ρόμηδων, αντανακλούσε τα μουσικά γούστα των εθνοτικών ομάδων. Στο παραδοσιακό ορεινό περιβάλλον, κυριαρχούσαν το βιολί και το ντέφι. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, οι Ρόμηδες αυτών των χωριών κυριαρχούσαν, με την ορχήστρα του Λάκη Τέγου από την Τούργια Κρασιά να έχει πέντε βιολιά και ένα ντέφι, με μουσικούς από το Κηπουριό, το Κοσμάτι και τα Γρεβενά. Αυτό αντανακλούσε την κυριαρχία των Τουργιωτών Αρόμ, που «ενδύθηκαν» τη βλάχικη ταυτότητα, επί των υπολοίπων Ρόμηδων και γενικά των Βλαχοχωριών επί των Κοπατσαροχωριών σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Η μουσική παράδοση άνθισε μέσω των Ρόμηδων, αν και υπήρχε παραγωγή και σε άλλα εθνοτικά περιβάλλοντα. Στην περιοχή των Γρεβενών, τα χάλκινα πνευστά εμφανίζονται στο Βόιο, ενώ στα νοτιοανατολικά επικρατούν θεσσαλικές επιρροές στο μουσικό ρεπερτόριο. Η εισαγωγή των χάλκινων συνδέεται με τους Ρόμηδες μουσικούς στις οθωμανικές στρατιωτικές μπάντες, που μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους έμειναν άνεργοι. Το Μοναστήρι αποτέλεσε σημείο συνάντησης μουσικών παραδόσεων, ενώ στον Μεσοπόλεμο η διείσδυση των χάλκινων αποτυπώνεται στο συγκρότημα του Τάκη Μπέτζιου από το Μέγαρο.³³² Όπως πληροφορούμαστε από τον Νίκο Γκιουλέκα, από τους κορυφαίους βιολονίστες της δημοτικής μουσικής παράδοσης, η επιρροή του ηπειρώτικου ρεπερτορίου στην περιοχή των Γρεβενών εντείνεται στον Μεσοπόλεμο, όταν γενικεύεται η χρήση του κλαρίνου: *Τότε άκουγες να παίζουν δυο και τρία βιολιά μαζί με ένα ντέφι, μετά βγήκε το λαούτο και το κλαρίνο.* Ενώ την ένταξη του λαούτου στις μουσικές κομπανίες των Γρεβενών τη χρονολογεί στη δεκαετία του '40 και μεταπολεμικά.³³³

6.1 Τα μουσικά δίκτυα ως υπόβαθρο της φρατρικής και πολιτισμικής οργάνωσης των Ρόμηδων

Ο ανταγωνισμός μεταξύ των Ρόμηδων μουσικών διαμόρφωσε έναν αγώνα καθιέρωσης και ελέγχου περιοχών επιρροής. Κάθε οικογένεια, συνδεδεμένη με την κλειστή οικονομία των

³³¹ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαντάβα Κωνσταντίνου, υπό δημοσίευση στο:

<https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 21-22 Σεπτεμβρίου 2024.

³³² Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 13-16, 30-31.

³³³ Γκιουλέκας, *Ο άρχοντας του βιολιού*, 30.

χωριών της Πίνδου, ανέπτυξε τη δική της καλλιτεχνική έκφραση, μουσικά σχήματα και αυτοσχεδιασμούς, προσαρμοσμένα στις απαιτήσεις των χωριανών.³³⁴ Ο καλύτερος τρόπος προσέγγισης των διαφορετικών κομπανιών και των καταβολών τους είναι η εξέταση κάθε ρόμικης μουσικής οικογένειας ξεχωριστά, ξεκινώντας από το αστικό περιβάλλον των Γρεβενών και απλώνοντας τη μελέτη στα χωριά, αποκαλύπτοντας δίκτυα επιρροής και ανταγωνισμού. Με την αυξανόμενη σημασία της πόλης, τα μουσικά δίκτυα προσαρμόζονται. Αρχικά, οι Ρόμηδες που έχουν υιοθετήσει τη βλάχικη ταυτότητα, οι «Αρόμ» κατά τον Θεόδωρο Σπύρο³³⁵, και η οικογένεια Αδάμου στα Γρεβενά έχουν την πρωτοκαθεδρία σε ό,τι αφορά τη μουσική έκφραση. Όμως, η πειθαναγκαστική –λόγω των «ανταρτόπληκτων»– αστικοποίηση, η συγκέντρωση των αντι-αριστερών ελίτ στο άστυ και η συγκρότηση ενός στρατιωτικού και διοικητικού κέντρου, όπως είδαμε παραπάνω αλλάζει τα δεδομένα.

Η αύξηση της σημασίας μετά την ίδρυση της Νομαρχίας το 1964 καθιστά την πόλη των Γρεβενών το βασικό πεδίο συγκρότησης των επαγγελματικών και των γαμήλιων δικτύων των Ρόμηδων. Καθώς δεν είναι αποδεκτοί στα γαμήλια δίκτυα των άλλων εθνοτικών ομάδων μέχρι και τα τέλη του 20ου αιώνα, η μελέτη κάθε οικογένειας των Ρόμηδων κρίνεται επιβεβλημένη για την κατανόηση ακριβώς του εύρους των γαμήλιων και επαγγελματικών δικτύων. Επίσης, μέσα από αυτή την προσέγγιση της συγκέντρωσης της συντριπτικής πλειοψηφίας των Ρόμηδων στο άστυ γίνεται αντιληπτή και η πληθυσμιακή και πολιτιστική τους ενδυνάμωση, ως αποτέλεσμα της συμπαγούς παρουσίας και της έντονα ενδογαμικής συμπεριφοράς στα πλαίσια της εθνοτικής ομάδας. Δίχως να κατανοήσουμε το εύρος των δικτύων στο εσωτερικό της ρόμικης κοινότητας είναι αδύνατο να καταλάβουμε την πολιτική δυναμική της φρατρικής οργάνωσης, που όπως θα επιβεβαιώσουν οι μαρτυρίες έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ικανοποίηση των πολιτικών τους διεκδικήσεων και την αναβάθμιση του βιοτικού τους επιπέδου.

6.1.1 *Οι μουσικές οικογένειες των Γρεβενών*

Η εξέταση των παραπάνω δεδομένων είναι αναγκαίο να αρχίσει από το περιβάλλον της πόλης και τα κοντινά χωριά, όπου καταγράφεται και η πρώτη ανοδική κινητικότητα των Ρόμηδων στην περιοχή των Γρεβενών. Η οικογένεια Αδάμου αποτελεί την πρώτη οικογένεια στο αστικό περιβάλλον της οποίας τα μέλη ασκούν τη μουσική και όχι τη σιδηρουργία ως κύριο επάγγελμα. Όπως ειπώθηκε, ήδη στην απογραφή του 1914, ο Φάνης Αδάμος και ο γιος του Κωνσταντίνος καταγράφονται ως βιολιστές. Ο βιολονίστας Γιώργος Αδάμος, γνωστός με το παρατσούκλι «Κούτσικος», που γεννήθηκε το 1915 στο χωριό Αιμιλιανός (Γκριντάδες), αποτέλεσε το πιο αναγνωρισμένο μέλος αυτής της μουσικής οικογένειας, καθώς ξεκίνησε τη

³³⁴ Γκιουλέκας, *Ο άρχοντας του βιολιού*, 31 / Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 3, 11.

³³⁵ Σπύρος, *Οι Βλάχοι και οι τόποι τους*, 11-13.

σταδιοδρομία του μόλις στα 12 του χρόνια και στα 17 του είχε φτάσει ήδη να εργάζεται στη Θεσσαλία, και μάλιστα ως τραγουδιστής και οργανοπαίκτης.³³⁶

Σε μια κοινωνία με ευρύτατα διαδεδομένη την παιδική εργασία, τα μέλη της οικογένειας Αδάμου θεωρούνται προνομιούχοι, καθώς τα παιδιά αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν το σχολείο για να συνεισφέρουν στο οικογενειακό εισόδημα. Μόνο μετά τον Εμφύλιο και τη διάλυση του παραγωγικού ιστού των χωριών βρέθηκαν άτομα από τις άλλες εθνοτικές ομάδες της περιοχής των Γρεβενών στη δεινή θέση του χειρώνακτος που «ξενοδολεύει». Ακόμη και τότε όμως τα περισσότερα παιδιά των «άλλων» ήταν σε καλύτερη θέση από τους Ρόμηδες. Η αστικοποίηση και η σύνδεση με τα οικονομικά δίκτυα της πόλης ήδη από τον Μεσοπόλεμο ενίσχυσε τη συσπείρωση γύρω από την επαγγελματική ταυτότητα των Ρόμηδων, οδηγώντας σε ταχύτερη καλλιτεχνική ανέλιξη, όπως στην περίπτωση της οικογένειας Αδάμου που αποδεσμεύτηκε από τη σιδηρουργία.

Την επιρροή του Γιώργου Αδάμου ως διάσημου βιολονίστα με ευρύτατο δίκτυο σε όλη τη γρεβενιώτικη επικράτεια επιβεβαιώνει και η μαρτυρία του Κωνσταντίνου Χαντάβα από το Κοσμάτι: *Οργανοπαίκτης, βέβαια, παίρναμε πάντα. Στο χωριό μας τουλάχιστον είχαμε απαραίτητα. Είχαμε τον Σούλη τον Νίκο. Έπαιζε το βιολί και σε σταθμούς προς τα κάτω. Ήταν πολύ καλός. Και τον Γιώργο απ' τις Γρεντάδες. Αυτά τα δυο ήταν τα πρώτα βιολιά. Όχι μόνο εδώ στα Γρεβενά και πιο κάτω ήταν οι πρώτοι, καλοί βιολιτζήδες. Απ' το Κοσμάτι αυτοί οι δυο, όταν γέννονταν ή γάμος ή πανηγύρι, δεν έλειπαν. Αν έρχονταν και οι δυο, χωριστές παρέες για να γλεντάει ο κόσμος. Ή αν έρχονταν ένας, με μεγάλη παρέα και γλεντούσε το χωριό όλο. Απ' το βράδυ ξεκινούσε το πανηγύρι. Χόρευαν στην πλατεία. Την άλλη μέρα πάαιναν στην εκκλησία το πρωί, πάαιναν και στα σπίτια βίζιτες, όπου ήταν οι γιορτές. Και μετά άρχεσε το πανηγύρι. Χορούδια μέχρι το βράδυ. Και την άλλη μέρα ύστερα έφευγαν οι καλεσμένοι. Πάαινε ο καθένας στο σπίτι. Κάθονταν δυο-τρεις μέρες.*³³⁷

Ο Γιώργος Αδάμος συνεργάστηκε με τις οικογένειες Τέγου και Κασιάρα, δημιουργώντας δίκτυα στα δυτικά των Γρεβενών. Με τον γάμο του με την Όλγα Τσιοτικά, ένωση από την οποία προέκυψε ο γιος τους Αθανάσιος Αδάμος, ενώθηκαν δύο μεγάλες μουσικές οικογένειες, επεκτείνοντας το ρεπερτόριό τους από ηπειρώτικα ακούσματα έως χάλκινα, καλύπτοντας τις μουσικές ανάγκες όλης της γρεβενιώτικης επικράτειας.³³⁸ Η οικογένεια Τσιοτικά είναι από τις παλαιότερες ρόμικες οικογένειες των Γρεβενών. Η ενασχόλησή της, όμως, με τη μουσική ξεκίνησε στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα λόγω επιγαμίας. Η Παρασκευή Χασιώτη παντρεύτηκε τον Λάμπρο Τσιοτικά. Όταν ο πατέρας της, Ευάγγελος, επέστρεψε από τις Η.Π.Α. δίδαξε μουσική τον εγγονό του Ζήση Τσιοτικά. Ο

³³⁶ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 53.

³³⁷ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαντάβα Κωνσταντίνου, υπό δημοσίευση στο:

<https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 21-22 Σεπτεμβρίου 2024.

³³⁸ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 2 / Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 14, 54-56.

τελευταίος εξελίχθηκε σε έναν από τους κορυφαίους κλαρινίστες στην ιστορία της δημοτικής μουσικής παράδοσης. Στα χνάρια τους προσπάθησαν να βαδίσουν τόσο ο αδερφός του Φίλιππος και περισσότερο επάξια ο γιος του, επίσης κλαρινίστας, Λάμπρος. Ο τελευταίος μεταλαμπάδευσε τις μουσικές του γνώσεις στους γιους του, Ζήση και Θωμά.³³⁹

Η κληρονομιά του Ζήση Τσιοτίκα, ρηξικέλευθου οργανοπαίχτη, ξεπέρασε τα Γρεβενά, με συναυλίες εντός και εκτός Ελλάδας, φέρνοντας αλλαγές στη δημοτική μουσική. Μετριάζοντας τους έντονους ήχους του ηπειρώτικου ρεπερτορίου, άνοιξε νέους δρόμους. Η κομπανία του με τον Βαγγελάκη Κασιάρα υπήρξε εξαιρετικά επιδραστική, ενώ οι Μπουκλάδες, η μεγαλύτερη ρόμικη οικογένεια της πόλης, συμμετείχαν ενεργά σε αυτή την κομπανία, ενισχύοντας τη φήμη των Γρεβενιωτών μουσικών. Στο μεταπολεμικό σκηνικό, οι λαϊκοί οργανοπαίχτες απεγκλωβίστηκαν από τα στενά όρια των Γρεβενών και μπόρεσαν να μετατρέψουν τη συμπληρωματική τους εργασία σε βασικό επάγγελμα, όπως εκφράστηκε με τον Ζήση Τσιοτίκα να διδάσκει στο Ωδείο Γρεβενών, καθιστώντας τη μουσική ένα σεβαστό επάγγελμα, πέρα από τα στερεότυπα.³⁴⁰

Στην ευρύτερη οικογένεια Τσιοτίκα και στα ίδια μουσικά δίκτυα, δίχως, όμως, κοντινή συγγένεια με τους παραπάνω, εντάσσονται και ο κεραμοποιός Αθανάσιος Τσιοτίκας και ο γιος του Κώστας. Ο τελευταίος παντρεύτηκε την κόρη του Βαγγελάκου Κασιάρα, ενώνοντας δύο μεγάλες μουσικές οικογένειες και ενισχύοντας την τάση ενδογαμίας των Ρόμηδων, ως αντανάκλαση και του αποκλεισμού από τις άλλες εθνοτικές ομάδες, παρά την όποια κοινωνική τους άνοδο μέσω της μουσικής. Βέβαια, ακόμη και τη δεκαετία του '70 οι οργανοπαίχτες κέρδιζαν χρήματα ίσα-ίσα για τα προς τα ζην. Μονάχα η ελίτ των οργανοπαίχτων κατάφερε να βελτιώσει τη θέση της. Η πλειοψηφία τους παρέμεινε στα στενά όρια των Γρεβενών, εξασκώντας τη μουσική ως δεύτερο επάγγελμα. Ο κλαρινίστας Κώστας Τσιοτίκας, ως απόρροια της αναγνωρισιμότητάς του, εργάστηκε κι αυτός ως δάσκαλος στο Ωδείο Γρεβενών.³⁴¹

6.1.2 Οι μουσικές οικογένειες των Κοπατσαροχωρίων και της Τούργιας Κραριάς

Κατά την προσέγγιση των παραγωγικών δυνάμεων στα Κουπατσαροχώρια έγινε αντιληπτός ο κομβικός ρόλος των Ρόμηδων στις αγροτικές δραστηριότητες. Μία από τις σημαντικότερες οικογένειες για την οποία έγινε ήδη νύξη είναι η οικογένεια Γκιουλέκα. Με καταγωγή από την Ήπειρο, αναφέρεται ότι έφτασαν στο Κηπουριό στα μέσα του 19ου αιώνα και συνδέθηκαν με τη ρόμικη οικογένεια Τσιντού, που κατοικούσε εκεί, μέσω επιγαμίας. Από τον γάμο του Σιούλη Γκιουλέκα και της κόρης Τσιντού προέκυψαν 5 γιοι, εκ των οποίων ο Νίκος έγινε δεξιότηης του βιολιού, ενώ τα αδέρφια του ανέπτυξαν δεξιότητες στο βιολί και

³³⁹ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 57.

³⁴⁰ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 57-58.

³⁴¹ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 58.

το λαούτο. Μέχρι το 1940, η οικογένεια δραστηριοποιείτο στα χωριά Κηπουριό, Μοναχίτι, Τρίκωμο και Κρασιά, συνεργαζόμενη μουσικά με τις οικογένειες Τέγου και Φασούλα της Τούργιας Κρασιάς, που ως Αρόμ προΐσταντο στην καλλιτεχνική έκφραση, και τη ρόμικη οικογένεια Γιαννούλα του Κοσματίου, ενισχύοντας τις τοπικές καλλιτεχνικές συμμαχίες.³⁴²

Ο επιφανέστερος εκπρόσωπος της οικογένειας Γκιουλέκα, ο Νίκος, ξεκίνησε τη μουσική του πορεία μόλις στα 13 του χρόνια (1938) και 12 χρόνια αργότερα όλη η οικογένεια είχε πλέον εγκατασταθεί στα Γρεβενά, όπου αρχίζει και η συνεργασία του με τους μουσικούς της οικογένειας Τσιοτίκα. Η οικογένεια Γκιουλέκα έχοντας χάσει τον πατέρα Σιούλη στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών το 1944, στηρίχθηκε στη βοήθεια του Χρήστου Τσιντού, αδελφού της μητέρας των παιδιών, που ήταν επίσης βιολονίστας και βοήθησε τον Νίκο στην εξέλιξή του, όπως και τον γιο του, τον βιολονίστα Γιώργο Τσιντό.³⁴³

Ο ίδιος ο Νίκος Γκιουλέκας είχε δηλώσει σχετικά με το περιβάλλον ανατροφής του και γενικότερα το μουσικό περιβάλλον στο τέλος του Μεσοπολέμου: *[...] προέρχομαι από οικογένεια μουσικών, ο πατέρας μου ο Αθανάσιος Γκιουλέκας έπαιζε βιολί και τα αδέρφια του και οι μπαρμπάδες μας όλοι, λοιπόν ο θείος μου ο Απόστολος, ένας θείος μου ο Ευάγγελος Τσιντός, όλοι ήμασταν μουσικοί. Εδώ στα Γρεβενά οι παλιοί ήταν του πατέρα μου ένας θείος. Κοψαχίλης λέγονταν Γιώργος και ένας Γιώργος Τσιντός, οι παλιοί αυτοί με τα βιολιά αυτούς που θυμάμαι εγώ όταν ήμουν 14-15 χρονών και αυτοί ήταν παππούδες 70 και 80 χρονών.*³⁴⁴

Η οικογένεια Τσιντού συνδέθηκε με επιγαμία με ακόμη μία ρόμικη οικογένεια από τα Κοπατσαροχώρια, την οικογένεια Κασιάρα από τον Ζιάκα, όταν ο προαναφερθείς Χρήστος Τσιντός παντρεύτηκε την Ξανθή Κασιάρα. Ο σιδηρουργός και βιολονίστας Ζήσης Κασιάρας γεννήθηκε το 1870 στον Ζιάκα (παλαιά Τίστα) και ήταν ο γενάρχης της οικογένειας. Ο μοναχογιός του Ζήση, ο Τόλης Κασιάρας ακολούθησε τα μεταναστευτικά κύματα των Κουπατσαραίων φτάνοντας στο Σικάγο το 1912, όπου επηρεάστηκε από τους ήχους της Jazz και διεύρυνε ακόμη περισσότερο τη μουσική εμπειρία της οικογένειας.³⁴⁵ Οι Κασιαραίοι ήταν μία από της πολυπληθέστερες ρόμικες οικογένειες της περιοχής δυτικά των Γρεβενών κατά την απογραφή του 1914, όπου παρουσιάζονται 12 εγγεγραμμένοι άρρενες στον Ζιάκα, το χωριό καταγωγής τους. Αποτελούν σημαντικό παράδειγμα για το πώς τα συγγενικά δίκτυα ήταν οι ράγες που βάσισαν οι ρόμικες μουσικές οικογένειες τα επαγγελματικά τους βήματα. Η συγκεκριμένη οικογένεια δραστηριοποιήθηκε σε όλο το κουπατσάτικο περιβάλλον, όπως μαρτυρά η απογραφή του 1914, όπου καταγράφονται δύο μέλη της οικογένειας στην Καληράχη (Βραβόνιστα) και ένα στον Έλατο (Δόβρανη), καλύπτοντας τις ανάγκες των χωριών ως σιδηρουργοί.³⁴⁶

³⁴² Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 35-36.

³⁴³ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 36-37, 39.

³⁴⁴ Γκιουλέκας, *Ο άρχοντας του βιολιού*, 30-31.

³⁴⁵ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 39-41.

³⁴⁶ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 16, 27, 32.

Μεταπολεμικά, ο Ζήκος Κασιάρας, κορυφαίος βιολιστής και εκπρόσωπος της οικογένειάς του, σχημάτισε κομπανία με τους Ρόμηδες Χ. Αλεξίου από τον Δοξαρά, Αν. Γιαννούλα από το Κοσμάτι και Θ. Φασούλα από την Τούργια Κρασιά, περιδιαβαίνοντας τα χωριά των Γρεβενών, όπου απέκτησαν πιστούς θαυμαστές λόγω της προσαρμοστικότητάς τους στις απαιτήσεις των γλεντζέδων. Η φίλια που διατηρούσε με τα μέλη της κομπανίας ενίσχυε το δίκτυό του. Ως γνήσιοι εκφραστές της λαϊκής μουσικής, οι Ρόμηδες μουσικοί θεωρούσαν τον εαυτό τους υπηρέτη της ψυχαγωγίας του λαού. Παρά την αναγνώριση, παρέμειναν ταπεινοί, έχοντας ως κύριο στόχο την αποδοχή από άλλες εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες των Γρεβενών, δημιουργώντας στέρεες σχέσεις φιλίας και αλληλεπίδρασης στον μικρόκοσμο αυτόν της Δυτικής Μακεδονίας.³⁴⁷

Οι οικογένειες Φασούλα και Ζέρβα από την Τούργια Κρασιά, ως Αρόμ, Ρόμηδες εγκοιλώμενοι τη βλάχικη ταυτότητα, πέτυχαν μεγάλη αφομοίωση στην τοπική κοινωνία και ήταν από τις πρώτες που εγκατέλειψαν τη σιδηρουργία για να αφοσιωθούν στη μουσική. Η προσωπικότητα που ξεχώρισε στην οικογένεια Φασούλα ήταν ο Κώστας Φασούλας, που υιοθετήθηκε και διδάχτηκε την τέχνη του βιολιού από τον Αλέξη Φασούλα και ήταν γνωστός για την μελαγχολική χροιά στο τραγούδι του. Η κομπανία Φασούλα-Ζέρβα αναδεικνύει τη σημασία της καταγωγής στη δημιουργία μουσικών δικτύων, καθώς οι Τουργιώτες Ρόμηδες χάρη στα βλάχικα δίκτυα, είχαν τη δυνατότητα συνεργασίας με μουσικούς της Ηπείρου και της Θεσσαλίας και όχι μόνο με αυτούς των Κοπατσαροχωρίων.³⁴⁸

Ο Γεώργιος Τζιούφας-Παπαγεωργίου από το Μικρολίβαδο μετέφερε σχετικά με τη μουσική δραστηριότητα των Ρόμηδων της Τούργιας-Κρασιάς: *Κομπανίες ήταν το συγκρότημα Κώστα Φασούλα, ο οποίος διαδέχθηκε τον πεθερό του Νούσιας Φασούλας, ο οποίος έπαιζε πολύ καλό βιολί. Και μάλιστα ο συγκεκριμένος ο παππούς ο Νούσιας πολέμησε και στη Μικρά Ασία και επέστρεψε σώος. Απ' το χωριό μας και οι 9 που πολέμησαν στο μέτωπο της Μικράς Ασίας γύρισαν όλοι σώοι. Το άλλο το συγκρότημα ήταν Δημήτριος Ζέρβας, Κώστας Ζέρβας κλαρίνο, άλλος Κώστας Ζέρβας, ξάδελφος του προηγουμένου, λαούτο και τραγούδι. Ντέφι Χρήστος Φασούλας, Μητρός Ζέρβας. Μετά άλλο συγκρότημα ήταν του Βασιλείου Πατσιόλα και θυμάμαι το '68 περιμέναμε το συγκεκριμένο συγκρότημα από Κρασιά. Δεύτερη μετά του Πάσχα ήρθαν τότε και τους περιμένανε τα παιδιά στο δρόμο. Και θυμάμαι ερχόταν με τα πόδια απ' την Κρασιά, που απέχει 8 χιλιόμετρα, και με τα όργανα στην πλάτη. Τους περίμενε το χωριό για να παίξουν όλη τη μέρα του Αγίου Γεωργίου, που ήταν η δεύτερη μέρα και να φύγουν από την επόμενη.*³⁴⁹

Στο ίδιο κλειστό «βλάχικο» δίκτυο κινήθηκαν και οι τρεις γιοι του Κώστα Φασούλα, Θανάσης, Γιώργος και Αλέξανδρος. Η πιο ενδιαφέρουσα ιστορία αυτής της οικογένειας, όμως,

³⁴⁷ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 42-43.

³⁴⁸ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 23, 45-49.

³⁴⁹ Archive Istorima, Συνέντευξη Γεώργιου Τζιούφα-Παπαγεωργίου, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 11 Μαΐου 2024.

είναι η πρώτη γυναίκα βιολονίστρια της δημοτικής μουσικής της Πίνδου, η αδερφή της γυναίκας του Κώστα, η Τάμω Φασούλα. Είχε μείνει χήρα σε μικρή ηλικία και αναγκάστηκε να δουλέψει σκληρά ως σιδηρουργός αλλά και να αναζητήσει επιπλέον εισόδημα για την ανατροφή των παιδιών της. Διδάχτηκε το βιολί από τον Κώστα Φασούλα και συμμετείχε στην οικογενειακή κομπανία στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.³⁵⁰

6.1.3 Οι μουσικές οικογένειες των Βεντζίων και της Δεσκάτης

Η Σαρακίνα, κεφαλοχώρι των Βεντζίων κοντά στον Αλιάκμονα, παρέμεινε σημαντική από την Τουρκοκρατία μέχρι τη μεταπολεμική περίοδο λόγω της εκμηχάνισης της γεωργίας. Ως γενέτειρα της ρόμικης οικογένειας Καρπούζα, αποτέλεσε σημαντικό πεδίο μουσικής έκφρασης. Η μουσική παράδοση ήταν ανθηρή πολύ πριν την οικονομική άνθιση της περιοχής, η οποία προήλθε από την εκμηχάνιση. Ο βιολιστής Ευάγγελος Καρπούζας ήταν αναγνωρισμένος τη δεκαετία του 1930 και συνέχισε μέχρι το 1965, ενώ στην ίδια περίοδο δραστηριοποιήθηκαν και οι Στέργιος και Βασίλης Τζάτζος από την Κνίδη. Η εγκατάσταση των οικογενειών Τζάτζου και Ντερίλα στην Κνίδη αποδεικνύει τη σημασία των επαγγελματικών δικτύων για την ανάπτυξη των μουσικών. Επιφανέστεροι εκπρόσωποι της οικογένειας Ντερίλα υπήρξαν ο βιολονίστας Γιάννης και ο λαγούταρης Στέργιος, ενώ η μοναδική «άλωση» στην παραδοσιακή μουσική έκφραση της Κνίδης ήρθε από τους προσφυγικής καταγωγής Σάββα Ουζουνίδη, με το ζουρνά, και Λαυρέντη Χατζηπαρασιδή, με το μεγάλο νταούλι.³⁵¹ Μην ξεχνάμε ότι η μουσική έκφραση των προσφύγων στα Βέντζια, είτε από τους Μαντεμλήδες³⁵², είτε από τους τουρκόφωνους, δεν περιλάμβανε τη λύρα (κεμεντζέ). Πάντως, η ρόμικη μουσική κυριαρχία στο παραδοσιακό ρεπερτόριο παρέμενε αναλλοίωτη και η προσφυγική παράδοση αποτελούσε σε αυτό το περιβάλλον παράλληλη πολιτιστική εκδήλωση.

Η αίγλη της ρόμικης μουσικής προσπέρασε τα στενά εθνοτικά-φυλετικά όρια, καθώς και εκείνα της επαγγελματικής τους ένταξης (σιδεράδες, κεραμοποιοί κλπ.), και είχε ως αποτέλεσμα ένας νεαρός γηγενής Σαρακινιώτης από αγροκτηνοτροφική οικογένεια, ο Δημήτρης Μπουζιαλής, να ακολουθήσει τα μουσικά τους βήματα και να γίνει ένας από τους σπουδαιότερους κλαρινίστες της δημοτικής μουσικής παράδοσης. Ο Μπουζιαλής ξεκίνησε – ανήλικος ακόμα– τη συμμετοχή του στις κομπανίες Καρπούζα, Τζάτζου και Ντερίλα. Σημαντική συνεργασία είχε και με τους μουσικούς Παναγιώτη Γκουγκούμα και Αθανάσιο Τέγο από την Ιτέα (Βούρμποβο), τη σημαντικότερη ρόμικη φύτρα των Βεντζίων, που έχει σήμερα «απογυφτοποιηθεί» στη συλλογική συνείδηση³⁵³. Στις φωτογραφίες της εποχής δεν

³⁵⁰ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 51.

³⁵¹ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 61 / Βασίλειος Αποστόλου. 68. Κνίδη οικισμός, *Μπούρινος* 5 (2013), 136.

³⁵² Χορευτικός Όμιλος Ποντίων «Σέρρα», *Χοροί του Ακ Νταγ Ματέν* serra.prototypo.gr/index.php/2-arthra/16-akdagmadeni Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2024.

³⁵³ Συζήτηση με τον Χρήστο Λέτσιο, 28 Νοεμβρίου 2024.

είναι μονάχα τα διαφορετικά χαρακτηριστικά προσώπου, αλλά και η ένδυση, που φανερώνουν τη διαφορετική εθνοτική-πολιτισμική καταγωγή του Μπουζιαλή. Επιθυμούσε, όμως, να ενταχθεί στα δίκτυα και τον μουσικό αυτό κόσμο. Για αυτό αγωνίστηκε σκληρά για να διαφύγει από το στενό περιβάλλον των Βεντζίων, διασχίζοντας με τα πόδια το μεγαλύτερο μέρος του Νομού Γρεβενών για να φτάσει στα Κουπατσαροχώρια και τα Βλαχοχώρια, ώστε να ενταχθεί στα δίκτυα του Βαγγελάκου Κασιάρα, του Γιώργου Αδάμου και του Νίκου Γκιουλέκα, στην κομπανία του οποίου εντάχθηκε στα 19 του χρόνια (1959).³⁵⁴

Ο Νίκος Γκιουλέκας είχε δηλώσει σχετικά με τις συνθήκες εργασίας των Ρόμηδων μουσικών: *Πολλές φορές. Από εδώ στην Σμίξη, στο Περιβόλι, στην Αβδέλλα, σε όλα τα χωριά με τα πόδια. Αλλού μας φιλοξενούσαν, αλλού φεύγαμε. Είχαμε κάτι φίλους εκεί πέρα και μας φιλοξενούσαν, το ξημέρωμα όμως φεύγαμε, με χιόνια με βροχές με κρύο, άσε μη τα συζητάς, ταλαιπώρια μεγάλη, περνούσαμε άσχημες συνθήκες.*³⁵⁵

Η επιτυχία των μεγάλων μουσικών οικογενειών των Γρεβενών έφερε αντιστροφή των ρόλων. Ξεφεύγοντας από τα στενά πλαίσια των Γρεβενών και αποκτώντας σημαίνοντα ρόλο στην ελληνική δημοτική παράδοση βρέθηκαν σε πλεονεκτικότερη θέση από πολλούς κατοίκους της περιοχής ανεξάρτητα της εθνοτικής-πολιτισμικής ένταξης. Η αίγλη που ασκούσαν έκανε έναν νέο άνθρωπο, που δεν ανήκε στους Ρόμηδες, να θέλει να αποτελέσει κομμάτι της πολιτιστικής τους έκφρασης. Ενώ μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα οι Ρόμηδες βρίσκονταν σε κατώτερη θέση, οι νέοι δρόμοι που άνοιξαν στη δημοτική μουσική παράδοση αποτέλεσαν διαβατήριο αποδοχής και απόλυτης αφομοίωσης στο γρεβενιώτικο περιβάλλον.³⁵⁶ Μεταπολεμικά έγιναν στις προσλήψεις των άλλων εθνοτικών ομάδων οι «αρχοντόγυφτοι» της συνοικίας Βαρόσι και γενικά των Γρεβενών, που διαφέρουν από τους Ρόμηδες άλλων περιοχών της Ελλάδας.³⁵⁷

Η ένταξη στην κομπανία του Νίκου Γκιουλέκα άνοιξε στον Μπουζιαλή τον δρόμο της καθιέρωσης στο κυρίαρχο πολιτισμικά στα Γρεβενά περιβάλλον των Βλαχοχωρίων και Κοπατσαροχωρίων, οι κάτοικοι των οποίων ζούσαν πλέον στα Γρεβενά, σε πόλεις ή κωμοπόλεις της Θεσσαλίας και στη Θεσσαλονίκη. Δεν έπαυαν, όμως, να αναβιώνουν όλη την κοινωνική τους συγκρότηση και πολιτισμική έκφραση κάθε καλοκαίρι. Το κλαρίνο παραμένει ο «βασιλιάς» των δημοτικών οργάνων στην ηπειρώτικη και γρεβενιώτικη παράδοση. Σε αυτά τα μουσικά δίκτυα ο Μπουζιαλής συνεργάστηκε με οργανοπαίκτες της Κρανιάς και των γειτονικών της Κοπατσαροχωρίων και έπαιξε κλαρίνο σε όλα σχεδόν τα χωριά των Γρεβενών και σε κάποια γειτονικά της Κοζάνης, προτού μεταπηδήσει μαζί με τους συνεργάτες τους στη μεγαλύτερη «πίστα» της Θεσσαλονίκης. Η εξωστρέφεια αυτή συνδυάστηκε και με τη

³⁵⁴ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 61-63.

³⁵⁵ Νίκος Γκιουλέκας, 2002. *Νίκος Γκιουλέκας, ο άρχοντας του βιολιού, Επικοινωνία*, 1, 31.

³⁵⁶ Γκιουλέκας, *Ο άρχοντας του βιολιού*, 31 / Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 62-63.

³⁵⁷ Συζήτηση με την Παρασκευή Κολίτσα, 14 Δεκεμβρίου 2024.

δεκτικότητα στα νέα μουσικά όργανα και τους νέους ήχους, όταν ντραμς και ηλεκτρικές κιθάρες εντάχθηκαν τη δεκαετία του 1970 στις μουσικές κομπανίες.³⁵⁸

Η Δεσκάτη, ως διαρκής πολιτισμικός συνδετικός κρίκος μεταξύ Μακεδονίας και Θεσσαλίας, είχε ως κωμόπολη τα δικά της μουσικά δίκτυα. Οι καλύτεροι σιδεράδες και οργανοπαίχτες στη Δεσκάτη ήταν η οικογένεια Παρασκευά, της οποίας ο γενάρχης Αντώνης Παρασκευάς δραστηριοποιήθηκε σε αυτή την κωμόπολη από τα τέλη του 19ου μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, ως σιδηρουργός και ως κλαρινίστας. Ο γιος του Δημήτρης αποτέλεσε συνεχιστή του. Μαζί με την οικογένεια Μπλαζομούτη³⁵⁹, αποτέλεσαν τους πιο αναγνωρισμένους σιδηρουργούς³⁶⁰ της μεταπολεμικής περιόδου. Η Δεσκάτη, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, είχε έντονη επιρροή στα χάλκινα όργανα, προσφέροντας μεγαλύτερη εκφραστική ποικιλία στη μουσική έκφραση σε σχέση με το ορεινότερο τμήμα βορειοδυτικά των Γρεβενών.³⁶¹

Το ενδιαφέρον σε ό,τι αφορά την περιοχή της Δεσκάτης είναι ότι παρά την απουσία άμεσης σύνδεσης με τα μουσικά δίκτυα των Γρεβενών οι οργανοπαίχτες ακολουθούν παρόμοια πορεία. Κατορθώνουν δηλαδή στο μεταπολεμικό πλαίσιο να βελτιώσουν αισθητά τη θέση τους μέσω της μουσικής και σταδιακά να εγκαταλείψουν εντελώς τη σιδηρουργία. Τα αδέρφια Λίτσιου (Παναγιώτης, Γιώργος και Μήτσος) αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κοινωνικής ανέλιξης, καθώς βιοπορίζονταν αποκλειστικά ως μουσικοί, εντασσόμενοι στα ίδια μουσικά δίκτυα Σερβίων-Δεσκάτης-Ελασσόνας. Στο δίκτυο Παρασκευά εντάσσεται επίσης και ο κορνετίστας Λάκης Πάσχος, αντανακλώντας την επιρροή της κοζανίτικης μουσικής έκφρασης. Τη σημαντικότερη ανέλιξη, βέβαια, παρουσιάζει η οικογένεια Τσακνάκη, της οποίας ο γενάρχης Χρήστος Τσακνάκης ή «Λοχίας» (παρατσούκλι που απέκτησε στο Μικρασιατικό μέτωπο), εξασφάλισε σημαντική αναγνώριση, σε βαθμό που πρόσφερε την ευκαιρία στους δύο γιους του να δραστηριοποιηθούν στην Αθήνα, όπου ο ένας έγινε καθηγητής μουσικής.³⁶²

³⁵⁸ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 64-67.

³⁵⁹ *Οι Μπλαζομουταίοι είναι από το Βόιο, Ρόμηδες. Το χωριό λέγονταν «Μπλάζομι». Και όταν ήρθαν στα Γρεβενά, έλεγαν «Από που ήρθαν; Από το Μπλάζομι» κι έγιναν «Μπλαζομουταίοι». Αλλά είναι Ρόμηδες.* Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

³⁶⁰ Η οικογένεια Μπλαζομούτη εκμεταλλεύτηκε τη στροφή των σιδηρουργών των Γρεβενών στη μουσική και ανέλαβε το μεγαλύτερο βάρος της σιδηρουργίας στην πόλη, κερδίζοντας κοινωνική αποδοχή σε μία περίοδο εμβάθυνσης της αστικοποίησης, άρα και εντονότερου καταμερισμού εργασίας.

³⁶¹ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 71-73.

³⁶² Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 74-76.

6.2 Από σιδεράδες και περιοδεύοντες οργανοπαίχτες ενταγμένοι στον κρατικό μηχανισμό και αναγνωρίσιμοι καλλιτέχνες

Η κοινωνική αποδοχή και ανέλιξη των Ρόμηδων οφειλόταν στον ρόλο τους ως συνδετικού κρίκου μεταξύ εθνοτικών ομάδων και χωριών. Ως σιδεράδες και μετακινούμενοι μουσικοί συνέχισαν και στο μεταπολεμικό πλαίσιο αυτό που Βλάχοι και Κουπατσαραίοι ως κτηνοτρόφοι και αγωγιάτες έκαναν μέχρι και τον Μεσοπόλεμο. Η διαρκής τους κινητικότητα και ο «χαμαιλεοντισμός» κατέστησε τους Ρόμηδες «Γρεβενιώτες», με την έννοια της μοναδικής γρεβενιώτικης ταυτότητας, που ακουμπά διοικητικά στην Κοζάνη και πολιτισμικά στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία. Αντίθετα με τις άλλες εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες, που η κάθε μία είχε δικό της περιβάλλον πληθυσμιακής και συνακόλουθα πολιτισμικής κυριαρχίας, οι Ρόμηδες μουσικοί καλούνταν να γίνουν οι σημαντικότεροι φορείς συλλογικής μνήμης, γνώστες των διαφορετικών νοοτροπιών και συμπεριφορών και τελικά οι ζώντες οργανισμοί διατήρησης της δημοτικής παράδοσης. Μέσα από τον ρόλο του ψυχαγωγητή του κοινού συγκράτησαν και διέσωσαν ιδιαίτερους μουσικούς ρυθμούς και στιχουργικές επιλογές που φανερώνουν πλήθος στοιχείων για το παρελθόν και θα είχαν εκλείψει χωρίς τη συνεισφορά τους. Στο μεταπολεμικό περιβάλλον αλληλεπίδρασης των εθνοτικών ομάδων, αυτή η υβριδική τους ταυτότητα οδηγούσε όχι μόνο στη δημιουργία μιας γρεβενιώτικης έκφρασης, αλλά και στη διαρκή ώσμωση των διαφορετικών εθνοτικών-εθνοτοπικών ομάδων στο πλαίσιο των μουσικών ακουσμάτων.³⁶³

Ο ερευνητής και συγγραφέας Βαγγέλης Νικόπουλος διηγήθηκε σχετικά με τους Ρόμηδες στα Γρεβενά και την κοινωνική τους αφομοίωσή τους: *Σε ό,τι αφορά τους Ρόμηδες των Γρεβενών, που βοήθησαν τους Ρόμηδες των χωριών στα πρώτα βήματα στην πόλη, υπάρχει ακόμη μια διαφορά. Συντεχνιακά ακόμη οι Ρόμηδες των Γρεβενών είχαν καταφέρει να βελτιώσουν τη θέση τους από τα χρόνια του Μεσοπολέμου. Αυτό φαίνεται και μετά. Είχαν καταφέρει να έχουν τους δικούς τους χώρους που σύχναζαν, όπως το καφενείο του Βουβουλίδη. Δεν έφτανε η μουσική. Όταν τελείωνε το γλέντι, τελείωνε και η κοινωνική συναναστροφή. Οι καλές οικογένειες των Γρεβενών που ήθελαν να αναβαθμιστεί η πόλη έφεραν κάποιες φορές την «Σκύλα» (την έλεγαν έτσι επειδή άντεχε όλη νύχτα) από τη Σιάτιστα για να παίζει ευρωπαϊκούς χορούς. Αλλά οι Ρόμηδες είχαν ρίζες στην πόλη. Ο μοναδικός καστανάς, ο μοναδικός ομπρελάς, όλοι οι μοναδικοί επαγγελματίες των Γρεβενών ήταν Ρόμηδες. Οργανώθηκαν στη βάση ό,τι έκαναν τα επαγγέλματα που δεν έκανε κανένας άλλος και μπήκαν σε σωματεία αναγνωρισμένα από το πρωτοδικείο.*³⁶⁴

Όπως και στην Τούργια Κρασιά και σε άλλα μέρη της Πίνδου όπου εγκαταστάθηκαν δίπλα στους Βλάχους, η γλωσσική τους διαφορετικότητα, η μερική χρήση των «ρόμικων»

³⁶³ Χρήστος Ντάγκαλας, *Απόψε στ' όνειρό μου* (Αθήνα: Kyklos Records, 2015), 45-47, 53.

³⁶⁴ Νικόπουλος, Βαγγέλης. Προσωπική συνέντευξη, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2024.

(para-Romani³⁶⁵) στον καθημερινό τους λόγο, δεν τους έκανε «ξένο σώμα». Δεν βρίσκονταν σε αμιγές ελληνόγλωσσο περιβάλλον και η χρήση μιας ιδιαίτερης εθνοτικής γλώσσας δεν ήταν καθόλου επιλήψιμη στα μάτια των Βλάχων. Σε αυτή τη βάση, πολλές ρόμικες οικογένειες εγκαταστάθηκαν στα Γρεβενά στη συνοικία Βαρόσι, όπου δίπλα στους Βλάχους και σε συμπαγείς ομάδες Κουπατσαραίων, αντιμετωπίζονταν ως μία ακόμη γλωσσική ετερότητα και η ελληνικότητά τους δεν αμφισβητούνταν.³⁶⁶

Χωρίς το συλλογικό φαντασιακό και το εθνοτοπικό αφήγημα είναι αδύνατη η διατήρηση της εθνοτικής πολιτισμικής ταυτότητας, καθώς οι νέες επαγγελματικές συσσωματώσεις και η σταδιακή εγκατάλειψη του εθνοτικού καταμερισμού εργασίας εξαφανίζουν τους συνδετικούς κρίκους του παρελθόντος. Σε απομονωμένα περιβάλλοντα, η ταυτότητα διατηρείται εντονότερα, όπως στους Βλάχους και τους Ρόμηδες του Βαροσίου, που μέσω καθημερινής χρήσης της γλώσσας τους και της διατήρησης έντονης πολιτιστικής έκφρασης διατηρούν τις ιδιαίτερες ταυτότητές τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, όμως, ότι μιλάμε για ένα προνομιακό πεδίο, όπου αποτελούν τον «άλλον» για τους ελληνόφωνους ντόπιους, αλλά όχι τον μοναδικό «άλλον»³⁶⁷. Η συνύπαρξη δύο ετεροτήτων στην άκρη των Γρεβενών, καθώς και η πληθυσμιακή τους υπεροχή, τις καθιστά και λιγότερο επιρρεπείς στις πιέσεις των άλλων εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων. Δεν είναι τυχαίο ότι Βλάχοι του Βαροσίου έμαθαν λέξεις και φράσεις στη Ρομανί³⁶⁸ και το αντίστροφο, αντανακλώντας ακριβώς αυτή τη δυναμική χάρη στην οποία δεν ήταν υποχρεωμένοι να επικοινωνούν μονάχα στην ελληνική.

Η Παρασκευή Κολίτσα μετέφερε για τη συναναστροφή των βλάχικων οικογενειών με τις Ρόμικες: *Θυμάμαι ότι, όταν είχε χάσει τον γιο της, η γειτόνισσά μας έπαιρνε αγκαλιά τη Γιάννα τη Φασούλα και της τραγουδούσε βλάχικα τραγούδια. Για να ξεχνιέται, να αλλάζει*

³⁶⁵ Ως para-Romani ορίζονται τα ιδιαίτερα ιδιώματα που δημιουργήθηκαν από την ανάμειξη της Romani γλώσσας με την εκάστοτε κυρίαρχη γλώσσα στον τόπο που εγκαταστάθηκαν μόνιμα ή μετακινούνταν οι χρήστες της Romani. Πληθυσμιακές ομάδες με τσιγγάνικες καταβολές βρέθηκαν στα εθνικά κράτη που δημιουργήθηκαν τους δύο τελευταίους αιώνες και αναγκάστηκαν, είτε λόγω απαγόρευσης χρήσης της γλώσσας τους, είτε λόγω επιγαμιών και μεγαλύτερου βαθμού αφομοίωσης, να μιλούν την γλώσσα της πλειοψηφίας, παρεμβάλλοντας σε αυτή, όμως λέξεις της Romani. Τα ιδιαίτερα ιδιώματα, που χαρακτηρίζονται από τους ομιλούντες αυτά ως Romani (Ρόμικα, στα ελληνικά), ενώ είναι μείξη (εν προκειμένω στο ελληνικό παράδειγμα Ellino-romani) αποτελούν ουσιαστικά συνθηματικό τρόπο επικοινωνίας εντός της ομάδας. Βλ. Romani project <https://www.kratylos.org/~raphael/romani/whatis/status/pararomani.html> Πρόσβαση στις 5 Δεκεμβρίου 2024.

³⁶⁶ Γκιουλέκας, Ο άρχοντας του βιολιού, 30 / Θεοδοσίου, *Γύφτοι, μουσική και αυθεντικότητα*, 120-125.

³⁶⁷ Δαλκαβούκης, *Εθνοτοπικές ομάδες στο Ζαγόρι*, 7 / Θεοδοσίου, *Γύφτοι, μουσική και αυθεντικότητα*, 120-125.

³⁶⁸ Συζήτηση με την Παρασκευή Κολίτσα, 14 Δεκεμβρίου 2024.

διάθεση. Τότε νοίκιαζαν οι Φασουλαίοι σε αυτούς. Έτσι έμαθε η κοπέλα αυτή να μιλάει τα βλάχικα και τα έμαθε και στους γονείς της. Είναι κι άλλα τέτοια παραδείγματα στο Βαρόσι.³⁶⁹

Η εθνοτική διαφορά, βέβαια, εκφράζεται στην καθημερινή συναναστροφή, όπου παρά την αλληλοστήριξη στη βάση της εδαφικότητας και τον υψηλότερο βαθμό αφομοίωσης των Ρόμηδων, οι τελευταίοι συνεχίζουν να αντιμετωπίζονται ως μια ετερότητα αποκλεισμένη ως ένα βαθμό από τις άλλες ετερότητες. Βλάχοι και Ρόμηδες είναι οι «αλλόγλωσσοι» στα μάτια των ελληνόφωνων, αλλά ταυτόχρονα είναι δύο ετερότητες. Αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, αλλά σαφώς οι Βλάχοι δεν τους βλέπουν ως όμοιους, παρότι τους αποδέχονται περισσότερο από όσο οι άλλες εθνοτικές ομάδες. Η Παρασκευή Κολίτσα θυμάται για την αλληλεπίδραση της οικογένειάς της με τους Ρόμηδες στη συνοικία Βαρόσι: *Βόσκαγε ο πατέρας μου τα πρόβατα και εγώ έβγαινα για να τα σταματήσω εκεί, γιατί δεν μπορούσε να τρέξει να τα φτάσει. Εγώ ήμουν 6 χρονών, ένα χρόνο πριν πάω σχολείο. Με έπαιρνε αγκαλιά η Παναγιώτα η Γκιουλέκα, η γυναίκα του Μήτρου του Γκιουλέκα και μου 'λεγε «Έλα κορίτσο' μ', που σ' αγαπώ εγώ, να σου δώσω να φας ψωμί με ζάχαρη και καφέ από πάνω. Εγώ σ' αγαπώ πολύ και θέλω να σε κάνω νύφη στον γιο μου τον Ζήση».*

Κι εγώ έλεγα: «Όχι δεν τον παίρνω. Είναι μαύρος».

Και μ' έλεγε: «Κάηκε απ' τον ήλιο».

«Και ούτε ψωμί θέλω» έλεγα εγώ. «Είναι και το ψωμί σας μαύρο».

«Ξεροπήθηκε» έλεγε.³⁷⁰

Η αφηγήτρια συνεχίζει τη διήγησή της αναφέροντας πρώτα τους Ρόμηδες επαγγελματίες και τους συμμαθητές που είχε από αυτές τις οικογένειες. Αντιπαραβάλλει τους Ρόμηδες συμμαθητές με την ίδια και ακόμη έναν Βλάχο συμμαθητή της, όπως και τους Ρόμηδες επαγγελματίες με τους ντόπιους και Κουπατσαραίους γαλατάδες, εκφράζοντας τη συνύπαρξη στα πλαίσια της συνοικίας: *Εκεί που είναι το άγαλμα των Ποντίων, τους είχαν παράγκες. Ο Παναγιώλας έφτιαχνε ομπρέλες, ο Ντόντος ήταν τσαγκάρης. Συμμαθητές μου ήταν οι Τάκης Γκόρας, Ζήσης Γκιουλέκας, Κώστας Μπουκλάς, η Ολυμπία και η Ξανθούλα Τσιντού, η Νικολέτα η Ζέρβα, η Τούλα η Νταγκαλού. Εγώ, ο Τάκης ο Καλόγηρος [από τους Βλάχους]. Μέσα στην πενταετία-επταετία ήμασταν όλοι παρέα, φιλαράκια, συνομήλικοι. Κασιάρας Θεοδώρης το '72, Γιώργος Στάμος ο βιολιτζής το '72. Είχε το παρατσούκλι «Καραγκούνας», γιατί καθόταν στη γωνία, εκεί μπροστά στην εκκλησία, και τραγουδούσε όταν ερχόταν γαλατάς. Γαλατάδες ήταν ο Γιάννης ο Γεωργούλας, που μέχρι που ήταν φοιτητής ξυπνούσε με τον πατέρα του και μοίραζε το γάλα. Άλλοι γαλατάδες η Τούλα του Δαδαλή και ο Καραμήτρος στον κάτω μαχαλά.³⁷¹*

Πάντως, αυτή ακριβώς η αλληλεπίδραση οδήγησε στην αποδοχή τους από τους ανθρώπους που ανατράφηκαν στο ίδιο περιβάλλον. Η πολιτική ανέλιξη στα κοινά ντόπιων

³⁶⁹ Κολίτσα, Παρασκευή. Προσωπική συνέντευξη, 14 Δεκεμβρίου 2024.

³⁷⁰ Κολίτσα, Παρασκευή. Προσωπική συνέντευξη, 14 Δεκεμβρίου 2024.

³⁷¹ Κολίτσα, Παρασκευή. Προσωπική συνέντευξη, 14 Δεκεμβρίου 2024.

γρεβενιώτικων και κουπατσάρικων οικογενειών στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι οποίες διαβιούσαν στο Βαρόσι, βοήθησε στη μεγαλύτερη αποδοχή τους και από την υπόλοιπη πόλη. Παράλληλα, δεν πρέπει να λησμονείται η ισχύς των ρόμικων οικογενειακών δικτύων στην ανάδειξη των αιρετών τοπικών αντιπροσώπων την περίοδο που ο Δήμος Γρεβενών αποτελούνταν μονάχα από την πόλη και τα πλησιέστερα χωριά. Εκμεταλλευόμενοι τη συσπείρωση της εθνοτικής ομάδας εντός της πόλης, την ώρα που οι άλλες εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες συσπειρώνονταν εκλογικά στα χωριά καταγωγής τους, δεν ανέπτυξαν πολιτική ιδεολογία, αλλά διαπραγματεύτηκαν συλλογικά τη θέση τους. Η πληθυσμιακή τους ισχύς, που μεταφραζόταν σε πολιτική και ανάγκαζε όλη την τοπική κοινωνία να τους λαμβάνει υπόψη, αποτέλεσε ακόμη ένα διαβατήριο κοινωνικής ένταξης και ανέλιξης.

Η Παρασκευή Κολίτσα μοιράζεται τις αναμνήσεις της: *Την πρώτη φορά, πήγε ο Κρέων [Τσιαρσιώτης]: «Αδέλφια, εμείς μεγαλώσαμε μαζί». Με είπαν ότι μιλάει και πολύ καλά τα «ρομ», ο Κρέων. Δεν τον άκουσα καμιά φορά. Τους έλεγε: «Αδέλφια, θα με ψηφίσετε; Εμείς, μεγαλώσαμε μαζί, ένα αίμα είμαστε». Ανέβασε τα ποσοστά τους σε αυτούς. «Βαροσίτης κι εγώ, κι εσείς». Μιλούσε «ρομ», τον βγάλαν όλοι παμψηφεί. Μετά, όμως που έγινε Δήμαρχος, αυτοί θεώρησαν ότι τους έβαλε στο περιθώριο, παρότι μπήκαν κι αυτοί στο δημόσιο. Περίμεναν εύνοια. Και τις επόμενες εκλογές, για την επόμενη τετραετία, κλείσαν ένα ραντεβού ότι θα βγάλει λόγο και αυτά και τον κάνανε καψόνι. Κάναν κολοκύθες, βάλαν φωτιά μέσα στις κολοκύθες, καλικάντζαρος, τάχα ήταν ο Τσιαρσιώτης αυτός. Και κάψαν τις κολοκύθες. Είχανε μέσα κεριά, μέσα στην κολοκύθα. Εγώ δεν πήγα στον κάτω μαχαλά, γιατί φοβόμουνα. Ήμουν μικρή και τα φοβόμουνα αυτά, που λέγαν «το φάντασμα του Τσιαρσιώτη». Και μετά βγήκε ο Βάιος [Βάιος], που επίσης παρουσιαζόταν σαν ένα αίμα, κι αυτά. Κι αυτός κέρδισε υποστήριξη και βγήκε δήμαρχος, γιατί μεγάλωσε κι αυτός εκεί.*

Ήταν και μικρότερος ο Δήμος Γρεβενών τότε, όχι όπως τώρα που είναι 6 ενωμένοι. Με πλάτες των Ρόμηδων έβγαιναν, γιατί έχει συσσωρευση ψήφων. Έχει ο ένας επιρροή στον άλλον, το γκισέμι, που λεν', στο κοπάδι μπροστά και ακολουθούν οι άλλοι από πίσω. Έδωσε ένας εντολή ο μεγάλος: «Ότι ξεκινάει το γκισέμι, κι ακολουθείται και τακτοποιούμε όλοι τα παιδιά μας σε δουλειές, με δήμαρχο δικό μας». Και φυσικά και ο μεν και ο δε, κάναν πάρα πολλά για να εδραιωθούν οι Ρόμηδες, να μην θεωρούνται παρακατιανοί και κατώτεροι. Δηλαδή, δούλεψαν στα σκουπίδια, στα φορτηγά. Και κάποιους που είχαν ανάλογη μόρφωση. Λυκείου ήταν τότε, γιατί τότε πολύ λίγος κόσμος πήγαιναν στα Πανεπιστήμια, όπως ο Μπατσάρας που μπήκε σε γραφείο, ο Γκιουλέκας πρώτα στο πρωτόκολλο και μετά ανταποκριτής του ΟΓΑ. Είχαν τα προσόντα οι άνθρωποι, αλλά πιο πριν δεν τους παίρνανε. Τους είχαν οι προηγούμενοι δήμαρχοι στο περιθώριο. Και ο Βάιος και ο Τσιαρσιώτης, επειδή μεγάλωσαν με αυτούς τους ανθρώπους,

δεν τους θεωρούσαν κατώτερους. Ο Βρέντζος, ο Κοντογιάννης, ο Σιούλης³⁷² λέγαν: «Γύφτος;» Πλέον, τώρα, έχουνε εδραιωθεί και έχουνε ενταχθεί στο κοινωνικό σύνολο. Και παντρεύονται και μεταξύ μας. Δηλαδή, τότε λέγανε: «Εγώ να πάρω αυτόν/αυτήν;» Κι αυτοί λέγαν: «Δεν μας πλησιάζουν οι μπαλαμοί». Ενώ τώρα βλέπεις ότι πολλοί Ρόμηδες και Ρόμισες παντρεύονται με ντόπιους.³⁷³

Οι Ρόμηδες στο Βαρόσι μπόρεσαν να χτίσουν εκεί την ισχυρότερη οικονομικά και πληθυσμιακά ρόμικη κοινότητα στην περιοχή των Γρεβενών. Έχτισαν κατά κάποιο τρόπο ένα πολιτισμικό και γεωγραφικό σύνορο που χώριζε τους Βλάχους στην κορυφή του λόφου με την υπόλοιπη πόλη. Έγιναν «αρχοντόγυφτοι» στα μάτια των υπόλοιπων Γρεβενιωτών και η ελληνικότητά τους ήταν περισσότερο αδιαμφισβήτητη. Αυτό συνέβη επειδή είχαν ήδη από τις αρχές του 20ου ενταχθεί στον εθνικό κορμό ως χριστιανοί και εδραίοι, σιδηρουργοί και κεραμοποιοί, στο περιβάλλον των Γρεβενών, δεν ήταν περιπλανώμενοι όπως οι Βλάχοι και πολλοί Κουπατσαραίοι, που, όπως είδαμε, ήρθαν σε σύγκρουση με το κράτος, είτε στη βάση της εθνοτικής διαφοράς, είτε της πολιτικής ιδεολογίας. Σε αντίθεση με το οθωμανικό πλαίσιο, όσοι κατοικούσαν στα Γρεβενά ήταν για το ελληνικό κράτος Γρεβενιώτες, ανεξαρτήτως της εθνοτικής τους αναφοράς. Η άρση των πολιτισμικών κατηγοριοποιήσεων μεταξύ ίδιων φυλετικά ομάδων, όπως οι Βλάχοι, οι Κουπατσαραίοι και οι άλλοι ντόπιοι ήταν σαφώς ευκολότερη απ' όσο η άρση των διαφορών με τους Ρόμηδες, καθώς οι διαφορές αυτές εδράζονταν και στα εξωτερικά χαρακτηριστικά. Μολαταύτα, οι Ρόμηδες, ως εδραίοι, πέτυχαν να είναι αποδεκτοί ως κάτι διαφορετικό από τους μετακινούμενους τσιγγάνους και τους «Τουρκόγυφτους», ως διαφορετικό υποσύστημα³⁷⁴ αυτού του κόσμου.

Η σταδιακή πληθυσμιακή τους υπεροχή, μάλιστα, λόγω της υπεροχής των γεννήσεων σε σχέση με τους Βλάχους, αύξανε και την παρουσία τους στις πολιτιστικές αναπαραστάσεις στο επίπεδο της συνοικίας, όπως οι αποκριάτικες εκδηλώσεις. Μάλιστα, η αιωνόβια παρουσία

³⁷² Οι τρεις αναφερόμενοι χρημάτισαν δήμαρχοι Γρεβενών πριν τους Κρέοντα Τσιαρσιώτη και Βάιο Βάιο. Πρώτος χρονικά ήταν ο Νικόλαος Σιούλης με τρεις θητείες (1949-1950 και 1953-1959), δεύτερος ο Στέργιος Βρέντζιος (1975-1978), που εξελέγη για μία θητεία με ποσοστό 51,6%, και τρίτος ο Κωνσταντίνος Κοντογιάννης, για δύο θητείες (1979-1986). Το 1978 εξελέγη με ποσοστό 56,3 στον 1ο γύρο και το 1982 επανεξελέγη στον 2ο γύρο με ποσοστό 51,5%. Τον τελευταίο διαδέχτηκε ο Κρέων Τσιαρσιώτης (1987-1990), λαμβάνοντας το 1986 το 52,35% των ψήφων στον 2ο γύρο. Ακολούθησε ο Δημήτριος Σιόβας (1991-1994), με ποσοστό 55,38% από τον 1ο γύρο, επιβεβαιώνοντας την αφήγηση για το «σαμποτάρισμα» του Κρέοντος από την δυναμική πολιτικά ομάδα των Ρόμηδων. Η δυναμική, μάλιστα, των Ρόμηδων εκφράζεται και από την ανάδειξη του Βάιου Βάιου, που διαδέχτηκε τον Σιόβα (1995-1998) και έλαβε 51,5% από τον 1ο γύρο. Βλ. Κατάλογος δημάρχων Γρεβενών https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82_%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AC%CF%81%CF%87%CF%89%CE%BD_%CE%93%CF%81%CE%B5%CE%B2%CE%B5%CE%BD%CF%8E%CE%BD Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.

³⁷³ Κολίτσα, Παρασκευή. Προσωπική συνέντευξη, 14 Δεκεμβρίου 2024.

³⁷⁴ Θεοδοσίου, Γύφτοι, μουσική και αυθεντικότητα, 130-134.

τους στα Γρεβενά, τους καθιστά μία από τις παλαιότερες εθνοτικές ομάδες της πόλης. Στην απογραφή του 1914 καταγράφονται σε σύνολο 653 μόνιμων κατοίκων Γρεβενών 22 χριστιανοί Ρόμηδες και περίπου άλλοι τόσοι μουσουλμάνοι.³⁷⁵

Όσο ισχυρή, όμως, κι αν ήταν η εδραία παρουσία τους, το εισιτήριο ένταξής τους στον κοινωνικό ιστό ήταν η μουσική. Οι Ρόμηδες, ως επιφανείς εκπρόσωποι της ελληνικής δημοτικής μουσικής, εντάχθηκαν στην ελληνική κοινωνία ως αναπόσπαστο κομμάτι της, διαφοροποιούμενοι από άλλες παρακοινωνιακές ομάδες με κοινά εξωτερικά χαρακτηριστικά. Το ελληνικό κράτος, επιδιώκοντας να εδραιώσει την κυριαρχία του, αποδέχθηκε την ένταξη των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, που ήταν απολιτικοποιημένα και πιο ευπρόσδεκτα. Σημαντική καμπή στην κοινωνική τους ανέλιξη υπήρξε η μεταπολεμική περίοδος, όταν η σημαίνουσα καριέρα των Ρόμηδων μουσικών τούς έφερε στο προσκήνιο. Στα μέσα της δεκαετίας του '50, ο Νίκος Γκιουλέκας προσέγγισε δισκογραφικές εταιρείες και ξεκίνησε προσωπικές ηχογραφήσεις. Σύντομα κυκλοφόρησε δίσκους βινυλίου, που γνώρισαν ευρεία αποδοχή. Η μεταπολεμική ανάπτυξη, η σχετική άνοδος του βιοτικού επιπέδου, ξεκίνησαν να εκφράζονται με τη μεγαλύτερη συμμετοχή στις πυκνότερες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπου το δημοτικό τραγούδι πρωταγωνιστούσε. Έτσι, οι μουσικές κομπανίες εξασφάλιζαν τον βιοπορισμό αποκλειστικά μέσω της καλλιτεχνικής τους έκφρασης. Η αλλαγή της εμφάνισης των οργανοπαικτών, που προσαρμόστηκαν στις αστικές συνθήκες, ενισχύει την επαγγελματική τους ενσωμάτωση. Τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται με κοστούμια στις μουσικές εκδηλώσεις.³⁷⁶

Ο καλλιτέχνης που έχει συνδέσει περισσότερο το όνομά του με την περίοδο της εξωστρέφειας, της αναγνώρισης και καταξίωσης των Ρόμηδων ως εκφραστών της δημοτικής παράδοσης είναι ο οργανοπαίκτης και τραγουδιστής Χρήστος Ντάγκαλας. Γεννήθηκε το 1950 στο χωριό Ιτέα από πατέρα αγροτοκτηνοτρόφο και μητέρα από τη μουσική οικογένεια των Γιαννουλαίων, των σιδηρουργών του Κοσματίου. Ο βιολονίστας Δημήτρης Γιαννούλας, αδελφός της μητέρας του Σουλτάνας, ήταν εκείνος που τον εισήγαγε στη μουσική του ορεινού όγκου, λιγότερο γνωστή στην περιοχή των Βεντζίων, αλλά διαβατήριο για τη μετέπειτα καριέρα του στα Γρεβενά. Έπειτα μαθήτευσε δίπλα στον Γιώργο Τζάτζο από την Κνίδη, πριν ενταχθεί στο ευρύτερο μουσικό δίκτυο με επίκεντρο την πόλη των Γρεβενών, με τους Βαγ. Κασιάρα, Γ. Αδάμο, Β. Ζέρβα και Ν. Γκιουλέκα. Ο Χρήστος Ντάγκαλας, που αφιερώθηκε στο τραγούδι στο τέλος του 20ου αιώνα, αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση για την αυτοέκφραση και την αυτοαναφορά των Ρόμηδων των Γρεβενών. Αντιλαμβανόμενος τη σημασία των λαϊκών μουσικών στη διατήρηση της παράδοσης πραγματοποίησε σημαντικό έργο με την καταγραφή και διάσωση περισσότερων από 100 δημοτικών τραγουδιών στη μορφή που τα γνώρισε και τα τραγούδησε τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Η σημασία αυτού του έργου έγκειται αφενός

³⁷⁵ Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, 2-11.

³⁷⁶ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 38, 47 / Θεοδοσίου, *Γύφτοι, μουσική και αυθεντικότητα*, 120-121.

στη διάσωση του αυθεντικού στίχου, που αλλοιώθηκε χάριν ευκολίας και τέρψης των γλεντζέδων, αφετέρου στη συνείδηση μίας ταυτότητας και ενός ρόλου από τους Ρόμηδες της γενιάς του ως θεματοφυλάκων της δημοτικής μουσικής.³⁷⁷

6.3 Τα Ρόμικα

Όπως κι άλλες ομάδες ανθρώπων που δρούσαν συντεχνιακά, ασκώντας το ίδιο επάγγελμα σε μια κοινωνία με εθνοτικό καταμερισμό της εργασίας, οι Ρόμηδες των Γρεβενών, εργαζόμενοι είτε ως σιδεράδες και βαρελοποιοί, είτε ως μουσικοί συνέχισαν να χρησιμοποιούν το ιδιαίτερο γλωσσικό τους ιδίωμα. Ήταν, όπως είχε εντοπίσει και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης ενασχολούμενος με τους σιδεράδες της Ευρυτανίας, ένας ιδιαίτερος τρόπος άμυνας απέναντι στην εχθρική στάση της κοινωνίας. Οι Ρόμηδες μπορούσαν να μοιραστούν σκέψεις και συναισθήματα που τους προκαλούσαν οι «άλλοι», δίχως να γίνουν αντιληπτοί και να κριθούν για τα λεγόμενά τους.³⁷⁸

Κι αν ο Τριανταφυλλίδης συνάντησε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα διευρυμένη καχυποψία και μυστικοπάθεια από τους ομιλούντες μια ιδιαίτερη para-Romani διάλεκτο³⁷⁹, ακόμα εντονότερη είναι αυτή η στάση σήμερα από τους απογόνους των ανθρώπων που μιλούσαν αντίστοιχη διάλεκτο στα Γρεβενά. Στην επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε από τον Αύγουστο μέχρι τον Δεκέμβριο του 2024 και προσέγγισε Ρόμηδες διαφορετικών επαγγελματικών ομάδων (μόλις δύο μουσικούς ανάμεσά τους) αλλά και ντόπιους του Βαροσίου και των άλλων συνοικιών της πόλης που συναναστρέφονται μαζί τους, έγινε κατανοητή η δυσκολία προσέγγισης των μεγαλύτερων ηλικιών. Όσο μεγαλύτερη είναι η ηλικία του Ρόμη τόσο μεγαλύτερη και η καχυποψία του, που αντανάκλα την προσπάθεια «απογυφτοποίησης», απαλλαγής από το στίγμα αυτής της ταυτότητας. Αντίθετα, οι άλλες εθνοτικές και εθνοτοπικές ομάδες που βρίσκονται στο οικείο τους περιβάλλον και συνδέονται μαζί τους με σχέσεις γειννιάσης και φιλίας δεν έχουν κάτι να κρύψουν, ούτε θεωρούν απαραίτητα ότι τα ρόμικα είναι στοιχείο κατωτερότητας. Πολλές λέξεις, μάλιστα, όπως θα δούμε και παρακάτω, παρουσιάζονται από τους Γρεβενιώτες ως λέξεις του ιδιαίτερου γρεβενιώτικου ιδιώματος.

Στην τελευταία γενιά Ρόμηδων που έχει πλήρως αφομοιωθεί, ίσως περισσότερο από οπουδήποτε αλλού στην Ελλάδα (μετέχουν στα σώματα ασφαλείας και σε πλήθος δημόσιων υπηρεσιών), αυτή η μορφή επικοινωνίας είναι ασυνήθιστη πλέον, καθώς ελάχιστα την άκουσαν, κυρίως από τους παππούδες τους. Η νεότερη αυτή γενιά Ρόμηδων, μη αισθανόμενη

³⁷⁷ Τζιόλας, *Μουσικοί και Ορχήστρες της Πίνδου*, 67-68.

³⁷⁸ Τριανταφυλλίδης, Μανόλης. «Τα "ντόρικα" της Ευρυτανίας. Συμβολή στα ελληνικά "μαστόρικα"». *Άπαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2ος τόμ.* (1963): 33-34.

³⁷⁹ Τριανταφυλλίδης, *Τα "ντόρικα"*, 35.

απειλή λόγω της υποχώρησης των εθνοτικών ταυτοτήτων και της «απογυφτοποίησης», παραδέχεται ότι αυτή η γλώσσα χρησιμοποιείται ακόμη από τους γηραιότερους στο σπίτι.³⁸⁰

Η όποια προσέγγιση των γηραιότερων στο πεδίο, έφερε αφενός παραδοχή ότι κάποτε μιλούσαν μια ιδιαίτερη γλώσσα, αλλά αυτή είναι ξεχασμένη πλέον και η επικοινωνία τους γίνεται εξ ολοκλήρου στα ελληνικά.³⁸¹ Μόνο ένα μικρό τμήμα των ερωτηθέντων ανέφερε ότι χρησιμοποιούν ακόμη και σήμερα κάποιες λέξεις στην καθημερινή τους επικοινωνία, ως αποτέλεσμα της εκμάθησης στα παιδικά τους χρόνια.³⁸² Η επικοινωνία, βέβαια, με τις υπόλοιπες εθνοτικές-εθνοτοπικές ομάδες της πόλης που αλληλεπιδρούν μαζί τους, ήταν ιδιαίτερα βοηθητική για να καταγραφεί ένα ιδιαίτερο λεξιλόγιο των «Ρόμικων», όπως ονομάζουν οι ίδιοι τη γλώσσα τους, όταν νιώθουν ότι αυτή η παραδοχή δεν τους απειλεί.³⁸³

Όπως και στα ντόρτικα, τα μαστορικά των χαλκιάδων της Ευρυτανίας³⁸⁴, έτσι και στα ρόμικα των Γρεβενών, συναντάμε ένα περιορισμένο σύνολο λέξεων, που ανακατεύονται με τις ελληνικές λέξεις και φράσεις, ώστε το νόημα να γίνεται αντιληπτό μονάχα εντός της ομάδας. Σε αντίθεση με τα ντόρτικα, στα ρόμικα των Γρεβενών χρησιμοποιούνται κυρίως ελληνικά ρήματα, τα ουσιαστικά σαφώς είναι πολλά, λιγότερα τα επίθετα, ενώ πολύ λίγα έως ελάχιστα είναι τα υπόλοιπα μέρη του λόγου. Και στα ρόμικα, η μορφή, η φωνητική και η σύνταξη ακολουθούν την ελληνική, πράγμα λογικό αν λάβουμε υπόψη τη χρήση των ελληνικών ρημάτων, το γεγονός της ανάμειξης της ρόμικης με το ιδιαίτερο γρεβενιώτικο ιδίωμα αλλά και την ανάπτυξη μιας συνθηματικής γλώσσας των μουσικών. Οι Βλάχοι μιλούσαν την ιδιαίτερη γλώσσα τους στο σπίτι και μάθαιναν τα ελληνικά στο σχολείο, το ίδιο και οι ντόπιοι Γρεβενιώτες. Οι πρόσφυγες, είτε τουρκόφωνοι, είτε ποντιόφωνοι μάθαιναν επίσης τη νεοελληνική κοινή στο σχολείο. Ενώ το ιδιαίτερο λεξιλόγιο κάποιων Κουπατσαροχωριών αφορούσε μονάχα κάποιες λέξεις και μπορούσαν να γίνουν αντιληπτοί. Έτσι οι ντοπιολαλιές και τα ιδιαίτερα ιδιώματα συντηρήθηκαν στα Γρεβενά μονάχα στο πιο απομονωμένο υπαίθριο περιβάλλον, με εξαίρεση τα ρόμικα, που είναι γλώσσα περισσότερο του αστικού περιβάλλοντος, όπου συντελέστηκε και η μεγαλύτερη πληθυσμιακή συγκέντρωση της ρόμικης εθνοτικής ομάδας.

Προσεγγίζοντας τα ρόμικα των Γρεβενών και τη σχετική βιβλιογραφία, διαπιστώθηκαν ομοιότητες με ιδιώματα της ίδιας εθνοτικής ομάδας που συναντάμε σε άλλα σημεία του

³⁸⁰ Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Χ., 30 ετών, 29 Νοεμβρίου 2024.

³⁸¹ Συζήτηση με τους Ρόμηδες Δ.Σ., 68 ετών, και Α.Σ., 50 ετών, 25 Νοεμβρίου 2024 / Συζήτηση με τον Ρόμη Χ.Χ., 63 ετών, 25 Νοεμβρίου 2024.

³⁸² Συζήτηση με τον ντόπιο κάτοικο Βαροσίου, Π.Ζ., 58 ετών, 24 Νοεμβρίου 2024 / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

³⁸³ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Χ.Β., 58 ετών, 26 Νοεμβρίου 2024 / Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, 62 ετών, 28 Νοεμβρίου 2024 / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., 52 ετών, 30 Νοεμβρίου 2024 / Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, κάτοικο Βαροσίου, με καταγωγή από τους Φιλιππραίους και το Περιβόλι, 56 ετών, 15 Δεκεμβρίου 2024.

³⁸⁴ Τριανταφυλλίδης, *Τα "ντόρτικα"*, 36.

ελλαδικού χώρου. Ο Τριανταφυλλίδης υποστήριξε ότι οι λέξεις «μάτσε=ψάρια», «μπακρό=αρνί», «μπαλαμός=άνθρωπος» που χρησιμοποιούνταν στα ντόρτικα αλλά και στα ρόμικα των Γρεβενών³⁸⁵ προέρχονται από την τσιγγάνικη, ως αδιάψευστος μάρτυρας της τσιγγάνικης καταγωγής των ομιλούντων τα ντόρτικα³⁸⁶. Ενώ ο Ιωάννης Αλεξίου, στο – σύγχρονό μας– λεξικό του για τα «ελληνορομανό» των Ρομά της Κομοτηνής³⁸⁷, μας δίνει τη ρίζα για τις λέξεις «γκαβαλό», «νταχάνα» και «γλιαβάζω», καθώς και τα παράγωγα «ζααραλιό» και «νταρανό» τα οποία μπορούμε να συνδέσουμε με τη γλωσσική έκφραση των Γρεβενιωτών Ρόμηδων. Ας δούμε, όμως, αναλυτικότερα αυτή τη συνθηματική γλώσσα μέσα από το λεξιλόγιο που έγινε γνωστό από την επιτόπια έρευνα:

Ρόμικο Λεξιλόγιο

Ελληνο-Ρομανί / Ρόμικα	Ελληνική μετάφραση	Παρατηρήσεις - λέξεις
αχμάκι / αχμάκο ³⁸⁸	ευκολόπιστος	
ασταρντό ³⁸⁹	κρατημένος, πιασμένος	
βαντέ / μπαχταλέ ³⁹⁰	μούστο, γυναικείο στήθος	
γκαβαλό ³⁹¹	κλοπιμαίο, κλεμμένο	νταλγκάβα ³⁹²

³⁸⁵ Η χρήση τους βεβαιώθηκε από όλους τους ρόμηδες ερωτηθέντες αλλά και όσους αλληλεπέδρασαν μαζί τους και ρωτήθηκαν σχετικά.

³⁸⁶ Τριανταφυλλίδης, *Τα “ντόρτικα”*, 37-38, 41.

³⁸⁷ Αλεξίου Ιωάννης Γ., *Λεξικό της Ρομανί γλώσσας (ελληνορομανό)*, (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2011), 18, 53, 57, 229, 434, 455. <http://hdl.handle.net/10795/692> / <http://repository.edulll.gr/692>

³⁸⁸ Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. Υποστήριξε ότι η λέξη είναι χαρακτηριστική της ρόμικης διαλέκτου.

³⁸⁹ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

³⁹⁰ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Χ.Β., ό.π. / Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Χ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., 66 ετών, ό.π.

³⁹¹ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη.

³⁹² Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

γκανέ ³⁹³ / γκανίκι ³⁹⁴	γυναίκα, κοπέλα	γκανίκια ³⁹⁵ = γυναίκες
ζαράλι ³⁹⁶ / ζαράρι	ζημιά	
καλιαρντό ³⁹⁷	μαύρο	
κάνε μούσα / κάνε ζλαμ ³⁹⁸	βούλωστο, μη μιλάς	
κάνιασμα ³⁹⁹	αφόδευση	κανιό = κόπρανα ⁴⁰⁰
καπιαλέ ⁴⁰¹	τσιγάρο	
κιλίμι ⁴⁰²	χαλί	
λατσό ⁴⁰³	καλός	
λιβαβντέ ⁴⁰⁴	χαζός, αγαθός	

³⁹³ Στη λέξη «γκανέ» αποδίδεται πρωταρχικά η σημασία «βυζί». Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π.

³⁹⁴ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη / Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 5 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

³⁹⁵ Η χρήση του πληθυντικού αριθμού για τη λέξη «γκανίκι» επιβεβαιώθηκε από τους Ιωάννη Κολίτσα, ό.π., και τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

³⁹⁶ Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 8 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

³⁹⁷ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

³⁹⁸ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Χ.Β., ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π.

³⁹⁹ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη.

⁴⁰⁰ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π. / Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 11 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

⁴⁰¹ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴⁰² Συζήτηση με τον Κ.Σ., , ό.π. Υποστήριξε ότι η λέξη είναι χαρακτηριστική της ρόμικης διαλέκτου / Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 12 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

⁴⁰³ Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π.

⁴⁰⁴ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

λουρί ⁴⁰⁵	σεξ	λουριάρω, η (επίθετο)=αυτή που θέλει να κάνει σεξ ⁴⁰⁶
μάτσε ⁴⁰⁷	ψάρια	
μάτσκα ⁴⁰⁸	γάτα	
μουγκρέ ⁴⁰⁹	αγελάδες	
μουσαρντό ⁴¹⁰	χαλασμένο	
μπαγκρέ ⁴¹¹	πρόβατα	μπακρό = αρνί ⁴¹² μπακρέσκο = αρνόμαλλο ⁴¹³
μπαλαμός ⁴¹⁴	άνθρωπος	
μπατσιαρντό / πατσιαρντέ ⁴¹⁵	ψέμα	
μούμπαλο ⁴¹⁶	σφήκα ή μέλισσα	μούμπαρος / μπουμπνάρι ⁴¹⁷ = βομβίνος (λατινική

⁴⁰⁵ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Χ.Β., ό.π. / Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴⁰⁶ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π.

⁴⁰⁷ Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴⁰⁸ Συζήτηση με τον Κ.Σ., ό.π. Υποστήριξε ότι η λέξη είναι χαρακτηριστική της ρόμικης διαλέκτου.

⁴⁰⁹ Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π.

⁴¹⁰ Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη, ό.π.

⁴¹¹ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Χ.Β., ό.π. / Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴¹² Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π.

⁴¹³ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π.

⁴¹⁴ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Χ.Β., ό.π. / Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. Από τους μη Ρόμηδες δόθηκε η ερμηνεία «διαφορετικός», «άλλος» και «λευκός», ενώ από τους Ρόμηδες η ερμηνεία «άλλος» με την έννοια του μη δικός μας.

⁴¹⁵ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη / Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 22 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

⁴¹⁶ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη.

⁴¹⁷ Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 18 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

		ονομασία του εντόμου: bombus)
νασκοτάρι ⁴¹⁸	έφυγε	
νταραλιό ⁴¹⁹	φόβος	
νταχάνα ή χάνα ⁴²⁰	τρώω, φαγητό	νταχανιάζω = τρώω ⁴²¹
ντιλνός ⁴²²	τρελός, ελαφρόμυαλος	
πατσιό ⁴²³	αιδοίο	
πελέ (τα) ⁴²⁴	όρχεις (οι)	
ροβλι ⁴²⁵	βέργα	
σταλέ ⁴²⁶	χρήματα	
τζινέλα ⁴²⁷	μιλάω, καταλαβαίνω	
τσαμπλό ⁴²⁸	ψωμί	
τσαρδί ⁴²⁹	σπίτι	

⁴¹⁸ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴¹⁹ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη / Παραδίδεται ως «νταράλα» στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 19 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

⁴²⁰ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Χ.Β., ό.π. / Συζήτηση με Κολίτσα Παρασκευή, 14 Δεκεμβρίου 2024 / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴²¹ Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π.

⁴²² Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη.

⁴²³ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη / Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 22 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

⁴²⁴ Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π.

⁴²⁵ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴²⁶ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη.

⁴²⁷ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴²⁸ Επιβεβαιώνεται από όλους τους ερωτηθέντες, Ρόμηδες και μη.

⁴²⁹ Συζήτηση με τον Κ.Σ., ό.π. Υποστήριξε ότι η λέξη είναι χαρακτηριστική της ρόμικης διαλέκτου.

τσιατί ⁴³⁰	σκεπή ή όταν κάποιος είναι χαμηλής νοημοσύνης	
τσουρέλας ⁴³¹	κλεψιά	
φιρνό ⁴³²	πονηρός	
χαρνό ⁴³³	κοντός	
χλιαβάζω ⁴³⁴	κάνω πασάλειμμα / προχειροδουλειά ή αφοδεύω	
χοχαμπντό ⁴³⁵	ψευδής	

Τουρκικές λέξεις που υπεισήλθαν στα ρόμικα αλλά και στο γρεβενιώτικο ιδίωμα⁴³⁶		
<i>«Ρόμικα» και «γρεβενιώτικα»</i>	<i>Τούρκικα</i>	<i>Ελληνικά</i>
Αϊ Σιχτιό	siktir	άντε στο διάολο
Γκαρντάς / Καρντάς	kardeş	αδελφός
Κασμέρια / Χαμπέρια	haber	κουβέντες
Μαχαλάς	mahalle	συνοικία ή γειτονιά
Τσουράπι ⁴³⁷	zorap	κάλτσα

⁴³⁰ Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π. / Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Β.Τ., ό.π.

⁴³¹ Συζήτηση με τον Κουπατσάρη Γ.Κ., ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴³² Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴³³ Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, ό.π. / Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴³⁴ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴³⁵ Συζήτηση με τον Ιωάννη Κολίτσα, ό.π. / Συζήτηση με τον Ρόμη Κ.Σ., ό.π.

⁴³⁶ Συζήτηση με τον Κ.Σ., ό.π. Υποστήριξε ότι οι λέξεις αυτές είναι χαρακτηριστικές στη ρόμικη διάλεκτο.

⁴³⁷ Παραδίδεται και στο λεξιλόγιο του γρεβενιώτικου ιδιώματος, βλ. Θωμάς Μπιζιούρας. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, σ. 22 <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.

Κεφάλαιο 7^ο - Οι μικρασιάτες πρόσφυγες στο μεταπολεμικό περιβάλλον και η διαμόρφωση της ποντιακής ταυτότητας στα Γρεβενά

7.1 Η πολιτισμική αναφορά της πρώτης και της δεύτερης προσφυγικής γενιάς

Διακρίνουμε τρεις φάσεις αλληλεπίδρασης του μικρασιατικού ελληνισμού με τις υπόλοιπες εθνοτοπικές ομάδες, όσες είναι και οι γενιές που αλληλεπιδρούν. Η πρώτη φάση συνδέεται με τον Μεσοπόλεμο και την πρώτη γενιά⁴³⁸, η οποία, όπως ειπώθηκε, δεν παρουσίαζε μια ενιαία ταυτότητα, απόρροια των διαφορετικών περιοχών καταγωγής και συνακόλουθων πολιτισμικών αναφορών. Η γενιά αυτή συσπειρώθηκε στα μικτά χωριά και τις πόλεις λόγω της αρνητικής αντιμετώπισης από τις άλλες εθνοτοπικές ομάδες και απέκτησε σταδιακά μια κοινή ταυτότητα λόγω του ετεροπροσδιορισμού. Το γεγονός ότι ένα τμήμα της απώλεσε την προσφυγική ταυτότητα για λόγους αφομοίωσης ενίσχυε αυτή τη συσπείρωση. Παράλληλα, οι αμιγείς προσφυγικοί οικισμοί αποτέλεσαν ατμομηχανή διαμόρφωσης της ενιαίας ποντιακής ταυτότητας. Ο παρόμοιος τρόπος ένταξής τους στην ελληνική κοινωνία και η αντιμετώπισή τους ως πολιτών δεύτερης κατηγορίας από το κράτος και τις τοπικές ελίτ οδήγησε σε μεγαλύτερη συσπείρωση γύρω από την κοινή ταυτότητα και τους μηχανισμούς αλληλεγγύης.⁴³⁹

Οικοδόμησαν μία ταυτότητα μέσω της αντιδιαστολής στην εθνοτική-πολιτισμική αναφορά των ντόπιων και του ανταγωνισμού με τις ντόπιες εθνοτοπικές ομάδες για τη γη και τη θέση στην αγορά εργασίας. Απέναντι στους πρόσφυγες όλες οι άλλες εθνοτικές και εθνοτοπικές ομάδες θεωρούν τους εαυτούς τους ντόπιους και βρίσκουν πολλά περισσότερα κοινά σημεία μεταξύ τους, έχοντας συμβιώσει στο ίδιο περιβάλλον. Σε αυτή τη διαδικασία διαμόρφωσης κοινής ταυτότητας, οι ποντιόφωνοι του Ανατολικού Πόντου έχουν καθοριστικό ρόλο, λόγω της προέλευσης τους από το αστικό περιβάλλον και του ανώτερου μορφωτικού τους επιπέδου σε σχέση με τις άλλες προσφυγικές πολιτισμικές ομάδες. Έτσι, η ποντιακή ταυτότητα που διαμορφώνεται βασίζεται στην αναφορά καταγωγής από τον ιστορικό Πόντο

⁴³⁸ Από την πρώτη γενιά εξαιρούνται όσοι γεννήθηκαν λίγα χρόνια πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και δεν είχαν ενταχθεί στον παραγωγικό ιστό στον γενέθλιο τόπο. Το νεότερο, λοιπόν, τμήμα της πρώτης γενιάς προσφύγων λογαριάζεται πολιτισμικά ως τμήμα της δεύτερης γενιάς, καθώς έζησε τις ίδιες ιστορικές συνθήκες και κλήθηκε να ενταχθεί στον κοινωνικό οργανισμό στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Βίωσε, επίσης, σε νεαρή ηλικία, μαζί με τμήμα της δεύτερης γενιάς, τα γεγονότα της Κατοχής και του Εμφυλίου. Αυτό που τους εντάσσει στη δεύτερη γενιά είναι ότι έχουν μνήμες κυρίως από το περιβάλλον εγκατάστασης στον ελλαδικό χώρο και έχτισαν την αυτοεικόνα και την αυτοαναφορά τους στον ελλαδικό χώρο και όχι τον γενέθλιο τόπο. Βλ. Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 178.

⁴³⁹ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 182-184, 289.

και προοδευτικά κυριαρχεί στο τοπικό επίπεδο, καθώς δημιουργεί αίσθημα ασφάλειας και αυτοπεποίθησης εντός της προσφυγικής ομάδας.⁴⁴⁰

Ο καθηγητής ποντιακής διαλέκτου Γιάννης Νικολαΐδης μοιράζεται τη συλλογική μνήμη που του μεταδόθηκε από το οικογενειακό περιβάλλον, καθώς και τις προσλήψεις της ποντιακότητας: *Αυτοί οι οποίοι από την Αργυρούπολη ήρθαν εδώ πέρα στο Ελεύθερο ήταν τυχεροί γιατί δεν ζήσανε κάποια πράγματα. Δεν ζήσανε τους μεγάλους διωγμούς με τα τάγματα θανάτου, τις μεγάλες αυτές πορείες, οι οποίες εσκεμμένα εξόντωναν τον ποντιακό ελληνισμό της Ανατολής. Ήταν επίσης τυχεροί γιατί πρόλαβαν κάποιες καλές εποχές. Όσον αφορά τα θέματα παιδείας και πολιτισμού, φρόντισαν να τα μάθουν μέσα από την παιδεία που τους παρείχε ο ποντιακός ελληνισμός και μόνο, Φροντιστήριο της Τραπεζούντας και όλα τα άλλα σχολεία. Από τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή είχε οριστεί ως προστάτρια δύναμη των λαών της Ανατολής η Ρωσία. Και σταμάτησε αυτή η προστασία μετά την πρώτη ανεπιτυχή επανάσταση των Μπολσεβίκων πάνω. Μετά, το 1914 ήρθαν οι Γάλλοι. Εμένα, ο παππούς μου πήγε όταν ήταν οι Γάλλοι στο σχολείο. Μέχρι και τις τελευταίες ώρες της ζωής του ψιθύριζε τον γαλλικό ύμνο.*⁴⁴¹

7.2 Η «επώαση» της ενιαίας ποντιακής ταυτότητας στη δεύτερη προσφυγική γενιά

Η δεύτερη φάση, που θα μας απασχολήσει περισσότερο, συνδέεται με τη δεύτερη γενιά και είναι η κρίσιμότερη για την ένταξη των μικρασιατών στις τοπικές κοινωνίες του μεταπολεμικού περιβάλλοντος, όταν η αστυφιλία θα φέρει σε επαφή πολλούς Μικρασιάτες στην καταγωγή, που ζούσαν σε αμιγές εθνοτοπικά περιβάλλον, σε επαρχιακές πόλεις όπως τα Γρεβενά. Είναι η κρίσιμη περίοδος «επώασης» της ενιαίας ποντιακής ταυτότητας, καθώς το τμήμα του προσφυγικού ελληνισμού που προέρχεται από τον ιστορικό Πόντο αποτελεί το πιο συμπαγές κομμάτι με ισχυρές εκδηλώσεις πολιτισμικής αναφοράς και η ταυτότητα αυτή γίνεται σταδιακά κτήμα όλου του προσφυγικού ελληνισμού.⁴⁴² Ο Χαράλαμπος Ματέρης, δεύτερης γενιάς πρόσφυγας, αναθρεμμένος σε ποντιόφωνο και ισχυρό πολιτισμικά ποντιακό περιβάλλον διηγείται χαρακτηριστικά: *Πηγαδίτσα Γρεβενών είναι το χωριό μου. Στα παιδικά μου χρόνια, όταν πήγαινα εγώ στο δημοτικό είχε 170 παιδιά. Ήταν διτάξιο` δυο δασκάλοι. Είναι ποντιακό. Όλοι ήρθαν από τον Πόντο. Είναι και μερικοί που παντρευτήκανε –ξέρω ‘γω– με άλλες, με άλλους. Αλλά γενικά είναι χωριό ποντιακό. Και οι Πόντιοι –όπως ξέρουμε– είναι πολύ δουλευτιάρηδες και συντηρούν το χωριό.*⁴⁴³

⁴⁴⁰ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 185-189.

⁴⁴¹ «ΣΑΜΠΟΤΑΖ» Εκπομπή με την Βίκυ Παπαλουκα, *Ο καθηγητής Ι. Νικολαΐδης από το Ελεύθερο Προσφύγων Γρεβενών* 21.05.2022 [video online] Διαθέσιμο σε: www.youtube.com/watch?v=lg5c8BlqhOM [Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2024].

⁴⁴² Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 86.

⁴⁴³ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

Και στις δύο πρώτες γενιές προσφύγων, η καταγωγή τούς χορηγεί ταυτότητα τόσο αυτοαναγνωριστική όσο και ετερογνωριστική, στη βάση ενός κοινού παρελθόντος στην αυτοαναφορά κι ενός κοινού παρόντος σκληρής –συχνά και εχθρικής– αντιμετώπισης στο νέο περιβάλλον. Είναι η κοινή αυτοαναγνώριση των Ποντίων και η κοινή για όλους τους πρόσφυγες ετεροαναγνώριση που προκάλεσε τη συσπείρωση γύρω από μία ταυτότητα ως μονόδρομο επιβίωσης στο νέο κοινωνικό περιβάλλον.⁴⁴⁴ Και πάλι ο Γιάννης Νικολαΐδης μεταφέρει τις προσλήψεις της οικογένειάς του για αυτή τη δύσκολη περίοδο: *Υπήρχε ρατσισμός. Οι Πόντιοι ήταν πολύ δεικτικοί στην έκφρασή τους και τους κορόιδευαν από αυτό: «αβούτος/αούτος». Είναι η δεικτική αντωνυμία. Ο χαρακτηρισμός ήταν για την καταγωγή και για τη γλώσσα. Σκέψου, στα σχολεία δεν τους άφηναν να μιλούν ποντιακά. Τα χτυπούσαν οι δάσκαλοι τα παιδιά όταν τα άκουγαν. Γυρνούσαν στο σπίτι τα παιδιά και έλεγαν: «Μας είπαν στο σχολείο: Στο σπίτι θα σταματήσετε να μιλάτε ποντιακά. Μόνο ελληνικά να μιλάτε». Το έλεγαν αυτό στους μεγαλύτερους στο σπίτι και εκείνοι απαντούσαν: «Πουλί, εμείς ελληνικά καλατσεύουμε». Σκέψου, δηλαδή, τι συνέβαινε και με τα παιδιά που μιλούσαν τούρκικα. Πόσο δύσκολο ήταν και πόσο ρατσισμό έζησαν.*⁴⁴⁵

Η δεύτερη γενιά των μικρασιατών προσφύγων ανατράφηκε στις δεκαετίες '30-'50 και κλήθηκε να χτίσει τη ζωή της στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Στις προσλαμβάνουσες της έφερε τον διχασμό μεταξύ γηγενών και προσφύγων που κυριαρχούσε στον Μεσοπόλεμο. Το εχθρικό κοινωνικό περιβάλλον εμποδίζει τους πρόσφυγες να ενταχθούν αρμονικά στα οικονομικά δίκτυα της περιοχής εγκατάστασης. Εγκλωβισμένοι στην περιοχή των Γρεβενών στο απομονωμένο περιβάλλον των χωριών στρέφονται στην παραγωγή και αυτοκατανάλωση. Η εικόνα του Ασπρόκαμπου, μίας εκ των φτωχότερων προσφυγικών εγκαταστάσεων, είναι δηλωτική της κατάστασης στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, όταν οι καταστροφικές συνέπειες του Εμφυλίου λειτούργησαν σωρευτικά στην προπολεμική δεινή θέση των προσφυγικών πληθυσμών. Ο Μιχάλης Δεμερτζίδης διηγείται για τα παιδικά του χρόνια: *Αυτό το χωριουδάκι μας ήταν περίπου 50 οικογένειες κάποτε και το δημοτικό σχολείο μας είχε 52 παιδιά. Εκτός αυτά που ήταν εκτός σχολείου, παιδιά μέχρι 17 χρονών, που ήταν άλλα 20. Ευτυχώς στο σχολείο τον χειμώνα μάς δίναν ένα κασέρι κόκκινο και ένα ποτηράκι γάλα. Ειλικρινά, δηλαδή, λαχταρούσαμε πότε θα πάμε στο σχολείο να το φάμε. Και λίγο βούτυρο μάς δίνανε, της οκάς. Το χωριό μας ήταν απομονωμένο. Σπέρναμε δημητριακά. Η μόνη χαρά που είχαμε εμείς ήταν ο Αλιάκμονας. Κάναμε μπάνιο, ψαρεύαμε. Ούτε ένα υποτυπώδες παιχνίδι δεν είδα μέχρι που να γίνω 17 χρονών. Έπρεπε να πας στην Κοζάνη. Νοσοκομείο δεν είχε. Έφτιαξε ο συγγωρεμένος ο Ταλιαδούρης ένα νοσοκομείο. Υποτυπώδες κι αυτό. Για να πάμε στα Γρεβενά στην παιδική μου ηλικία είχε μέχρι εδώ λάσπες στη Μερσίνα. Όχι άσφαλτο δεν είχε, ούτε χαλίκι δεν είχε. Σήμερα ένα χωριό που είχε ούτε λίγο, ούτε πολύ αυτές οι 40-50 οικογένειες, είχε 4 χιλιάδες περίπου*

⁴⁴⁴ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 179-180.

⁴⁴⁵ Νικολαΐδης, Γιάννης. Προσωπική συνέντευξη, 20 Δεκεμβρίου 2024.

*πρόβατα, έμεινε με 3 κοπάδια. Μετά τη δικτατορία φτιάξαν τον άσφαλο, φέραν το ρεύμα. Και το νερό που έχουμε, απ' τη Μερσίνα μάς στέλνουν. Πέτρινα χρόνια!*⁴⁴⁶

Για την επιβίωση, καθοριστική, όπως και σε όλες τις εθνοτικές-εθνοτοπικές ομάδες σε αυτή την περίοδο, είναι η εργασία όλων των μελών της οικογένειας. Επομένως, η παιδική εργασία αποτελεί κανόνα τόσο στην ύπαιθρο, που αφορά τις καλλιέργειες και την κτηνοτροφία, όσο και στο αστικό περιβάλλον με την εκμάθηση μιας τέχνης.⁴⁴⁷ Ο Χαράλαμπος Ματέρης μάς δίνει μια εικόνα της ένταξης των παιδιών στην παραγωγική διαδικασία: *Λοιπόν, κατάγομαι από μία πολύτεκνη οικογένεια. Από μάνα, πατέρα, γιαγιά, 11 τέκνα. Από αυτά τα 7 ζήσαμε. Είχαμε γύρω στα 100 γιδοπρόβατα. Κι έπαιρνα άδεια από το δάσκαλο και να πάω στα πρόβατα ή να πάμε να σπείρουμε με τη μάνα μου. Είχαμε ένα γαϊδούρι και μια αγελάδα. Η μάνα μου τραβούσε μπροστά και εγώ με το αλέτρι. Ναι, 4-5 χρονών όργωνα για να σπείρουμε. Γιατί τα άλλα τα αδέρφια μου ήτανε κι εκείνα μικρότερα και από μικρό παιδί πολεμούσαμε για το επιζείν.*⁴⁴⁸

Ταυτόχρονα, η απομόνωση του προσφυγικού κόσμου κατά τον Μεσοπόλεμο εκφράζεται σε μεγάλο βαθμό και στη δημιουργία οικογένειας, όπου η συμπεριφορά τους παραμένει ενδογαμική στα πλαίσια της εθνοτοπικής ομάδας και σε κάποιες περιπτώσεις της μικτής κοινότητας. Το γαμήλιο δίκτυο αναπτύσσεται εντός της κοινότητας αλλά και σε άλλες προσφυγικές κοινότητες. Πάντως, τα οικονομικά δίκτυα που αναπτύσσονται μεταξύ προσφύγων και ντόπιων σε μικτά περιβάλλοντα επιτρέπουν την εθνοτικά εξωγαμική συμπεριφορά.⁴⁴⁹ Ο Κωνσταντίνος Τουρλακίδης, πρόσφυγας δεύτερης γενιάς, από την Αγάπη (παλαιότερα Ράτσι) Γρεβενών, μιλά για τον ρατσισμό που βίωσαν οι πρόσφυγες από τους ντόπιους και την ενδογαμική συμπεριφορά της πρώτης γενιάς: *Ο πατέρας μου δούλευε στην Κωνσταντινούπολη όταν ήταν παιδί. Μετά τους κληγήσανε και φύγαν. Ήρθαν πρώτα στο Σύδεντρο. Όλοι μαζί οι παλιοί ήταν χωριανοί και όλο το χωριό χωριανοί ήρθαν εδώ. Εδώ όταν ήρθανε ήταν δάσος και καθόταν κάτω από τα δέντρα. Έφτιαξαν το χωριό και τους έχουμε περάσει τους ντόπιους, απ' τα νοικοκυριά ας πούμε. Αυτοί εκτός από τυρί και ξινόγαλο δεν τρώγαν τίποτε άλλο. Ήρθαν οι δικοί μας και είχαν πάρει από μισό στρέμμα και βάζανε κηπάδια. Είχαμε τους Καλλοχίτες εδώ. Αυτοί δεν μας χωνεύαν καθόλου. «Τουρκόσπορους» μας έλεγαν. Έρχονταν και έκλεβαν τα λάχανα, τα πράσα. Αυτοί δε βάζανε κήπο. Δεν ήξεραν. Έρχονταν με τα μουλάρια. Μια βραδιά δυο παλικάρια τούς έκαναν τουλούμι στο ζύλο. Δεν ξαναφάνηκαν μετά. Ένα χωριό που μας αγαπούσε ήταν το Πιστικό εδώ. Είχε καλούς ανθρώπους και μας αγαπούσανε. Άλλοι γύρω δεν μας ήθελε κανένας. Και γινήκανε ύστερα. Φτιάξαν ζώα, αγελάδες,*

⁴⁴⁶ Archive Istorima, «Αναμνήσεις μιας δύσκολης ζωής στον Ασπρόκαμπο Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22720> Πρόσβαση 13 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁴⁷ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 87-88 / Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 179-182.

⁴⁴⁸ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπος Ματέρης, υπό δημοσίευση στο:

<https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁴⁹ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 192-193.

γίδια. Ανοίξαν τα χωράφια αυτά με τα χέρια. Ύστερα ο πατέρας μου πέθανε η γυναίκα του, εδώ μόλις ήρθανε, απάνω στη γέννα. Και πήρε τη μάνα μου. Η μάνα μου είναι απ' τα Ανάβρυτα, απ' τους Σταμπουλιδαίους. Έκανε εμένα μόνο η μάνα μου.⁴⁵⁰

Τα γαμήλια δίκτυα των προσφυγικών πληθυσμών αλλάζουν βαθμιαία κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Είναι γεγονός, πάντως, ότι στη βάση της εθνοτοπικής ταυτότητας, μιας διττής ταυτότητας γενέθλιου ελληνικού τόπου και καταγωγής από τις «χαμένες πατρίδες», αναπτύσσονται γαμήλια δίκτυα στη βάση της εδαφικότητας και είναι εύλογο να συνεχίζεται η ενδογαμική –στη βάση της εθνοτικής αναφοράς– συμπεριφορά στους γεινιάζοντες οικισμούς.⁴⁵¹ Ο Αναστάσιος Σεβαστιάδης αφηγείται για την οικογένειά του: *Η γιαγιά μου 8 μέρες μετά τη γέννα πέθανε. Τη μάνα μου την υιοθέτησαν. Η γιαγιά μου ήταν Αρμένισσα και ο παππούς μου ήταν Ρωσοπόντιος. Ήταν απ' το Σοχούμι της Ρωσίας. Η μάνα μου γεννήθηκε δίπλα, στην Κιβωτό και τη δώσαν σε αυτό το ζευγάρι στον Αη Γιώργη. Η γιαγιά μου και από κει είχα την ίδια τύχη με της μάνας μου τη μάνα, πέθανε στη γέννα και αυτή. Μετά πήρε μια καλή γυναίκα, ο παππούς μου. Οι γονείς του πατέρα μου ήταν στο Φυτόκι, στην καρδιά του Βοΐου.*⁴⁵²

Επίσης, παραμένει η ισχυρή πολιτισμική αναφορά, με την απαίτηση από τη γυναίκα να στηρίζει την οικογένεια του συζύγου της και να ενισχύσει την ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς, ανεξαρτήτως της καταγωγής της.⁴⁵³ Διαπιστώνεται, λοιπόν, μια διαφορά στο ισχυρότερο πατριαρχικό περιβάλλον της ποντιακής οικογένειας από ό,τι στις οικογένειες των ντόπιων, ιδιαίτερα του ισχυρού ρόλου της γυναίκας στο κτηνοτροφικό βλάχικο ή κουπατσάρικο περιβάλλον. Ο Κωνσταντίνος Τουρλακίδης διηγείται σχετικά: *Κι εδώ η μπάμπω μου, θερίο. Ξέρεις τι θα πει να βάλεις 30 στρέμματα καπνά με τα χέρια. Έβγαιναν τα χαγκάρ και φυτεύαμε καπνά. Αλλά εβγαλάμε πολλά λεφτά απ' τα καπνά. Έκανα και μεσιτεία με τους εμπόρους. Εγώ έκανα από 13 χρονών. Είχαμε πρώτα φορτηγό και 14 χρονών οδηγούσα. Όταν πήγα στρατό είχα πτυχίο. Τελείωσα το δημοτικό, ευτυχώς. Το τελείωσα εδώ στο χωριό. Ήταν ένας δάσκαλος και πηγαίναμε τότε όσοι δεν είχαμε απολυτήριο δημοτικού. Και μας έκανε μάθημα και μας έδωσε απολυτήριο. Και βγάζαμε και δίπλωμα. Αφού ήξερα οδηγός, πήραμε ένα τρακτέρ. Τότε είχαν βγει τα υδραυλικά τρακτέρ, τα Zetor. Πήρα και την κυρά. Με έδωσε ο πεθερός μου 100 λίρες τότε προίκα. Ταλαιπώρησα πολύ τη γυναίκα μου. Αλλά ήταν άξια αυτή και με κράτησε. Αν ήταν άλλη γυναίκα δεν θα με κρατούσε. Είχα αδυναμία στα αδέρφια μου και με εκμεταλλεύονταν. Εγώ παντρεύτηκα στα 28 χρόνια, αλλά είχα μεγάλο τυχερό. Πήρα γυναίκα από καλή οικογένεια. Η γυναίκα μου είναι απ' το Βόιο, πάνω απ' το Τσοτύλι είναι. Λοιπόν, ήταν μαθημένη στη δουλειά. Από δεκατριών χρονών πήγαινε στη Βέροια κάτω και μάζευε βαμβάκια.*

⁴⁵⁰ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ενός αγρότη από την Αγάπη Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22839> Πρόσβαση στις 21 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁵¹ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 89.

⁴⁵² Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁵³ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 192-193.

*Εμείς οι Πόντιοι είχαμε ένα κακό ελάττωμα. Η νύφη μας ήτανε χαμάλης. Αυτό το ελάττωμα τώρα το κόψαμε βέβαια. Αυτά δεν περνούν τώρα. Ο πεθερός είχε τα λεφτά. Η πεθερά έκανε κουμάντο. Δηλαδή, εδώ στην Κνίδη που έχω ζήσει τόσα χρόνια είδα ότι οι ντόπιοι ήταν καλύτερες οι πεθερές απ' τις Πόντιες.*⁴⁵⁴

7.2.1 Η μεταγραφή του διχασμού των προσφυγικών κοινοτήτων στο μεταπολεμικό σκηνικό

Η εθνοτοπική διαφορά είχε αποκτήσει από τα χρόνια του Μεσοπολέμου πολιτικές προεκτάσεις, καθώς, όπως είδαμε, οι πρόσφυγες συσπειρώθηκαν αρχικά γύρω από το Βενιζελικό κόμμα, ενώ ο γραφειοκρατικός μηχανισμός παρέμεινε στα χέρια των Παλαιοελλαδιτών, εντείνοντας την πολιτισμική και πολιτική αντιπαράθεση.⁴⁵⁵ Κατά την Κατοχή, τουρκόφωνοι πρόσφυγες του Νομού Κοζάνης συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, αντιπαρατιθέμενοι στους ντόπιους αλλά και τους ποντιόφωνους πρόσφυγες, που στήριζαν την Αριστερά. Όπως είδαμε, η αριστερή στροφή των ποντιόφωνων, με ρίζες στη Βενιζελική παράταξη, συνδέεται με τη γενικότερη μετατόπιση από τον πρώτο στον δεύτερο Εθνικό Διχασμό. Η συμμετοχή των φτωχότερων Κουπατσαραίων, ντόπιων και Μικρασιατών (πλην τουρκόφωνων που ακολούθησαν τη δεξιά πτέρυγα των Βενιζελικών) στον ΕΛΑΣ και αργότερα στον ΔΣΕ ενίσχυσε την ενότητα μεταξύ εθνοτικών ομάδων, ενώ μεταπολεμικά έφερε πιο κοντά ανθρώπους διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών στη βάση της πολιτικής αναφοράς.

Χαρακτηριστικά για την καταστροφή του χωριού Πηγαδίτσα και τη διάσταση ποντιόφωνων-τουρκόφωνων, ο Χαράλαμπος Ματέρης, πρόσφυγας δεύτερης γενιάς, μας μεταφέρει: *Ευτυχώς, δεν σκοτώθηκε κανένας από τους Γερμανούς. Το έκαψαν το χωριό και φύγανε. Και το χωριό δεν το 'καψαν οι Γερμανοί. Το χωριό το έκαψαν οι ΠΑΟτζήδες. Γιατί οι ΠΑΟτζήδες ήταν με τους Γερμανούς. Αυτοί ήτανε μπροστάρηδες και πολλά σπίτια δεν τα κάψανε γιατί ήτανε τουρκόφωνοι. Ήρθαν απ' την Τουρκία' τουρκόφωνοι. Η Τουρκία ήτανε με τους Γερμανούς. Επειδή εμείς κάναμε την επανάσταση, να πούμε, και δεν τους θέλαμε και πολεμούσαμε τον κατακτητή. Αυτά τα σπίτια δεν τα κάψανε. Ήξεραν αυτοί οι ΠΑΟτζήδες. Γιατί οι Γερμανοί δεν ξέρανε εάν εγώ είμαι τουρκόφωνος. Κατάλαβες; Αυτοί ξέραν και στα 150 σπίτια που ήταν στο χωριό τα 5 σπίτια δεν τα κάψανε.*⁴⁵⁶

Η σύγκρουση του Εμφυλίου αποτέλεσε συνέχεια στα ρήγματα που δημιουργήθηκαν στην Κατοχή στο εσωτερικό των προσφυγικών κοινοτήτων των Γρεβενών. Η διάσταση

⁴⁵⁴ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ενός αγρότη από την Αγάπη Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22839> Πρόσβαση στις 21 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁵⁵ Μαρία Βεργέτη. «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), <https://doi.org/10.12681/deltiokms.131>, 86-89.

⁴⁵⁶ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

τουρκόφωνων και ποντιόφωνων προσφύγων, οι κοινωνικές διαμάχες και οι προσωπικές διαφορές του Εμφυλίου εγγράφηκαν στο συλλογικό θυμικό των κοινοτήτων και συνέχισαν να υπάρχουν ακόμη και όταν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες βρέθηκαν μετανάστες στη Δυτική Ευρώπη. Αργότερα, η Χούντα αποτέλεσε το εύφορο έδαφος αναζωπύρωσης αυτών των διαφορών. Και πάλι ο Χαράλαμπος Ματέρης, που βρέθηκε μετανάστης στη Δυτική Γερμανία και ήταν πολιτικά δραστήριος στο περιβάλλον εγκατάστασης, αφηγείται σχετικά: *Αλλά ήτανε μερικά καρφιά. Κάρφωναν. Στη Γερμανία ήμαν πρόεδρος ποδοσφαιρικής ομάδας και ήμαν αντιπρόεδρος στην κοινότητα. Αυτοί ήθελαν τα παιδιά να κάνουν λιγότερες ώρες ελληνικά και περισσότερες γερμανικά. Κι εγώ αντέδρασα με την ομάδα μου. Αλλά έλα που κάποιος με κάρφωσε. Όταν ήρθα με άδεια στα Γρεβενά με κάλεσε η αστυνομία. Όταν πήγα στη Δεσκάτη να γνωρίσω τα πεθερικά μου, στη γέφυρα της Καλαμπάκας ήτανε φυλάκιο και μόλις με είδαν: «περάστε, παρακαλώ, στο αυτοκίνητο, να πάμε στην ασφάλεια».*⁴⁵⁷

Ανάλογη είναι και η εικόνα στο Βόιο, όπου η πολιτική ένταξη γίνεται τμήμα της εθνοτικής αναφοράς για δεύτερη φορά για τους πρόσφυγες. Ο Αναστάσιος Σεβαστιάδης, ως πρόσφυγας τρίτης γενιάς, παραθέτει στοιχεία για την πολιτική συμπεριφορά της δεύτερης γενιάς, όπως αυτή εκφράστηκε στο οικογενειακό του περιβάλλον: *Απ' τη μεριά του πατέρα μου, θα σου πω ότι ο παππούς μου με αγαπούσε πάρα πολύ. Ο πρώτος του γιος σκοτώθηκε αντάρτης στο Λιά. Ο παππούς μου όμως ήταν βασιλικός. Δεν ήταν δημοκρατικός στη σκέψη, στο μυαλό, στο πολίτευμα, πολιτικά. Αλλά ήταν ένας άνθρωπος που ήταν μασμένος στη ζωή. Τα κουνιάδια του, της γιαγιάς μου τα αδέρφια ήταν όλοι αγωνιστές για την πατρίδα, είτε στο πρώτο αντάρτικο στον ΕΛΑΣ, είτε στο δεύτερο. Όσοι δεν σκοτώθηκαν –γιατί σκοτώθηκαν πολλοί– πέρασαν απ' αυτά τα κολαστήρια εκεί, της Μακρονήσου, της Γυάρου και τα λοιπά. Κι όσοι γλίτωσαν από 'κει φύγαν πολιτικοί πρόσφυγες. Ο παππούς μου, αφού είδε λοιπόν ότι και τα κουνιάδια του πάλευαν και ο γιος του βγήκε στο βουνό, δεν μιλούσε άλλο.*⁴⁵⁸

Ακόμη και η δεύτερη γενιά βιώνει την προσφυγική ταυτότητα, με την έννοια του κατώτερου από τον ντόπιο, του παρείσακτου. Μάλιστα στην ταυτότητα αυτή μεταγράφεται ο διχασμός δεξιάς-αριστεράς, παρότι υπάρχουν άνθρωποι προσφυγικής καταγωγής και στη δεξιά παράταξη. Έτσι γίνεται παιδικό βίωμα ακόμα και της τρίτης γενιάς προσφύγων, είτε στους μεικτούς οικισμούς, είτε λόγω της μεταπολεμικής μετοικεσίας στις πόλεις. Στις μικρές, μάλιστα, πόλεις όπως τα Γρεβενά και τα μικτά χωριά, όπου δεν υπάρχουν αμιγείς προσφυγικές γειτονιές για την προστασία της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, ο στιγματισμός των Ποντίων και Μικρασιατών με τη στερεοτυπική οπτική του στερημένου πρόσφυγα, του κατώτερου κοινωνικά παραμένει ενεργή. Ο χαρακτηρισμός «αούτος» δεν αφορά τον ποντιόφωνο, καθώς

⁴⁵⁷ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁵⁸ Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.

έτσι χαρακτηρίζονται δεύτερης γενιάς Μικρασιάτες και Πόντιοι, ακόμα κι αν δεν έχουν ευχέρεια στην ποντιακή διάλεκτο.⁴⁵⁹

Ο Αναστάσιος Σεβαστιάδης μοιράζεται την εμπειρία του από το σκληρό σχολικό περιβάλλον: *Ο Άη Γιώργης τότε είχε 850-900 κατοίκους. Στο σχολείο θυμάμαι ότι ήμασταν 185 παιδιά. Ναι, είχα καλά παιδικά χρόνια. Βέβαια, επειδή ήμασταν από μια οικογένεια που δεν λύγιζε τη μέση της εύκολα στο σύστημα... Με χτύπησε μια μέρα ο δάσκαλος γιατί δεν έμαθα τις δέκα εντολές. Μ' έριξε μια σφαλιάρα, το κεφάλι μου βουίζει ακόμα. Με λέει: «Αυτό για τις 10 εντολές που δεν έμαθες». Κι όπως τον κοιτούσα έτσι σοκαρισμένος και τρομαγμένος με ρίχνει μια σφαλιάρα απ' την άλλη μεριά και με λέει: «Κι αυτήν γιατί είσαι κομμουνιστής». Αυτή δεν με πόνεσε γιατί είχα μάθει για το θείο μου ότι ήταν ανάρτης και νόμισα ότι ήταν παράσημο, δεν ήταν σφαλιάρα. Αλλά πρόσεξε τώρα αθλιότητα. Ο δάσκαλος, 25-26 χρονών άνθρωπος, να χτυπάει ένα παιδί 8 χρονών, γιατί δεν ήξερε τις 10 εντολές και επειδή είδε μια κατηγορία ότι είναι κομμουνιστής. Και δυστυχώς με ρίχνει και μία τρίτη σφαλιάρα γιατί: «Κι αυτό, αυτήν η τρίτη γιατί είσαι αούτος». Λοιπόν, ο διπλανός μου ήταν πρώτος ξάδελφος με το δάσκαλο. Και τον λέει: «Πες κι εσύ τις 10 εντολές, Επαμεινώνδα». Και λέει αυτός: «Δεν ήθελα να τις μάθω και δεν τις έμαθα». Γιατί στηριζόμενος στο ότι είναι πρώτα ξαδέλφια, σου λέει ότι: «Εμένα δεν θα με χτυπήσει». Και τον ρίχνει μία ακόμα γιατί και εκείνού ο πατέρας ήταν κομμουνιστής. «Κι αυτήν γιατί είσαι κομμουνιστής».⁴⁶⁰*

7.2.2 Η συσπείρωση και οι κοινές διεκδικήσεις

Ο στιγματισμός των προσφύγων προκαλούσε είτε ισχυροποίηση της ταυτότητάς τους, είτε υποχώρηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής αναφοράς, καθώς η υποχώρηση ή και η απώλεια της προσφυγικής ταυτότητας θεωρήθηκε διαβατήριο κοινωνικής αποδοχής και ανέλιξης. Δεδομένης της απουσίας προστασίας της πολιτιστικής ιδιαιτερότητας των προσφυγικών πληθυσμών από το κράτος, η ποντιακή διάλεκτος άρχισε να ομιλείται όλο και λιγότερο, καθώς παρέμενε ενεργός τρόπος επικοινωνίας στα καθαρά ποντιόφωνα περιβάλλοντα.⁴⁶¹

Για τους Μικρασιάτες που από τα αμιγή πληθυσμιακά χωριά τους βρέθηκαν να κατοικούν στην πόλη των Γρεβενών η αφομοίωση ήταν δύσκολη. Οι συμπαγείς πληθυσμοί των διαχρονικά ευρισκόμενων στα Γρεβενά Βλαχόφωνων, των Κουπατσαραίων και των άλλων γηγενών εθνοτοπικών ομάδων, αλλά και των Ρόμηδων, που συνδέθηκαν πολιτισμικά με όλους τους άλλους, άφηναν λιγότερα περιθώρια αυτοέκφρασης στους Μικρασιάτες πρόσφυγες. Η αφομοιωτική λειτουργία του άστεως ισχυροποιήθηκε με την αθρόα μετανάστευση των εμφυλιακών και μετεμφυλιακών χρόνων. Οικογένειες Μικρασιατών που

⁴⁵⁹ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 88-89.

⁴⁶⁰ Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁶¹ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 87-89 / Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 190, 192-193.

δεν ήταν κάτω από την ομπρέλα της ευρύτερης οικογένειας (πρώτα και δεύτερα εξαδέλφια) και της οικονομίας συστάδας αναπόφευκτα ομοιάζαν όλο και περισσότερο στους «ντόπιους» κατοίκους των Γρεβενών σε ό,τι αφορά τις πολιτισμικές αναφορές και την ψυχαγωγία τους.

Ο Ηλίας Παπανικολάου που γεννήθηκε στην Κυρακαλή, όπου κυριαρχούσαν οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες, μετέφερε χαρακτηριστικά: *Γεννήθηκα το 1944 στην Κυρακαλή. Σε ηλικία 5 ετών μετακομίσαμε στα Γρεβενά. Ήταν κι άλλες οικογένειες, αλλά δεν μπορούσαμε να αναπτυχθούμε εμείς. Καταρχήν μας κορόιδευαν εμάς: «Αούτε, πρόσφυγα, αούτε». Οπότε τι; Ούτε ήθη, ούτε έθιμα είχαμε. Είχαμε προσαρμοστεί ακριβώς στα ήθη και έθιμα που έχουν αυτοί εδώ. Εγώ δηλαδή επειδή το επώνυμό μου δεν είναι... δεν δείχνει την καταγωγή μου. Δεν είχα δηλαδή τίποτα με τους Πόντιους. Αν και δεν υπήρχαν εδώ. Ελάχιστοι ήταν. Ήταν 2-3 χωριά ποντιακά. Το χωριό μου, ο Έλατος αν έχεις υπόψη σου, το Κάστρο και η Μερσίνα. Και κάτι Ποντινή, κάπου εκεί. Δηλαδή στα 40 τόσα χωριά ζήτημα να ήταν 7-8... 10 ποντιακά. Αλλά και η επικοινωνία ήταν δύσκολη τότε. Πού να... Δεν είχαμε κάποια ιδιαίτερη επικοινωνία. Αλλά δεν είχαμε και ήθη και και έθιμα εμείς. Ό,τι έκαναν εδώ οι Γρεβενιώτες ακολουθούσαμε κι εμείς. Αφού να φανταστείς ότι είμαι Πόντιος και δεν ξέρω ποντιακούς χορούς. Ξέρω βέβαια... καταλαβαίνω τη γλώσσα. Μιλώ και καμιά φορά έτσι σπασμένα άμα βρω κανένα Πόντιο. Αλλά χορούς δεν έμαθα. Πού να μάθω; Αφού δεν χόρευαν κανένας ποντιακούς χορούς. Άσε που δεν τολμούσαμε να εκφραστούμε ότι είμαστε Πόντιοι τότε. Σου λέω ότι ήταν εδώ όλοι ντόπιοι.*⁴⁶²

Στην απουσία γνώσης ποντιακών χορών από τον αφηγητή μας, βέβαια, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη και την πολυπλοκότητα και ποικιλία της ποντιακής πολιτιστικής έκφρασης, που αρχικά διέφερε ανάμεσα στους τουρκόφωνους και ποντιόφωνους. Οι τουρκόφωνοι που προέρχονταν από τον Δυτικό Πόντο είχαν διαφορετική μουσική έκφραση, με το σάζι και τον ζουρνά να κυριαρχούν αντί της λύρας, του κεμεντζέ του ελληνόφωνου Ανατολικού Πόντου. Ακόμα και διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες της μικρασιατικής ενδοχώρας, όπως οι Μαντεμλήδες, είχαν κυρίαρχα το βιολί και τον ζουρνά στη μουσική τους έκφραση και η λύρα απουσίαζε, αντανakλώντας την τουρκόφωνη μουσική παράδοση που είχε αναπτυχθεί στο εσωτερικό και αυτής της ομάδας, παρότι κυριαρχούσε στους Μαντεμλήδες η ποντιοφωνία⁴⁶³.

Ο καθηγητής ποντιακής διαλέκτου Γιάννης Νικολαΐδης, του οποίου ο πατέρας καταγόταν από τους Τουρκόφωνους της Αμάσειας και η μητέρα του από τους ποντιόφωνους της Αργυρούπολης αφηγείται σχετικά με την ποικιλία της γλωσσικής και πολιτισμικής αναφοράς των ορθοδόξων του Πόντου: *Με το Χατ-ι-Χουμαγιούν, το 1856, ο σουλτάνος έδωσε δικαιώματα στους λαούς της Ανατολής. Αλλά ανάγκασε και τους Πόντιους σε πολλές περιοχές να επιλέξουν μεταξύ της θρησκείας ή της γλώσσας. Να διατηρήσουν είτε δηλαδή την ορθοδοξία είτε την ποντιακή διάλεκτο. Πολλοί επέλεξαν τη θρησκεία και για αυτό έχουμε το φαινόμενο των*

⁴⁶² Archive Istorima, «Η ζωή ενός Γρεβενιώτη μαθηματικού»,

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-12828> Πρόσβαση στις 15 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁶³ Χορευτικός Όμιλος Ποντίων «Σέρρα», *Χοροί του Ακ Νταγ Ματέν* serra.prototypo.gr/index.php/2-arthra/16-akdagmadeni Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2024.

κρυπτοχριστιανών, που λέμε. Αλλά ήταν και πολλοί που επέλεξαν να αλλάξουν τη γλώσσα. Με τη γλώσσα άλλαξε και η μουσική. Μπορούμε, δηλαδή, να πούμε ότι η ανάγκη έφερε το παίξιμο του ζουρνά, του ταούλ κλπ. Τραγουδούσαν τούρκικα και έπαιζαν άλλη μουσική. Υιοθετήθηκαν άλλα όργανα. Επηρεάστηκαν από την τουρκική παράδοση. Εγώ θυμάμαι μικρός τα πανηγύρια στον Βατόλακκο, στην πλατεία του χωριού, τον Δημητριάδη να τραγουδάει το Ασμάλνιμ, στα τούρκικα. Με τον καιρό έγινε διαχωρισμός τουρκικής και ελληνικής κληρονομιάς, αφού συνειδητοποιήσαμε καλύτερα την ποντιακή ταυτότητα και αποβάλαμε αυτά τα στοιχεία. Βλέπεις, σήμερα ότι ο Βατόλακκος, ας πούμε, έχει τον πιο δραστήριο ποντιακό σύλλογο.

Αλλάζανε πολλά μέρη οι δικοί μας για να καταλήξουν εδώ. Εδώ το χωριό [το Ελεύθερο Προσφύγων] συστάθηκε από τρεις ομάδες. Η πρώτη, ο ποντιακός μαχαλάς, που το λένε κάποιои, είναι αυτοί που κατάγονται από την Αργυρούπολη και την ευρύτερη περιοχή. Είναι από το Τοχούζ, από το Εβτζί, από το Καραπίρ. Τα άλλα 2/3 είναι οι λεγόμενοι τουρκόφωνοι, οι οποίοι αντάλλαζαν τη θρησκεία με τη γλώσσα. Δηλαδή θα έπρεπε να επιλέξουν είτε να είναι χριστιανοί και να μην μιλούν την ελληνική γλώσσα, είτε να μιλούν την ελληνική γλώσσα και να γίνουν μουσουλμάνοι. Αυτοί επέλεξαν να είναι χριστιανοί γιατί ήλπιζαν «που θα σωθούμε ακόμη», και κατά τον Καβάφη. Η ανταλλαγή της γλώσσας με τη θρησκεία είναι πολύ βαρύ το τίμημα, ξέρετε. Και το νιώθουμε. Εμείς εδώ το βιώσαμε. Γιατί από αυτή τη μεριά είναι αυτοί που μιλάνε την ποντιακή και λένε: «Α αυτοί μιλάνε ελληνικά». «Αυτοί την τουρκική». Μα αυτοί τράβηξαν περισσότερα. Όποιος τολμούσε να μιλήσει ελληνικά τον κόβανε τη γλώσσα.⁴⁶⁴

Παρά τη σταδιακή αποδοχή τους από τις υπόλοιπες εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες, που αποκτούσαν όλο και περισσότερο πολιτισμική αναφορά λόγω της εθνικής ολοκλήρωσης, συνέχιζαν να διαβιούν –στην πλειοψηφία τους– στο αυτοκαταναλωτικό περιβάλλον και η κοινωνική τους άνοδος παρέμεινε αργή.⁴⁶⁵ Για την επαγγελματική και κοινωνική θέση της οικογένειας του αφηγείται ο Αναστάσιος Σεβαστιάδης: Το γεγονός ότι είχα χρόνια παιδικά ευτυχισμένα με κράτησε όρθιο. Ανέτρεχα στη ζωή που έκανα μικρός και ήταν σαν να τη ζούσα ξανά. Ο πατέρας μου ήταν οικοδόμος και έτρεχε καθημερινά να φέρει το κομμάτι το ψωμί στο σπίτι. Πήγαινε στη Θεσσαλονίκη για δουλειά και γύριζε. Ήμασταν από μια φτωχή εργατοαγροτική οικογένεια. Η μητέρα μου δούλευε στα χωράφια. Θυμάμαι μια φορά, νομίζω είναι 4 του Δεκέμβρη, έπρεπε να σπείρουμε. Ήμουν 8 χρονών περίπου. Με πήρε η μάνα μου με τα βόδια και την ξυλοσβάρνα και φορτώσαμε πάνω στο γάιδαρο τα σακιά με το σιτάρι και το λίπασμα. Πήγαμε εκεί και αρχίζει η μάνα μου να σπέρνει. Εγώ ωθούσα τα ζώα να σβαρνίζουμε αυτό που η μάνα μου έσπερνε. Αρχισε όμως να πέφτει πολύ χιόνι. Και τη λέω: «Ρε μάνα, πάμε να φύγουμε. Δεν βλέπεις; Αφού δεν μπορούμε να κάνουμε δουλειά. Χιονίζει». Και λέει: «Ρε παιδί μου, λίγο ακόμα έμεινε. Πάρ' τα βόδια με τη σβάρνα και φύγε. Εγώ θα σε φτάσω». Έριξε και τον υπόλοιπο σπόρο και «ω να του θαύματος» εκείνη τη χρονιά το χωράφι που έπιανε 300 κιλά το

⁴⁶⁴ Νικολαΐδης, Γιάννης. Προσωπική συνέντευξη, 20 Δεκεμβρίου 2024.

⁴⁶⁵ Βεργέτη, Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς, 87-89 / Βεργέτη, Εθνοτοπική Ταυτότητα, 190, 192-193.

στρέμμα, έπιασε 600. Γιατί ο σπόρος δημιούργησε το βλαστό του και την ανάπτυξή του μέσα σε ειδική θερμοκρασία που είναι κάτω απ' το χιόνι. Δεν πάγωσαν κάποιοι σπόροι, που συνήθως συμβαίνει στα μέρη μας, ώστε να μειωθεί η παραγωγή.⁴⁶⁶

Σε αυτές τις δύσκολες συνθήκες, η συσπείρωση των κατοίκων και η διεκδίκηση από την κοινότητα καλύτερων συνθηκών ζωής ήταν καθοριστική για τη διαμόρφωση πολιτισμικής αναφοράς, προσφέροντας μεταπολεμικά τα εργαλεία για την άνθιση των κοινοτικών δραστηριοτήτων. Οι κάτοικοι του χωριού Νησί που είχαν προσπαθήσει και στο Μεσοπόλεμο να διεκδικήσουν βελτίωση της θέσης τους, απέστειλαν υπόμνημα στον υπουργό Εσωτερικών στις 3-5-52 ζητώντας τη βοήθειά του κεντρικού κράτους, καθώς η τοπική διοίκηση τούς οδηγεί στην ένδεια.

Άπαντες οι κάτοικοι, του χωριού Νησίου (αριθμούντες περί τις 50 οικογένειες) υπέστημεν παντοίας καταστροφάς υπό των Γερμανών. Εκτός των 18-20 στρεμμάτων αγρών τα οποία έχει έκαστος εξ ημών και όντων κατά το πλείστον αγρήστων λόγω της ορεινότητος και του πετρώδους του εδάφους, ουδέν άλλο κατέχομε και ούτω είμεθα αναγκασμένοι να βαζανιζόμεθα παντοιοτρόπως δια πορισμό των προς των ζην αναγκαίων. Τα λίγα πρόβατα τα οποία η Γεωργική υπηρεσία μας χορήγησε ένεκα των ανωτέρω λόγων των βράχων και χαραδρών του χωριού μας έθανον και ως εκ τούτου η μόνη μας ελπίς είναι 2-5 αίγες, τις οποίες έκαστος εξ ημών μπόρεσε να προμηθευθεί, των οποίων το έσοδό μας είναι η μοναδική τροφή και η ζωή μας. Παρά ταύτα όμως το Δασονομείο Σιατίστης δια του δασοφύλακος μας κοινοποίησε ότι απαγορεύεται στην περιοχή του χωριού μας η αιγοβοσκή, ενώ στην περιοχή ταύτη δεν υπάρχουν δάση οπωσδήποτε εκμεταλλεύσιμα, αλλά κέδρα, γαύροι και άχρηστα ξύλα, μη θιγόμενα ποσώς υπό των αιγών.

Υποβάλλοντες το παρόν υπόμνημά μας ευελπιστούμε ότι το Κράτος δε θα θελήσει να εξοντώσει τα ολιγάριθμα ταύτα οικόσιτα ζώα μας καθόσον ταύτα αποτελούν δια μας την μόνη τροφή και το μόνο έσοδό μας δια την αντιμετώπιση του κινδύνου του εκ της πείνης θανάτου.

Δια ταύτα

Παρακαλούμε ευσεβάστως όπως διατάζετε και αρθεί εκ του χωριού μας πάσα τυχόν απαγόρευση δια τη βοσκή των αιγών μας τούτων, λαμβανομένου μάλιστα υπόψη ότι στο χωριό μας δε δύναται να διατηρηθούν ούτε πρόβατα ούτε αγελάδες λόγω της ορεινότητος του εδάφους, διαβεβαιούντες δε ότι ούτω θέλετε εξυπηρετήσει και σώσει ημάς τους πτωχούς και κατεστραμμένους οικογενειάρχες.⁴⁶⁷

Μοναδική εξαίρεση στην έξοδο από τις αγροτικές εργασίες της υπαίθρου αποτελεί ένα τμήμα των προσφύγων που εγκαταστάθηκε εξ αρχής στην πόλη των Γρεβενών. Στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες αποκτούν καταστήματα και ίση πρόσβαση στην αγορά εργασίας στην πόλη των Γρεβενών. Για τη διατήρηση ή απώλεια της ιδιαίτερης ταυτότητας, όμως,

⁴⁶⁶ Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών»,

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁶⁷ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

καθοριστικότερο ρόλο έχει το οικογενειακό περιβάλλον, που όπως είδαμε σε κάποιες περιπτώσεις οδηγούσε στην αφομοίωση και σε κάποιες άλλες στη διαφύλαξη της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Είναι ακριβώς οι ανατρεφόμενοι σε περιβάλλον διαφύλαξης της ταυτότητας, που ανεξάρτητα της επαγγελματικής ένταξης, πρωτοστάτησαν στους ποντιακούς συλλόγους και στην πολιτική έκφραση στο μεταπολιτευτικό περιβάλλον⁴⁶⁸, όπως θα δούμε παρακάτω.

Για την ώσμωση μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών και εθνοτοπικών ομάδων, άρα και τη δόμηση των ταυτοτήτων με βάση την αντιπαραβολή, οφείλουμε να εστιάσουμε στις μικρότερες ηλικίες. Παιδιά με διαφορετική εθνοτική αναφορά στα μικτά χωριά προσφύγων και ντόπιων βρέθηκαν να συνεργάζονται μεταξύ τους στην επιτέλεση των αγροτικών εργασιών, χτίζοντας δεσμούς αλληλεγγύης. Ο Αναστάσιος Σεβαστιάδης παρουσιάζει το παιδικό παιχνίδι ως συνδετικό κρίκο των παιδιών ανεξάρτητα της εθνοτικής αναφοράς στο μικτό χωριό του Αγίου Γεωργίου, όπου ντόπιοι και πρόσφυγες σταδιακά ξεπερνούσαν τις μεταξύ τους διαφορές: *Πηγαίναμε βοσκούσαμε τα γελάδια. Στο σπίτι είχαμε μια-δυο γελάδες, είχαμε κάνα-δυο βόδια, το γάιδαρο και τα λοιπά. Και πηγαίναμε τα σμίγαμε τα παιδιά, όλοι το πρωί, τα ζώα μας. Μαζεύαμε 40-50 ζώα και τα αφήναμε σε μια περιοχή που ήταν κατάλληλη για βοσκότοπο. Εμείς καμιά δεκαριά, φιλαράκια όλα, γειτονοπούλα, παίζαμε διάφορα παιχνίδια. Το μεσημέρι απλώναμε τις πετσέτες μας, ανοίγαμε όλοι τα φαγητά μας, ό,τι είχε ο καθένας, και τρώγαμε στην κυριολεξία σαν κοινόβιο.*⁴⁶⁹

Η ενότητα μεταξύ των παιδιών σφυρηλατείται μέσω της συμμετοχής τους στο εθνικό σύστημα παιδείας. Έτσι, στα μικτά περιβάλλοντα συνύπαρξης ντόπιων και προσφύγων η έκφραση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας αποτελεί περισσότερο ατομική επιλογή και σχετίζεται με την εγκόλπωση οικογενειακών προτύπων, καθώς και τις δυνατότητες κοινωνικής ένταξης σε ισότιμη θέση με τις υπόλοιπες εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες. Το γεγονός ότι τα ιδιαίτερα εθνοτικά και πολιτισμικά πρότυπα βρίσκονται σε υποχώρηση εκφράζεται και από τη δημιουργία των ποντιακών συλλόγων από τη δεύτερη γενιά ή τη συμμετοχή στους συλλόγους της πρώτης γενιάς, με στόχο τη διαφύλαξη ακριβώς αυτών των προτύπων.⁴⁷⁰ Στα Γρεβενά των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών αυτή η έκφραση περιορίζεται στην ίδρυση του ποντιακού συλλόγου της Κιβωτού το 1956⁴⁷¹, όπου η ποντιακή ταυτότητα γίνεται τμήμα όλης της κοινότητας και όχι μόνο των ποντιόφωνων οικογενειών. Η αναγκαιότητα διαφύλαξης της ιδιαίτερης ταυτότητας γίνεται λιγότερο αντιληπτή στα χωριά των Γρεβενών, λόγω των συμπαγών προσφυγικών εγκαταστάσεων. Παράλληλα, είναι δύσκολο για σημαντικό τμήμα των προσφύγων που παλεύουν για την επιβίωση να ενδιαφερθούν για τη διαφύλαξη της

⁴⁶⁸ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 199-200.

⁴⁶⁹ Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁷⁰ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 194-195.

⁴⁷¹ Βασίλειος Αποστόλου. «Κιβωτός Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post_12.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

ταυτότητας. Αμέσως μετά τον πόλεμο, οι προσφυγικές οικογένειες καλούνται να επιστρέψουν από τα Γρεβενά στο χωριό και να καλλιεργήσουν τη γη για να επιβιώσουν, ενώ παράλληλα ψάχνουν κι άλλους τρόπους να συμπληρώσουν το εισόδημά τους, όπως η υλοτομία.

Ο Χαράλαμπος Ματέρης διηγήθηκε σχετικά με την ένταξη των παιδιών στην παραγωγική διαδικασία: *Αφού τελείωσε και ο πόλεμος, δηλαδή το '49, ανεβήκαμε στο χωριό. Δεν βρήκαμε τίποτα. Ήρθανε το κράτος μάς έκανε στέγαστρα, σπίτια. Ένα δωμάτιο και μια κουζίνα. Για τουαλέτα πηγαίναμε στο ύπαιθρο. Μας έδωσε και από ένα ζώο, από ένα μουλάρι να κάνουμε τα χωράφια. Αλλά ήρθαν μετά τα τρακτέρ. Τελείωσα το δημοτικό 15-16 χρονών. Ταλαιπωρία, μια στο χωράφι, μια στα ζώα, μια να κουβαλώ ξύλα στα Γρεβενά για 10 δραχμές. 16-17 χρονών πήγα Μακροχώρι Βέροιας και μάζενα βαμπάκια. Εκεί η γιαγιά μου είχε φύγει. Όταν ήμουν στο χωριό κουβαλούσαμε ξύλα από το χωριό για να έρθουμε να τα πουλήσουμε στα Γρεβενά. Το χωριό από 'δω τώρα είναι 14 χιλιόμετρα. 14 και 14' 28 χιλιόμετρα με τα ζώα. Να πάμε, να πουλήσουμε τα ξύλα και μετά να γυρίσουμε στο χωριό. Φυλάγαμε πρόβατα απ' το χωριό και μας έδιναν σιτάρι για να ζήσουμε.*⁴⁷²

Κάποιες φορές δεν αρκεί ούτε αυτό και για τις φτωχότερες οικογένειες προσφύγων. Πρώτα η εσωτερική και έπειτα η εξωτερική μετανάστευση γίνονται μονόδρομος. Οι άλλες εθνοτικές ομάδες, έχουν συγγενείς και βοήθεια στο άστυ, ακόμη και περιουσία. Μέσα από τη διήγηση του Χαράλαμπου Ευαγγελόπουλου, ντόπιου από το Σύδεντρο, συνομήλικου των προσφύγων τρίτης γενιάς, εκφράζεται ακριβώς αυτή η καλύτερη θέση έναντι των προσφύγων: *Έφυγα απ' το χωριό στα 11-12. Κατέβηκα στην πόλη στο Γυμνάσιο. Στα Γρεβενά είχε ο πατέρας μου ένα σπίτι εκεί πέρα, το οποίο μέχρι τότε το νοίκιαζε. Μετά δεν το νοίκιαζε και έμεινα εκεί. Ήρθαν και οι αδελφές μου και μέναμε εκεί πέρα. Ανάμεσα στα δικαστήρια και στο Μαρκόπουλο, ένα διώροφο.*⁴⁷³

Αντίθετα, οι περισσότεροι άνθρωποι προσφυγικής καταγωγής δεν έχουν δίκτυα συνεργασίας στην πόλη, με αποτέλεσμα ακόμα και η φοίτηση στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση να αποτελεί σε πολλές περιπτώσεις ένα ανεκπλήρωτο όνειρο, όπως μεταφέρει γλαφυρά ο Μιχάλης Δεμερτζίδης, πρόσφυγας δεύτερης γενιάς από τον Ασπρόκαμπο: *Κάποτε οργώναμε, αλωνίζαμε με τα ζώα. Σήμερα έχουμε μηχανήματα. Τότε δεν είχαμε ούτε νερό σκέψου να πιούμε. Κατεβαίναμε στο λάκκο να φέρουμε ένα γκιούμι. Εγώ παιδί, ήμουν 12 χρονών όταν άρχισα να πηγαίνω στο Γυμνάσιο Γρεβενών. Ο μπαμπάς μου και η μαμά μου με το γαϊδουράκι με κουβαλούσαν από 'δω ξύλα και τροφές για να μπορέσω. Βγάζαμε 5 τόνους σιτάρι και αυτό δεν έφτανε ούτε για μισό χρόνο. Και η μητέρα μου αναγκαζόταν και ξενοδούλευε πότε στην Αλεξάνδρεια, πότε αλλού. Τα αδέρφια μου στη Λάρισα, γιατί βρήκε μια δουλειά η αδελφή μου σ' ένα υφαντουργείο και ο αδελφός μου σ' ένα αρτοποιείο. Κι εγώ πήγα στα Γρεβενά μόνος μου*

⁴⁷² Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο:

<https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁷³ Archive Istorima, «Από το Σύδεντρο στα Γιάννενα: Αναμνήσεις μαθητικών και φοιτητικών χρόνων» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26649> 6 Οκτωβρίου 2024.

εδώ και πλήρωνε ο πατέρας μου 50 δραχμές ενοίκιο για ένα δωματιάκι. Και η μητέρα μου εκεί πέρα δούλευε στα σπίτια. Είχαμε ένα ζευγάρι βόδια. Στα καλά καθούμενα πέφτει ένα κάτω και μας ψοφάει. Μείναμε με ένα βόδι. Ούτε μπορούσαμε να οργώσουμε, ούτε να σπείρουμε. Μάλιστα το χρωστούσαμε κιόλας. Τα πέντε χιλιάρικά που μας είχαν χρεώσει το βόδι, η αγροτική τράπεζα, μας έσφιγγε το λαιμό. Και αναγκαστήκαμε –κι εγώ παράτησα το Γυμνάσιο– και πήγαμε όλοι στη Λάρισα. Μέχρι κουλουρτζής έγινα για να επιβιώσουμε. Μετά είχα την αδελφή μου εκεί. Με έκανε την πρόσκληση. Και ήμουνα 18 χρονών. Για δύο χρόνια, ώσπου να πάω φαντάρος, πήγα στη Γερμανία. Είχα το δικαίωμα να πάω στη Γερμανία γρήγορα. Έβγαλα το διαβατήριο και πήγα. Εκεί, να σου πω την αλήθεια, δουλέψαμε δυο δουλειές. Πήρα και την αρραβωνιαστικιά και οι δυο μας δουλέψαμε. Φτιάζαμε ορισμένα χρήματα.⁴⁷⁴

Αρχικά φεύγουν οι άνδρες και τους ακολουθούν και οι σύζυγοί τους με πρόσκληση. Για τους φτωχούς οικισμούς όπως ο Ασπρόκαμπος και τις φτωχές ακόμη και μετά την εκβιομηχάνιση προσφυγικές εγκαταστάσεις των Βεντζίων είναι η μοναδική λύση, όπως φανερώνει η μαζική μετανάστευση γυναικών από το χωριό Νησί. Σύμφωνα με φύλλο εφημερίδας της εποχής, οι Μαρία Θεοδωρίδου, Ευανθία Εταιρίδου, Παρθένα Εταιρίδου, Ανατολή Εταιρίδου, Σαλώμη Εταιρίδου, Παρθένα Θεοφανίδου, Παρθένα Μασμανίδου, Παρθένα Θ. Θεοφανίδου, Παρθένα Ορφανοπούλου, Αναστασία Παρασκευαΐδου, Ανθούλα Μακρίδου, Όλγα Μασμανίδου, Βαρβάρα Ορφανοπούλου και Μαρία Χατζησυμεωνίδου έλαβαν τα διαβατήρια τους τον Φεβρουάριο του 1963 για να μεταβούν στη Δυτική Γερμανία.⁴⁷⁵

Το γεγονός ότι τα ζευγάρια μετανάστευαν και δημιουργούσαν οικογένεια στο εξωτερικό ενίσχυε το φαινόμενο του αντηχείου σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από την μετάβαση σε μεγάλο αστικό κέντρο της Ελλάδας. Έτσι, η προσφυγική ταυτότητα δυνάμωνε στην επόμενη γενιά και η πολιτισμική αναφορά νοθευόταν πολύ λιγότερο σε έναν τόπο που ερεθίσματα στην μητρική γλώσσα έδινε κυρίως το οικογενειακό περιβάλλον. Για τη συσπείρωση των Ελλήνων στο εξωτερικό και την αλληλεπίδραση όλων των Ελλήνων *gastarbeiter* (φιλοξενούμενων εργατών) αφηγήθηκε ο Μιχάλης Δεμερτζίδης: *Είχαμε το σύλλογο, την Ελλάς Μονάχου, μια ποδοσφαιρική ομάδα που ήταν δίπλα από το σπίτι που έμενα. Το γήπεδο μάς είχε παραχωρήσει η Bremsen. Δικό της ήταν το γήπεδο, αλλά μας το παραχώρησε εμάς τους Έλληνες της Ελλάς Μονάχου. Εκτός από αυτό, είχαμε 2-3 κέντρα ελληνικά, που πήγαμε πολλές φορές με τη γυναίκα μου. Πήγαινες εκεί, έπαιρνες μία *maß bier* και το διασκεδάζαμε.*

⁴⁷⁴ Archive Istorima, «Αναμνήσεις μιας δύσκολης ζωής στον Ασπρόκαμπο Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22720> Πρόσβαση 13 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁷⁵ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

*Μαζευόμασταν στο σύλλογο, Ένωση Ποντίων Μονάχου. Είχαμε επικοινωνία με τον αδελφό, την αδελφή μου. Πηγαίναμε ο ένας στον άλλον. Μαζευόμασταν.*⁴⁷⁶

Η ποντιακότητα αποτελεί για τους φορείς της αναπόσπαστο τμήμα της ελληνικότητας και η υπεράσπισή της είναι ταυτόχρονα και υπεράσπιση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Η πολιτική και πολιτιστική έκφραση των Ποντίων στη Γερμανία σφυρηλατήθηκε πάνω σε αυτή την αρχή. Ο Χαράλαμπος Ματέρης εξηγεί ακριβώς αυτή την υπεράσπιση της ελληνικής ταυτότητας, όταν κλήθηκε να δώσει εξηγήσεις για τη δράση του στις ελληνικές αρχές κατά τη Δικτατορία: *Τους εξήγησα ότι δεν έκανα σαμποτάζ, αλλά θέλαμε τα παιδιά μας να έχουν περισσότερες ώρες ελληνικά και με άφησαν κι έφωνα. Στη Γερμανία είχαμε πολιτιστικό κέντρο και χορευτικό σύλλογο. Χορεύαμε ποντιακά και δημοτικά. Είχαμε και γύρω στα 15-20 παιδιά στο χορευτικό.*⁴⁷⁷

Η δημιουργία Συλλόγων είναι καθοριστική για τη διαφύλαξη της ταυτότητας στην ξενιτιά. Ο Εκπολιτιστικός σύλλογος Κιβωτού, από τους ενεργότερους και μακροβιότερους στο γρεβενιώτικο περιβάλλον ανέπτυξε παρακλάδια όπου εγκαταστάθηκαν συμπαγείς ομάδες «χωριανών» στα μεγάλα ελληνικά αστικά κέντρα αλλά και στο γερμανικό περιβάλλον. Εκεί οι προερχόμενοι από την Κιβωτό συνέχισαν τις επιτελεστικές αναπαραστάσεις της κοινότητας και δημιούργησαν μια ποντιακή ταυτότητα ισχυρότερη και από το ελληνικό περιβάλλον, καθώς εκεί η αλληλεπίδραση με άλλες ελληνικές πολιτισμικές ομάδες ήταν αμυδρότερη.⁴⁷⁸

7.2.3 Η βελτίωση της θέσης των προσφύγων μέσω της εκμηχάνισης της γεωργίας

Η αλλαγή των παραγωγικών δυνάμεων με την εκμηχάνιση της γεωργίας αποτέλεσε παράγοντα αργής κοινωνικής ανόδου των προσφύγων, οι οποίοι ήταν οι σημαντικότεροι καλλιεργητές των Γρεβενών, καθώς οι υπόλοιπες εθνοτικές ομάδες ειδικεύονταν σε άλλα επαγγέλματα. Ο Αναστάσιος Σεβαστιάδης, συνεχίζοντας την εξιστόρηση των παιδικών του χρόνων, θυμάται: *Πρόλαβα δηλαδή πώς λιχνίζαμε το σιτάρι ή το κριθάρι. Είχαμε αλώνια. Ο καθένας είχε το αλώνι του στο χωριό. Το απλώναμε. Το πατούσαμε γύρω γύρω με τα ζώα, με ξυλοσβάρνα, αλλά με μικρά δόντια, που έκοβαν τα στάχυα και το άχυρο. Μετά ήρθε η πατόζα. Ήταν ένα μηχάνημα που έπαιρνε κίνηση από ένα τρακτέρ. Την έζευε το τρακτέρ από πίσω. Ήταν δέκα μέτρα ένα μηχάνημα, που έριχνες τα στάχυα από πάνω και με την κίνηση που έδινε το τρακτέρ με έναν ιμάντα άρχιζαν να δουλεύουν γρανάζια. Και περνούσε το δεμάτι μέσα από 'κει και το έτριβε και το έβγαζε καθαρό σπόρο. Λοιπόν, αυτό όμως δεν το έζησα πάνω από 5-6*

⁴⁷⁶ Archive Istorima, «Αναμνήσεις μιας δύσκολης ζωής στον Ασπρόκαμπο Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22720> Πρόσβαση 13 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁷⁷ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁷⁸ Βασίλειος Αποστόλου. «Κιβωτός Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post_12.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

χρόνια, γιατί αμέσως μετά ήρθε η κουμπίνα, η θεριστική-αλωνιστική μηχανή. Έζησα και τη χειρωνακτική εργασία και πια τη μηχανική εργασία.

Οπότε έζησα τα τελευταία χρόνια της χειρωνακτικής εργασίας. Θυμάμαι τον παππού μου, που πηγαίναμε σε ένα χωράφι να το οργώσουμε και μας έπιασε βροχή: «Παππού, άντε, πάμε να φύγουμε». «Κάτσε λίγο, αγόρι μου, να βγάλουμε κάνα δυο αυλακιές ακόμα». «Ναι ρε παππού, όχι για μένα. Εγώ κάθομαι. Στεναχωριέμαι για τα ζώα». Γιατί όταν λασπώνει το έδαφος γίνεται ο κόπος τους πιο μεγάλος. «Καλά-καλά, πουλίμ. Α φέγουμε» στα ποντιακά.⁴⁷⁹

Στην Παλιουριά, στη νοτιοανατολικότερη προσφυγική εγκατάσταση των Γρεβενών, όπου οι κάτοικοι είχαν βρεθεί κατά τον Εμφύλιο στη Δεσκάτη, λόγω της καταστροφής του χωριού, οι πρόσφυγες πήραν με την εκμηχάνιση στα χέρια τους σχεδόν το σύνολο της γεωργικής παραγωγής. Όπως χαρακτηριστικά μεταφέρει στα γραφόμενα του ο Κρητικός δάσκαλος Κώστας Ανδρεαδάκης και η σύζυγός του Μαρία Ζάτσου, επίσης εκπαιδευτικός, που θήτευσαν στο χωριό: *Παλιότερα, όλοι οι χωριανοί όργωναν τα λιγιστά χωράφια τους με τα ζώα. [...] Ο πρώτος που έφερε τρακτέρ ήταν ο Γιώργος Κοσμίδης. Ακολούθησαν οι: Πάνος Κυριαζίδης, Κώστας Παπαδόπουλος (Κωτίκας), Παύλος Πουλατσίδης και Νίκος Πουλατσίδης. Τότε ξεπετάχτηκαν και οι πρώτοι μεγάλοι γεωργοί που καλλιεργούσαν 100-150 στρέμματα σιτάρια. Επίσης, κάποιοι άρχισαν να καλλιεργούν πολλά στρέμματα (30-50) καπνά και αυτοί απασχολούσαν εργάτες από την Παλιουριά, αλλά και από τα γύρω χωριά. Αυτοί ήταν οι: Κώστας Παπαδόπουλος (Κωτίκας), Νίκος Πουλατσίδης, Πάνος Κυριαζίδης, Περικλής Τυφόγλου και Γιώργος Εκουτσόγλου.*⁴⁸⁰

Όλοι όσοι διακρίθηκαν στις καλλιέργειες ήταν προσφυγικής καταγωγής, πράγμα που δείχνει ότι η εκμηχάνιση της γεωργίας ήρθε να συνδυαστεί με τη γνώση των καλλιεργειών που είχαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, τουρκόφωνοι και ποντιόφωνοι. Ήταν ο συνδυασμός των νέων τεχνολογιών με τη γνώση των προσφύγων που αναβάθμισε και τη ζωή των ντόπιων σε ό,τι αφορά τη διατροφή και τα κοινωνικά ήθη. Και πάλι από το βιβλίο που συνέγραψε το ζεύγος των εκπαιδευτικών που εργάστηκαν στην Παλιουριά μάς δίνεται η παρακάτω μαρτυρία: *Θυμάμαι χαρακτηριστικά τη γιαγιά Αγγελίνα να μου λέει: «Αν δεν έρχονταν οι πρόσφυγες, ακόμη βρίζα θα τρώγαμε». Και μια άλλη, με αποπλιστική ειλικρίνεια: «Πριν έρθουν οι πρόσφυγες, ντιπ δε νιώθαμε. Άλλο τσουράπι φορούσαμε στο ένα πόδι κι άλλο στο άλλο».*⁴⁸¹

Ανάλογη είναι η εικόνα και στις υπόλοιπες εγκαταστάσεις των προσφύγων κοντά στη Θεσσαλία, όπου εκμεταλλεύτηκαν τις νέες τεχνολογίες για να αυξήσουν τα καλλιεργήσιμα εδάφη. Ο Χρήστος Λέτσιος, εξοικειωμένος με το περιβάλλον των Βεντζίων και των Χασίων λόγω της κυνηγετικής δραστηριότητας, μεταφέρει: *Όλο αυτό το πλάτωμα που βλέπεις στο*

⁴⁷⁹ Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.

⁴⁸⁰ Κώστας Ι. Ανδρεαδάκης και Μαρία Γ. Ζάτσου, *Αναμνήσεις από την Παλιουριά* (Ρέθυμνο: Ιδιωτική έκδοση, 2010), 60-61, 139.

⁴⁸¹ Ανδρεαδάκης – Ζάτσου, *Αναμνήσεις από την Παλιουριά*, 59.

Καρπερό ήταν δάσος. Μετά τα έκαναν τα χωράφια όλα. Καρπερό, Δήμητρα, Άνοιξη, Κατάκαλη, Τριφύλλι, Τρικοκκιά. Όλος ο κάμπος των Χασίων είναι σήμερα 60-70.000 στρέμματα. Δεν ήταν τότε ούτε τα μισά. Τον άνοιξαν τον κάμπο. Δεν βασίζονταν στη γεωργία νωρίτερα ο κόσμος για να ζήσει, βασίζονταν στην κτηνοτροφία.⁴⁸²

Οι μεγάλες πατριαρχικές οικογένειες (15-20 άτομα) των γηγενών είχαν εκλείψει στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα και μόνο ένας από τους γιους της οικογένειας θα έμενε με τους γονείς στο πατρικό και θα στέγαζε εκεί την οικογένειά του. Αυτή η νέα συνθήκη ευνοούσε σαφώς και την εθνοτικά εξωγαμική συμπεριφορά, με τις επιγαμίες ντόπιων και προσφύγων να αποτελούν, όμως, κανονικότητα μόνο μεταπολεμικά. Όπως και στους άλλους μεικτούς οικισμούς, η εχθρότητα απέναντι στους «παρείσακτους» πρόσφυγες ήταν κανόνας τα πρώτα χρόνια.⁴⁸³ Η κατάσταση αλλάζει μεταπολεμικά, με την πολιτισμική αλληλεπίδραση να εκφράζεται στις πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως προκύπτει ξανά από το βιβλίο αναμνήσεων των εκπαιδευτικών Ανδρεαδάκη και Ζάτσου: *Ο πρώτος λυράρης του χωριού ήταν ο Ιωάννης Καρυπίδης. [...] Όταν τη μέρα του Πάσχα μαζεύονταν οι γυναίκες στην πλατεία, χόρευαν όλες μαζί, πόντιες και ντόπιες, κάτω από τους ήχους της λύρας του μπάρμπα-Γιάννη, με φιλοδώρημα ένα κόκκινο αυγό!⁴⁸⁴*

Η συμβολή των προσφύγων ήταν εξίσου σημαντική και στην κτηνοτροφία, ιδιαίτερα τη βουβαλοτροφία, όπου το παράδειγμα των τουρκόφωνων προσφύγων ακολούθησε μία από τις οικογένειες των ντόπιων. Ενώ σε ό,τι αφορά την παραδοσιακή αιγοπροβατοτροφία, 2 από τους 13 «μεγαλοκτηνοτρόφους», για τα δεδομένα του χωριού, κατά τη δεκαετία του 1960 ήταν προσφυγικής καταγωγής. Βέβαια, η συμμετοχή των προσφύγων στην παραδοσιακή κτηνοτροφία στο περιβάλλον των Βεντζίων και των Χασίων δεν ήταν τόσο δύσκολη όσο στα βορειοδυτικά του Νομού Γρεβενών. Οι προαναφερθέντες 13 κτηνοτρόφοι διέθεταν κοπάδια των 100-200 ζώων. Επομένως, οι σχέσεις συνεργασίας μεταξύ προσφύγων και γηγενών και σε αυτό το πεδίο ήταν αναπόφευκτες, καθώς οι πρόσφυγες δεν προσπαθούσαν να αλώσουν ένα κυριαρχικό πεδίο των γηγενών, αλλά να εξασφαλίσουν τα προς το ζην με την εδραία και μερικώς μετακινούμενη (οι κτηνοτρόφοι νοτιοανατολικά των Γρεβενών ξεχείμαζαν σε κοντινά μέρη) κτηνοτροφία.⁴⁸⁵ Το γεγονός μάλιστα ότι δύο και τρεις κτηνοτρόφοι έσμιγαν μαζί τα κοπάδια τους δείχνει την ανάγκη συνεργασίας μεταξύ των δύο εθνοτοπικών-πολιτισμικών ομάδων στη μικροκλίμακα, την ώρα που Βλάχοι και Κουπατσαραίοι στα βόρεια του Νομού συγκροτούσαν επαγγελματικά δίκτυα βασισμένα στην εθνοτική-πολιτισμική αναφορά.

Το γεγονός της συνεργασίας σφυρηλάτησε και την ενότητα προσφύγων και γηγενών όταν βρίσκονταν στην πόλη των Γρεβενών. Παράγοντας που συνέβαλε στην καλύτερη αφομοίωση των προσφύγων ήταν και η πληθυσμιακή τους αύξηση, φαινόμενο που εμφανίζεται

⁴⁸² Λέτσιος, Χρήστος. Προσωπική συνέντευξη, 23 Νοεμβρίου 2024.

⁴⁸³ Ανδρεαδάκης – Ζάτσου, *Αναμνήσεις από την Παλιουριά*, 58-59, 63-64.

⁴⁸⁴ Ανδρεαδάκης – Ζάτσου, *Αναμνήσεις από την Παλιουριά*, 147.

⁴⁸⁵ Ανδρεαδάκης – Ζάτσου, *Αναμνήσεις από την Παλιουριά*, 140, 144.

σε όλες τις πληθυσμιακές ομάδες που επιβιώνουν από μια καταστροφή. Στο παράδειγμα της Παλιουριάς, που είναι σημαντικό δείγμα μεικτού περιβάλλοντος και μπορούμε να δούμε και αναλογίες με την πόλη των Γρεβενών, η δυναμική της προσφυγικής πολιτιστικής έκφρασης αυξάνεται διαρκώς. Στην ποδοσφαιρική ομάδα της Παλιουριάς του 1954 το προσφυγικό στοιχείο μονοπωλεί την αθλητική έκφραση της κοινότητας. Σε θεατρική παράσταση του 1965 στο δημοτικό σχολείο του χωριού πρωταγωνιστούν παιδιά προσφυγικής καταγωγής. Στις περισσότερες φωτογραφίες που απεικονίζουν γλέντια της εποχής το ποντιακό στοιχείο κυριαρχεί στον ανδροκρατούμενο χώρο του καφενείου. Μόνο στην απεικόνιση χορών και τελετουργικών εκδηλώσεων που συνδέονται με τη ντόπια παράδοση πλειοψηφεί το γηγενές στοιχείο έναντι των Ποντίων, όπως ο χορός και το πασχαλινό έθιμο των Λαζαρίων.⁴⁸⁶

7.3 Η διαμόρφωση της ποντιακής ταυτότητας μεταγραφόμενη στην πολιτική συγκυρία

Στην «αναβίωση» της κυρίαρχης ταυτότητας μεταξύ των προσφύγων, της ποντιακής ταυτότητας, και της εγκόλπωσής της και από άτομα προσφυγικής καταγωγής χωρίς άμεση σύνδεση με τον ιστορικό Πόντο πρέπει να ληφθεί υπόψη η ιστορική συγκυρία. Ήδη από τη δεκαετία του 1960, όπως ήδη αναλύθηκε για την περίπτωση της βλαχικότητας, οι επιμέρους εθνοτικές-εθνοτοπικές ταυτότητες εξελίσσονται σε πολιτισμικές στα πλαίσια μιας φολκλορικής αναπαράστασης που δεν απειλεί την ελληνική εθνική ολοκλήρωση και δεν επιτρέπει φυγόκεντρες τάσεις. Βεβαίως, η ποντιακή εθνοτική ταυτότητα που αναπτύχθηκε στην οθωμανική αυτοκρατορία είναι μια καθαρά ελληνική ταυτότητα, που δεν θα μπορούσε να εξελιχθεί σε παράγοντα αμφισβήτησης της ελληνικότητας. Η ελευθερία, όμως, έκφρασης των ιδιαίτερων αιτημάτων της ποντιακότητας σε μια εποχή ελληνοτουρκικής φιλίας, εκπορευόμενης από τη Δύση, θα μπορούσε να διαταράξει τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Επομένως, όπως και οι άλλες επιμέρους ταυτότητες, έτσι και αυτή αντιμετωπίζει την κρατική χειραγώγηση.⁴⁸⁷

Ως αποτέλεσμα των παραπάνω συγκυριών, η ανάγκη για τον έλεγχο κάθε ιδιαίτερης ταυτότητας στα χρόνια της «καχεκτικής» δημοκρατίας, αφενός περιόριζε τα αιτήματα και τις διεκδικήσεις της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, αφετέρου επέτρεπε την αυτοέκφραση στη βάση της ανάπτυξης των πολιτισμικών ταυτοτήτων που επιβεβαιώνουν την εθνική ενότητα μέσω της επιμέρους διαφορετικότητας. Σε αυτό το πλαίσιο η ανάπτυξη αυτοέκφρασης κάθε εθνοτικής-πολιτισμικής ομάδας παρακινούσε τις άλλες να δράσουν στην ίδια κατεύθυνση, εκφράζοντας και την ώσμωση μεταξύ των διαφορετικών πολιτισμικών εκφράσεων. Η αυτοέκφραση σε αυτά τα πλαίσια είναι συνδεδεμένη με την αλληλεγγύη μεταξύ συγγενών αλλά και μελών της ίδιας κοινότητας, συγκροτώντας μια εθνοτοπική αναφορά. Η διατήρηση

⁴⁸⁶ Ανδρεαδάκης – Ζάτσου, *Αναμνήσεις από την Παλιουριά*, 160, 166-175.

⁴⁸⁷ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 93-94 / Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 224, 256.

της διευρυμένης πατριαρχικής οικογένειας, η επικοινωνία στην ποντιακή διάλεκτο, η προσήλωση στην πατροπαράδοτη πολιτισμική έκφραση και η πλαισίωση του τοπικού ποντιακού συλλόγου (όπου αυτός υπάρχει), αποτελούν τα συστατικά της ποντιακής ταυτότητας της δεύτερης γενιάς. Αυτά τα στοιχεία θα μεταδοθούν στην τρίτη γενιά, με σημαντικό, όπως θα δούμε, αντίκτυπο στην ίδρυση και ανάπτυξη των ποντιακών συλλόγων.

Η δικτατορία, πάντως, αποτέλεσε το αποκορύφωμα αυτής της σύγκρουσης των κρατικών πολιτικών και της αυτοέκφρασης κάθε εθνοτικής-πολιτισμικής ομάδας, καθώς έγινε προσπάθεια από το καθεστώς η λαϊκή έκφραση να είναι απόλυτα ελεγχόμενη και η ποντιακή ταυτότητα επλήγη σοβαρά με την παύση λειτουργίας αρκετών συλλόγων. Η διαπραγμάτευση των προηγούμενων δεκαετιών έδωσε τη θέση της σε μία περίοδο καταπίεσης, η οποία οδήγησε σε μεγαλύτερη συσπείρωση και άνθιση στο μεταπολιτευτικό περιβάλλον.⁴⁸⁸

7.4 Η τρίτη γενιά και η παγίωση μιας ενιαίας ποντιακής ταυτότητας

Η τρίτη φάση, που συνδέεται με την τρίτη και τέταρτη γενιά, είναι τμήμα της γενικότερης πολιτικής αλλαγής που εκφράζεται με την ανάδειξη της πρώτης κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ. Έχει να κάνει με τη συγκρότηση της εθνοτοπικής ταυτότητας στη βάση της ιστορικής μνήμης. Η αναβίωση μιας ισχυρής –ποντιακής πλέον– ταυτότητας του μικρασιατικού ελληνισμού φέρνει αφενός στο προσκήνιο επιτελεστικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος και αφετέρου αποτελεί επιβεβαίωση της επιβίωσης των επιμέρους ταυτοτήτων ακόμα και στο μεταπολεμικό περιβάλλον της εθνικής ολοκλήρωσης, όπου η επαγγελματική εθνοτική ένταξη παύει να ισχύει.⁴⁸⁹ Οι οικονομικές και πολιτισμικές διαφορές αδυνατίζουν στον μικρόκοσμο της ελληνικής επαρχίας, όπου η παρεχόμενη εκπαίδευση και οι προσφερόμενες δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης εξισώνονται σταδιακά για όλες τις ομάδες, ανεξάρτητα της εθνοτικής αναφοράς, με εξαίρεση τους Ρόμηδες.

Παράλληλα το ιστορικό πλαίσιο με τις τραγικές εξελίξεις στο κυπριακό και την άφιξη των «Ρωσοπόντιων» από τη Σοβιετική Ένωση ενισχύουν στις δεκαετίες 1960-1970 τη συσπείρωση του προσφυγικού ελληνισμού. Η ενσωμάτωση των Ποντίων της ΕΣΣΔ στην ομάδα την ενισχύει με πληθυσμούς με ενεργή την ποντιακή πολιτισμική ταυτότητα και μάλιστα σε παραγωγικές ηλικίες. Ακόμα κι αν δεν έχουν τόσο άμεση επίδραση στην επαρχία, η παρουσία τους στα μεγάλα αστικά κέντρα ενισχύει τις διεργασίες για την ποντιακή ταυτότητα, την –όπως χαρακτηρίστηκε στο αστικό περιβάλλον– «επαναποντιοποίηση», στη μεγάλη κλίμακα και αποτελεί έμμεση επιρροή.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 196-197, 250.

⁴⁸⁹ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 90-92.

⁴⁹⁰ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 94-95.

7.4.1 Από την πρώτη στην τρίτη γενιά: Η «σκυτάλη» του θεματοφύλακα της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας

Η αίσθηση απειλής για την ποντιακή ταυτότητα επανέρχεται στο σύνολο του κόσμου προσφυγικής καταγωγής λόγω των εξελίξεων στην Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο, ενώ η πρώτη γενιά φεύγει από τη ζωή και ενισχύει το χρέος της τρίτης γενιάς για τη διαφύλαξη της μνήμης. Με την ανάληψη δράσης σε αυτή την κατεύθυνση ενισχύεται και ο ρόλος της εντός της πολιτισμικής ομάδας, ακολουθώντας το ερέθισμα που τους καλλιέργησε η πρώτη γενιά, καθώς οι παππούδες είχαν καίριο ρόλο στην ανατροφή των εγγονιών τους. Πραγματοποιείται μεταβίβαση της πολιτισμικής κληρονομιάς του ποντιακού ελληνισμού μέσω της προφορικής ιστορίας από την πρώτη στην τρίτη γενιά προσφύγων.⁴⁹¹

Ο Γιάννης Νικολαΐδης διηγείται σχετικά με την ανησυχία της πρώτης γενιάς για τη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας: *Έχω ακούσει από την πορεία τους προς τα εδώ πολλές ιστορίες. Όταν πέθαινε κάποιος πάνω στο καράβι, τον πετούσαν στη θάλασσα. Δεν είχαν τη δυνατότητα ούτε να τον θρηνήσουν, ούτε να τον κηδέψουν. Χάνανε τον δικό τους άνθρωπο και δεν μπορούσαν να κάνουν τίποτα. Ξέρετε πόσοι χάθηκαν στην πορεία. Ο Ερυθρός Σταυρός είχε επιτελέσει πολύ σημαντικό έργο την εποχή εκείνη. Βρέθηκαν πολλές οικογένειες οι οποίες είχαν διαλυθεί στην πορεία αυτή. Κι αυτά όλα εμείς τα ακούσαμε. Ήμασταν αυτήκοι μάρτυρες. Ο παππούς μου δε, μου έλεγε κάτι πάρα πολύ συγκινητικό. Εκεί που καθόμουν καμιά φορά, με ρωτούσε: «Γιάννε, σώρο μας, πουλί μ', σ' όποιον γλώσσα συτζένωσε [=στον ύπνο σου, παιδί μου, σε ποια γλώσσα σου μιλώ;]».*

«Στα ελληνικά» τον έλεγα εγώ. Εγώ δεν μπορούσα τότε να ξεχωρίσω τα ελληνικά από τα ποντιακά. Ελληνικά τα θεωρούσαμε όλα.

«Ε τότε, δεν κάναμε τίποτα».

Γιατί αυτός «στα ελληνικά» θεωρούσε την ελληνική γλώσσα και την ποντιακή διάλεκτο – διάλεκτος κατήντησε μετά βέβαια – δεν τη θεωρούσε ελληνικά, την θεωρούσε ποντιακά. Ακόμη και σήμερα, άμα δείτε, πολλοί λαοί της Ευρώπης και ιδιαίτερα οι Τούρκοι «ρωμείκα» τα λένε, δεν τα λένε «ποντιακά».⁴⁹²

Ο Στάθης Αμανατίδης μεταφέρει τις μνήμες του από τις διηγήσεις του παπού του: *Αλλά και ο παππούς μου έλεγε τις ιστορίες του που ήταν στο αντάρτικο. Αντάρτικο στην πατρίδα. Και κοιμήθηκαν σε μια καλύβα και τους πλάκωσε το χιόνι στην καλύβα και τα πόδια του είχαν μείνει πολλές ώρες, μέχρι να τους βρουνε και να τους βγάλουνε, στο χιόνι. Είχε πάθει κρυοπαγήματα. Και κάθε καλοκαίρι ήτανε από τη μέση και πάνω γυμνός και από τη μέση και κάτω φόραγε ένα μάλλινο παντελόني. Και κάθε βήμα που έκανε έριχνε και δυο-τρεις κλωτσιές τα*

⁴⁹¹ Βεργέτη, Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς, 94-95.

⁴⁹² «ΣΑΜΠΟΤΑΖ» Εκπομπή με την Βίκυ Παπαλουκα, Ο καθηγητής Ι. Νικολαΐδης από το Ελεύθερο Προσφύγων Γρεβενών 21.05.2022 [video online] Διαθέσιμο σε: www.youtube.com/watch?v=lg5c8BlqhOM [Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2024].

πόδια, για να κυκλοφορεί το αίμα. Έλεγε τις ιστορίες. Κι αυτός 17 χρονών ήταν τότε στο αντάρτικο στην πατρίδα. Αλλά δεν μείνανε. Δεν μείνανε δηλαδή να γραφούν κάπου ή να τα εμπεδώσουμε. Τότε παιδιά ήμασταν και δεν τα κρατάγαμε. Δεν ξέραμε την αξία που έχουν αυτά.⁴⁹³

7.4.2 Οι παραδοσιακοί εκφραστές και οι «νεοφώτιστοι» της ποντιακότητας

Στην κυριαρχία της ποντιακής ταυτότητας στους Μικρασιάτες δεύτερης και τρίτης γενιάς καθοριστικό ρόλο δεν διαδραμάτισαν μόνο οι εθνικές πολιτικές αλλά και οι συσχετισμοί στο εσωτερικό των κοινοτήτων.⁴⁹⁴ Ο Άγιος Γεώργιος και άλλα χωριά των Γρεβενών που δέχθηκαν ποντιόφωνους Πόντιους πρόσφυγες, καθώς και η πόλη των Γρεβενών αποτελούν παραδείγματα της ποντιακής πολιτισμικής κυριαρχίας στο προσφυγικό περιβάλλον. Η εξέλιξη μοιάζει αναμενόμενη, δεδομένου του μεγαλύτερου βαθμού αφομοίωσης του ποντιακού στοιχείου που γνώριζε τη νεοελληνική κοινή ή ήταν ευκολότερο να την μάθει, σε αντίθεση με το τουρκόφωνο τμήμα που σταδιακά ενσωματώθηκε στην ισχυρότερη μικρασιατική ταυτότητα, την ποντιακή όπως αυτή μεταφέρθηκε από τους ποντιόφωνους στο ελλαδικό περιβάλλον και επανοηματοδοτήθηκε σε αυτό.

Ο Γιάννης Νικολαΐδης έχει την ανάγκη να μιλήσει για τα λίκνα της ποντιακότητας. Ανήκει στην τρίτη γενιά που ζει έντονα τη διαμόρφωση μια ενιαίας ποντιακής ταυτότητας που συμπεριλαμβάνει και τους τουρκόφωνους, που είχαν στιγματιστεί ως λιγότερο Πόντιοι. Ως άνθρωπος δραστήριος στις πολιτικές και πολιτιστικές κινήσεις της ποντιακότητας μεταφέρει χαρακτηριστικά: *Ο παππούς μου γεννήθηκε το 1888 στην Αμάσεια και ήρθε στη Σκάφη της Κοζάνης. Η Δράμα, το Κιλκίς και η Κοζάνη είναι τα λίκνα της ποντιακότητας στη Βόρεια Ελλάδα. Τα χωριά των Ποντίων που είναι κοντά στην Κοζάνη βοηθήθηκαν πολύ, με κοινές πολιτιστικές εκδηλώσεις. Εμείς πήγαμε και παίξαμε θέατρο εκεί. Αυτοί έρχονται με τους «Μωμόγερους» εδώ στα Γρεβενά. Κιβωτός, Μυρσίνα, Βατόλακκος έχουν κοινούς χοροδιδασκάλους με τα χωριά της Κοζάνης. Ο Βατόλακκος είχε κάποιους ανθρώπους που είχαν βγει από το χωριό. Ήταν εξωτερικοί, αλλά περισσότερο εσωτερικοί μετανάστες. Αυτοί ήταν δεύτερης γενιάς και μετείχαν στις κινήσεις στις μεγάλες πόλεις από τους Πόντιους. Αυτοί έδωσαν από το υστέρημά τους για να αναπτυχθεί ο σύλλογος. Βοήθησαν πολύ να συνειδητοποιηθεί η ποντιακή ταυτότητα. Η μάνα μου είναι από το Ελεύθερο. Οι δικοί της ήρθαν από την Αργυρούπολη. Μιλούσαν περισσότερο τα ποντιακά. Του πατέρα μου, όμως, οι γονείς ήρθαν από την Αμάσεια. Μιλούσαν τούρκικα. Είχαν, όμως, ισχυρή ελληνική συνείδηση. Όταν ήρθαν στην Σκάφη Κοζάνης, ξήλωσαν το τζαμί συθέμελα. Θυμάμαι μου έλεγε ο πατέρας μου ότι είχε ρωτήσει*

⁴⁹³ Archive Istorima, «“Μαλλιά, Παιδεία, Ελευθερία”: Παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις από τα δύσκολα χρόνια της Δικτατορίας στον Έλατο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26664> Πρόσβαση στις 6 Οκτωβρίου 2024.

⁴⁹⁴ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 198.

τον παππού μου τι ήταν εκεί που ήταν τα άσπρα τα μάρμαρα, γιατί ήταν άλλο υλικό από αυτά που είχαν στα σπίτια. Ο παππούς του είχε πει ότι διέλυσαν το τζαμί για όλα αυτά που είχαν τραβήξει στην πατρίδα. Ο πατέρας μου πήγε σχολείο και ήρθε μετά και στο Ελεύθερο, μιλούσε και τα δύο και πολλές φορές έκανε τον μεταφραστή.⁴⁹⁵

Είμαι πάρα πολύ τυχερός γιατί κατάφερα να μάθω και την ποντιακή διάλεκτο. Γιατί σε εμάς εδώ, τα χρόνια εκείνα όταν γεννηθήκαμε, η μητρική μας γλώσσα ήταν η ποντιακή. Δηλαδή, ακόμη και σήμερα η μητέρα μου, μου απευθύνει τον λόγο κατά 70% στην ποντιακή. Ο ποντιακός πολιτισμός και η ποντιακή κουλτούρα έχει επιδράσει καταλυτικά στον πολιτισμό και την κουλτούρα των Γρεβενιωτών. Πηγαίνουμε σε κάποια εκδήλωση, σε κάποια χοροεσπερίδα, σε κάποιο γάμο και ανεξαρτήτως χορεύουν όλοι ποντιακά. Εμείς, εκτός βέβαια ότι έχουμε δικαίωμα στη μνήμη, κι αυτό είναι –θα λέγαμε– η βασική στάση ζωής και ζούμε πάντα με την ελπίδα ότι η γενοκτονία των Ποντίων θα αναγνωριστεί από όλους τους λαούς. Γιατί δεν χάθηκαν λίγα άτομα. 353.000 είναι οι καταγεγραμμένοι. Φανταστείτε πόσοι άλλοι είναι. Είμαστε τυχεροί εμείς σε αυτό το χωριό, γιατί είναι ζωντανό, με τα πολιτιστικά στοιχεία τα οποία μεταφέρθηκαν από εκεί εδώ. Κι εμείς ζήσαμε και μεγαλώσαμε σε αυτά. Τα κρατάμε πάρα πολύ και έχουμε στυλοβάτες τους μεγαλύτερους, που μας τα πέρασαν με πάρα πολύ καλό τρόπο.⁴⁹⁶

Ανάλογη ομογενοποίηση και εδραίωση ενιαίας ποντιακής ταυτότητας που εκφράζεται στις επιτελεστικές αναπαραστάσεις παρατηρούμε και στους Μαντεμλήδες, οι οποίοι, όπως ειπώθηκε, αποτελούσαν διακριτή πολιτισμικά προσφυγική ομάδα, που λόγω της χρήσης τουρκικών λέξεων στην ομιλία και της απουσίας της λύρας στη μουσική⁴⁹⁷, στιγματιζόνταν από τους Πόντιους των παραλίων του Ανατολικού Πόντου ως «λιγότερο Πόντιοι». Ως απάντηση και έκφραση της ενιαίας ποντιακής ταυτότητας, ο Μαντεμλής στην καταγωγή Σοφοκλής Εταιριδής κατά την παρουσίαση του βιβλίου του «Γλώσσα» αναφέρθηκε στους Μαντεμλήδες ως θεματοφύλακες της ελληνικότητας και συνάμα της ποντιακότητας στο διάβα των αιώνων: *Μέσα στο βιβλίο κατέγραψα πολλές λέξεις από την εποχή του Ομήρου, τις οποίες χρησιμοποιούν συνήθως οι Πόντιοι, οι οποίοι κατάγονται από την Αργυρούπολη. Δηλαδή είναι Μαντεμλήδες. Όταν κλείσανε τα μεταλλεία στην Αργυρούπολη, οι Πόντιοι φύγαν και πήγαν σε άλλες περιοχές όπου υπήρχαν μεταλλεία. Άλλοι πήγαν νότια, όπως στο Ντιγιάρμακιρ. Άλλοι πήγαν στο Ακ-Νταγ-Ματέν, το Λευκό Όρος, από όπου είμαστε οι περισσότεροι Πόντιοι στα Γρεβενά. Άλλοι πήγαν στον Ταύρου, του Ικονίου τα μεταλλεία κλπ. Όπως εδώ στον ελλαδικό χώρο, έτσι και στον Πόντο, υπήρχαν ιδιώματα στην ποντιακή διάλεκτο. Και υπάρχουν αυτές οι συγκρούσεις ποιος είναι πιο καθαρός Πόντιος, ποιος μιλάει καλύτερα ποντιακά κλπ. Πολλοί*

⁴⁹⁵ Νικολαΐδης, Γιάννης. Προσωπική συνέντευξη, 20 Δεκεμβρίου 2024.

⁴⁹⁶ «ΣΑΜΠΟΤΑΖ» Εκπομπή με την Βίκυ Παπαλουκα, *Ο καθηγητής Ι. Νικολαΐδης από το Ελεύθερο Προσφύγων Γρεβενών 21.05.2022* [video online] Διαθέσιμο σε: www.youtube.com/watch?v=lg5c8BlghOM [Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2024].

⁴⁹⁷ Χορευτικός Όμιλος Ποντίων «Σέρρα», *Χοροί του Ακ Νταγ Ματέν* serra.prototypo.gr/index.php/2-arthra/16-akdagmadeni Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2024.

φίλοι που κατάγονται από την περιοχή της Τραπεζούντας, κι εκεί τον παραλιακό Πόντο μου λέγαν πολλές φορές ότι εσείς οι Πόντιοι του Ακ-Νταγ-Ματέν έχετε πάρα πολλές τουρκικές λέξεις. Αφού τις χρησιμοποιούν οι Τούρκοι, είναι τουρκικές. Από την έρευνα που έχω κάνει, χρησιμοποιούμε πάρα πολλές λέξεις οι οποίες δεν είναι τουρκικές, είναι ομηρικές. Τις οποίες, όμως, χρησιμοποιούν οι Τούρκοι. Τις πήραν από μας, τις μάθανε αυτές τις λέξεις. Έχουμε αρχαίες λέξεις της εποχής του Ομήρου και τις χρησιμοποιούμε με τη σημασία της εποχής. Θα σας πω δύο παραδείγματα για να γίνω πιο κατανοητός. Πρώτη λέξη «dekesi», που σημαίνει «τραγί». Είναι ελληνική λέξη και σημαίνει ζώο το οποίο το τρέφουμε για να γονιμοποιεί. Όπως και η λέξη «dede». Όταν κάποιος από τους Μαντεμλήδες έλεγε ιστορίες που του είχε πει ο παππούς του, δεν έλεγε: «ο παππούς μου έλεγε αυτά», έλεγε «ντεντέμ έλεε αυτά». «Ντεντέμ» είναι αρχαία ελληνική λέξη που χρησιμοποιούν οι νέοι για την προσφώνηση των μεγαλύτερων. Και πάρα πολλές άλλες λέξεις είναι ελληνικές.⁴⁹⁸

7.4.3 Από την επιβίωση στην καθιέρωση: Το συνάλλαγμα ως γενεσιουργός δύναμη της κοινωνικής ανόδου

Το βιοτικό επίπεδο των προσφύγων έχει αναβαθμιστεί αισθητά με τη μετανάστευση και τα εμβάσματα που έρχονταν από τη Δυτική Ευρώπη. Οι μαρτυρίες που έρχονται από την τρίτη γενιά των προσφύγων επιβεβαιώνουν, βέβαια, ότι ακόμα και μετά την εκμηχάνιση, είναι αναγκαία η μετανάστευση στο εξωτερικό, όπως για όλες τις εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες σε αυτή την περίοδο. Η μετέπειτα, μάλιστα, παλιννόστηση έδωσε στην Ελλάδα πέρα από χρήματα και ανθρώπινο δυναμικό που για χρόνια στερήθηκαν τα χωριά και οι αγροτοκτηνοτροφικές δραστηριότητες. Μέσα από τη διήγηση του Χαράλαμπου Ματέρη, δεύτερης γενιάς πρόσφυγα, επιβεβαιώνεται η ζωογόνος δύναμη που δόθηκε μεταπολιτευτικά στις αγροτικές δραστηριότητες από την επιστροφή των μεταναστών: *Το '60 πήγα φαντάρος. Κι αφού έκανα 24 μήνες φαντάρος, μετά ύστερα έκανα τα χαρτιά μου για να πάω Γερμανία. Η αδελφή μου ήταν Γερμανία και με έκανε την πρόσκληση. Το '85 ήρθα στην Ελλάδα για πάντα. Πήγα δηλώθηκα στον ΟΓΑ. Έφυγα στο χωριό. Είχα όμως τη γυναίκα και τα παιδιά μου εδώ στα Γρεβενά. Όταν ήρθα εγώ απ' τη Γερμανία, ο πατέρας μου είχε καμιά 50-60 πρόβατα και τα φύλαγε μόνος του. Τα κάναμε 350 γιδοπρόβατα. Είχαμε στάβλο, αλλά δεν είχαμε νερό. Δεν είχαν κάνει το δίκτυο ακόμα και κουβαλούσαμε νερό. Δεν είχαμε ζωοτροφές και κάναμε «κλαδαριές». Μετά ύστερα ήρθαμε σε πιο καλύτερες ημέρες. Παίρναμε και επιδοτήσεις. Κάναμε και άλλες δουλειές. Έβαλα και τριφύλλια. Επειδή ήμανε ο πιο δραστήριος όταν το '83 κάναμε τον σύλλογο βγήκα πρόεδρος. Τα ζώα τα κρατήσαμε μέχρι το '95 που έγινε ο σεισμός. Πότε αυτός πήγαινε στα πρόβατα, πότε*

⁴⁹⁸ Βασίλειος Αποστόλου. 212. ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΕΤΑΙΡΙΔΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ "ΓΛΩΣΣΑ" ΣΤΗΝ ΚΟΖΑΝΗ 2016 [video online] Διαθέσιμο σε: [youtube.com/watch?v=251_2wcRGtQ&t=783s](https://www.youtube.com/watch?v=251_2wcRGtQ&t=783s) [Πρόσβαση στις 4 Δεκεμβρίου 2024].

*εγώ πήγαινα στα χωράφια. Όργανα, έσπερνα τριφύλλια. Χορτάρια μάζευα. Φτώχεια καταραμένη και οι γονείς μου.*⁴⁹⁹

Η Αναστασία Αμανατιάδου, τρίτης γενιάς, από την Κυρακαλή, προσφυγικό οικισμό που κυριαρχούσε η τουρκοφωνία και οι κάτοικοι δεν βίωσαν μεταπολεμικά αξιόλογη κοινωνική άνοδο, επιβεβαιώνει τον δρόμο της μετανάστευσης ως βασική οδό ενίσχυσης του οικογενειακού εισοδήματος: *Μεγάλωσα στο χωριό. Δεν είχαμε πολλά αυτοκίνητα. Είχαμε αρκετά τρακτέρ, γιατί αυτοί που έμεναν στο χωριό ασχολούνταν με τη γεωργία. Οι άνθρωποι ήταν φτωχοί και οι περισσότεροι είχαν φύγει στη Γερμανία. Πήγα στο σχολείο, στο Δημοτικό σχολείο Κυρακαλής 5 χρόνια. Λίγα παιδιά ήμασταν. Μικρό χωριό. Τον τελευταίο χρόνο πήγα στα Γρεβενά. Δύο αδέρφια είμαστε. Ο πατέρας μου όσο πήγαινα στο σχολείο μέχρι και τη δευτέρα Λυκείου ήταν στη Γερμανία. Και επέστρεψε τότε. Ήμασταν δηλαδή 3 στο σπίτι κυρίως.*⁵⁰⁰

Στη μεταπολιτευτική αστική κοινωνία των Γρεβενών, οι εθνοτοπικές διαφορές εντάσσονται στη διάκριση μεταξύ παραδοσιακών αστών και νεοφερμένων, αποτέλεσμα της οικονομικής ανόδου μέσω μεταναστευτικών εμβασμάτων. Η αφηγήτρια αναδεικνύει την εθνοτοπική ταυτότητα του Πόντιου σε συνάρτηση με την κοινωνική ταυτότητα του αγρότη, διαπιστώνοντας τη συνέχιση της κατηγοριοποίησης βάσει επαγγέλματος. Εδώ αντανακλάται και η υπέρβαση των πολιτισμικών ταυτοτήτων στη βάση της κοινωνικής κατηγοριοποίησης, στην οποία η γρεβενιώτικη κοινωνία βάσιζε για χρόνια τη συνοχή της: *Το Γυμνάσιο ήτανε πολύ πιεστικό, μάλλον μίζερο. Δεν είχε σημασία πόσο διαβάζεις και τι κάνεις, πόσο καλός είσαι. Σήμερα θα έλεγα ότι: «Είναι ταξικό εντελώς». Ήταν εντελώς ταξικό. Είχε σχέση με το ποια είναι η θέση σου, ποια είναι η θέση των γονιών σου στην κοινωνία και θα πάρεις το ανάλογο. Υπήρξαν τέτοια παραδείγματα πάρα πολλά και μάλιστα αποθάρρυναν ορισμένα παιδιά απ' το να συνεχίσουν να πηγαίνουν στο σχολείο, γιατί οι γονείς τους ήτανε ας πούμε κτηνοτρόφοι παράδειγμα, ήτανε γεωργοί. Τους έλεγαν: «Εσείς τι θέλετε εδώ; Πάτε να καλλιεργήσετε χωράφια».*⁵⁰¹

Η συνέχεια της εθνοτοπικής ταυτότητας στην τρίτη γενιά εκφράζεται και στα γαμήλια δίκτυα. Σαφώς, η τρίτη γενιά δεν είναι προσκολλημένη στην ενδογαμική συμπεριφορά της πρώτης γενιάς, καθώς η κοινωνική της θέση δεν είναι αυτή του «στερημένου» πρόσφυγα. Παράλληλα, αλληλεπιδρώντας περισσότερο με τις άλλες εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες ξεφεύγει και από τα πλαίσια της ενδογαμικής συμπεριφοράς στη μεικτή κοινότητα. Η επιβίωση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας εκφράζεται με την επιδίωξη από τη σύζυγο ή ακόμα και τον σύζυγο σε αυτή τη γενιά, να δεχθεί την καλλιέργεια αυτής της ποντιακής ταυτότητας

⁴⁹⁹ Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο:

<https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.

⁵⁰⁰ Archive Istorima, «Από το σχολείο των παιδικών χρόνων στο σχολείο του σήμερα: Αναμνήσεις ζωής μιας εκπαιδευτικού» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26677> 6 Οκτωβρίου 2024.

⁵⁰¹ Archive Istorima, «Από το σχολείο των παιδικών χρόνων στο σχολείο του σήμερα: Αναμνήσεις ζωής μιας εκπαιδευτικού» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26677> 6 Οκτωβρίου 2024.

στην επόμενη γενιά στο οικογενειακό περιβάλλον. Βέβαια, η αντίληψη για αυτή την ταυτότητα και τα περιθώρια έκφρασής της ποικίλουν ανάλογα με την ατομική πρόσληψη του κάθε φορέα της, με τη σημασία μετάδοσης των πολιτισμικών προτύπων να είναι κεφαλαιώδης για όσους ανατράφηκαν σε αμιγές ποντιακό περιβάλλον.⁵⁰²

Η τρίτη γενιά, παρότι δεν βίωνε πλέον με τη συχνότητα των προηγούμενων γενεών μειωτικούς προσδιορισμούς για την καταγωγή της, αποκτά την ανάγκη μέσω της αντιδιαστολής να χτίσει έναν αυτοπροσδιορισμό βασισμένο στο αίσθημα περηφάνιας για το ιστορικό παρελθόν, ως αποτέλεσμα και του αισθήματος αδικίας που της μεταφέρεται από τις προηγούμενες γενιές. Ο αυτοπροσδιορισμός αποτελεί έτσι τη «βάπτιση» στην ιδιαίτερη ταυτότητα όπως αυτή επενεργά στο παρόν της. Όπως οι Βλάχοι των αστικών κέντρων, που δεν ξεχωρίζουν από τους άλλους κατοίκους, επιστρέφουν στην κοινότητα και αναβαπτίζονται σε αυτήν, έτσι και οι πρόσφυγες χτίζουν την ποντιακή ταυτότητα. Παρότι οι οικονομικές και κοινωνικές διαφορές τους από τους ντόπιους κατοίκους μειώνονται όλο και περισσότερο, αυτοί επιλέγουν να αναβιώσουν την εθνοτοπική ταυτότητα που κινδύνευε να περάσει στη λήθη με τον θάνατο της πρώτης γενιάς. Και σε αυτή την περίπτωση οι επιτελεστικές αναπαραστάσεις έκφρασης της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας, με κυρίαρχους τους ποντιακούς χορούς, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο ώστε μία ταυτότητα που μεταφέρθηκε στο ελλαδικό περιβάλλον δεκαετίες πριν και εξελίχθηκε διαφορετικά στη βάση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης να αναβιώνει κατά κάποιο τρόπο και να καθορίζει τις πράξεις των ανθρώπων στο παρόν.⁵⁰³ Ο Γιάννης Νικολαΐδης μετέφερε σχετικά: *Σε κάθε χωριό των Γρεβενών, οι πρόσφυγες μετέφεραν μια άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Η δημιουργία των Συλλόγων βοήθησε στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς, ηθών, εθίμων και γλώσσας. Έτσι δημιουργήσαμε μια ενιαία ταυτότητα μέσα από τους πολιτιστικούς συλλόγους, τις κοινές εκδηλώσεις και τη μουσική. Ερχόταν ο καλλιτέχνης που τραγουδούσε και έλεγε: «δικό σας». Και το έπαιρναν όλοι το τραγούδι στο στόμα, μάθαιναν τα λόγια, τους ρυθμούς, τους χορούς.*⁵⁰⁴

Η μεταπολίτευση εγκαινίασε μια νέα φάση στην πολιτική των ταυτοτήτων. Αυτό που καθιστά όχι μόνο αποδεκτή αλλά και «ευλογημένη» από τον κρατικό μηχανισμό την αναβίωση της εθνοτοπικής ταυτότητας και τη δημιουργία μιας ενιαίας ποντιακής ταυτότητας είναι, όπως ειπώθηκε, το γεγονός ότι ο ιδιαίτερος δεσμός των μελών του ποντιακού ελληνισμού δεν δηλώνει τάση απόσχισης από την ευρύτερη ελληνική ομάδα. Σαφώς, η νέα ταυτότητα βρίσκεται εύφορο έδαφος στο ανοιχτό μεταπολιτευτικό περιβάλλον, όπου παύει η καταπίεση πολλών ετών στην πολιτική και πολιτιστική έκφραση. Βέβαια, όπως έγινε κατανοητό και από τη βλαχικότητα, δεν πρέπει ποτέ να λησμονείται ο ρόλος των τοπικών ελίτ και της διαπραγματεύσεώς τους με την κεντρική πολιτική εξουσία σε ό,τι αφορά αυτές τις εκφράσεις. Η ποντιακή ταυτότητα της δεκαετίας του 1980 δεν είναι εθνοτική ταυτότητα, όπως η

⁵⁰² Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 206-208, 220-221.

⁵⁰³ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 91-92 / Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 221-222.

⁵⁰⁴ Νικολαΐδης, Γιάννης. Προσωπική συνέντευξη, 20 Δεκεμβρίου 2024.

προσφυγική ταυτότητα του μεσοπολέμου. Η δημιουργία της σημαίνει και τη μετάβαση σε ένα πλαίσιο έκφρασης της ιδιαιτερότητας ενταγμένο στην κυρίαρχη αφήγηση και λογική. Η «ποντιακότητα» δεν αποτελεί όργανο ρήξης με την καθεστηκυία τάξη, αλλά εν μέρει τμήμα αυτής της τάξης, στη βάση της δράσης-αντίδρασης στο εσωτερικό του ίδιου οικοδομήματος που αναπτύχθηκε στην μεταπολεμική Ελλάδα.⁵⁰⁵

Η μεγάλη διαφορά στην ιδιαίτερη πολιτισμική αναφορά μεταξύ δεύτερης και τρίτης γενιάς είναι η οπτική απέναντι στο παρελθόν. Για την τρίτη γενιά, που βλέπει τα γεγονότα τόσο του ξεριζωμού του μικρασιατικού ελληνισμού όσο και της δεκαετίας του '40, όχι ως βίωμα, αλλά ως οικογενειακή και εθνική μνήμη που πρέπει να διασωθεί, όλη η πολιτισμική έκφραση αλλάζει σημαντικά. Η ένταξη, μάλιστα, αυτής της έκφρασης, στον επίσημο λόγο των Ποντίων τοπικών παραγόντων και κατ' επέκταση και του κράτους συνεπαγόταν και τη μετάβαση από τους λαϊκούς στους «λόγιους» και επεξεργασμένους τρόπους πολιτισμικής αναπαράστασης και διαφύλαξης της ιδιαίτερης πολιτιστικής κληρονομιάς. Ουσιαστικά, οι προϋπάρχοντες σύλλογοι αποτέλεσαν εργαλείο αναβάθμισης της παρέμβασης στα πλαίσια της εθνοτοπικής ομάδας. Από πολιτιστικοί σύλλογοι αναδείχθηκαν σε μορφωτικοί, διδάσκοντας ιστορία και στηρίζοντας την εκδοτική δραστηριότητα επιστημονικών έργων για τον ιστορικό Πόντο. Απώτερος σκοπός ήταν να εξασφαλίσουν όχι την ενότητα στα πλαίσια απλώς του κοινού πολιτισμού, αλλά την ενότητα και την αλληλεγγύη στα πλαίσια της αδιαίρετης ποντιακής ομάδας.⁵⁰⁶

7.4.4 Η ποντιακή πολιτιστική έκφραση στο άρμα της «Αλλαγής»

Δεδομένου του μεγαλύτερου βαθμού αφομοίωσης των προσφυγικών πληθυσμών στα μικτά περιβάλλοντα και της απουσίας αμιγούς ποντιακής συνοικίας στην πόλη μεταπολεμικά (στον Μερά κατοίκησαν και πολλοί «ανταρτόπληκτοι»), το βάρος στην περιοχή των Γρεβενών στην δραστηριότητα των ποντιακών συλλόγων κλήθηκαν να σηκώσουν κυρίως οι αμιγείς προσφυγικοί οικισμοί. Επιπλέον, δεν πρέπει να υποτιμηθεί η αστυφιλία των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών, που έφερε στις πόλεις, όπως και στην πόλη των Γρεβενών, συμπαγείς ποντιακούς και μικρασιατικούς πληθυσμούς, οι οποίοι αναζωογόνησαν την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα και έθεσαν τις βάσεις για τη μεταπολιτευτική ανάδειξη της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους αναφοράς⁵⁰⁷. Σε αυτούς τους πληθυσμούς, επίσης, διατηρείται η σύνδεση με το χωριό, όπως συμβαίνει και με τις υπόλοιπες εθνοτικές και εθνοτοπικές ομάδες της περιοχής. Η επιστροφή στο χωριό αποτελεί «σχολείο» για τη μεταλαμπάδευση της ταυτότητας στην επόμενη γενιά, ενώ ταυτόχρονα είναι και χώρος πολιτικής ζύμωσης.

⁵⁰⁵ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 93-94 / Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 224, 251-252.

⁵⁰⁶ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 202, 216-217, 236.

⁵⁰⁷ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 205, 295.

Οι ποντιακοί σύλλογοι των Γρεβενών ιδρύθηκαν στην πλειοψηφία τους στη δεκαετία του 1980, κατά τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ακολουθώντας τα προτάγματα των καιρών για την ανάδειξη της ενιαίας ποντιακής ταυτότητας. Περιλαμβάνοντας στο όνομα τον τόπο εγκατάστασης στο ελλαδικό περιβάλλον εξέφραζαν τον συνδυασμό της ποντιακής με την τοπική ταυτότητα, ακόμη κι αν η πλειοψηφία των μελών του συλλόγου έπαψε βαθμιαία να διαβιεί στον τόπο εγκατάστασης των προσφύγων πρώτης γενιάς⁵⁰⁸. Βεβαία, ήταν η ενιαία ποντιακή ταυτότητα που κυριαρχούσε για αυτή τη νέα γενιά, που, ευρισκόμενη βαθμιαία στο αστικό περιβάλλον λόγω του μεταπολιτευτικού κύματος αστυφιλίας, είχε την ανάγκη να χτίσει σχέσεις αλληλεγγύης ακόμα και οικονομία συστάδας στη μικρή πόλη των Γρεβενών στη βάση αυτής της ενιαίας ταυτότητας. Παράλληλα, η ετεροαναγνώριση από τις άλλες εθνοτικές-πολιτισμικές ομάδες οδήγησε, όπως είπαμε, στην παγίωση της αναγνώρισης των προσφύγων συλλήβδην ως «Ποντίων» στο μικτό περιβάλλον.

Στο περιβάλλον των Γρεβενών, σύλλογοι παλαιότεροι από αυτές τις διαδικασίες είναι μονάχα ο Σύλλογος Προσφύγων Γρεβενών «ο Αινείας» (30-6-1925)⁵⁰⁹, που εξέφραζε τους ποντιόφωνους Βενιζελικούς στα Γρεβενά του Μεσοπολέμου, και ο προαναφερθείς Ποντιακός Εκπολιτιστικός Σύλλογος Κιβωτού, ιδρυθείς το 1956⁵¹⁰. Ο πρώτος που ιδρύθηκε κατά τη μεταπολίτευση και μάλιστα στην απαρχή της (1974) είναι Σύλλογος Ποντίων & Μικρασιατών Γρεβενών⁵¹¹, ο οποίος είναι συμπεριληπτικός, με την έννοια ότι εκφράζει μια ενιαία ποντιακή ταυτότητα των επιμέρους προσφυγικών ομάδων που συγκεντρώνονται στο γρεβενιώτικο άστυ. Παράλληλα, βέβαια, δεν είναι αμιγής ποντιακός σύλλογος. Έτσι εκφράζεται ο μικρότερος βαθμός εμβάθυνσης της ενιαίας ποντιακής ταυτότητας που κυριάρχησε από τη δεκαετία του 1980 και έκτοτε.

Τον ενιαίο σύλλογο ακολούθησαν ο Πολιτιστικός Μορφωτικός Σύλλογος Κυρακαλής, το 1981, με την πλειοψηφία των μελών του να κατοικεί στα Γρεβενά λόγω εγγύτητας (μόλις 6 χιλιόμετρα). Ο Σύλλογος Ποντίων Βατολάκκου, από τους ενεργότερους του Νομού Γρεβενών, ιδρύθηκε το 1983, ακολουθώντας την ίδρυση της Αθλητικής Ένωσης Ποντίων Βατολάκκου Γρεβενών (1981)⁵¹². Την ίδια χρονιά ιδρύεται και ο Επιμορφωτικός και Εκπολιτιστικός Σύλλογος Πηγαδιτσιωτών Γρεβενών⁵¹³, που εκφράζει τη συγκέντρωση στο άστυ και την

⁵⁰⁸ Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 217-219, 249.

⁵⁰⁹ Βασίλειος Αποστόλου. «Γρεβενά», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/20.html Πρόσβαση στις 7 Δεκεμβρίου 2024.

⁵¹⁰ Βασίλειος Αποστόλου. «Κιβωτός Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post_12.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

⁵¹¹ Βασίλειος Αποστόλου. «Γρεβενά», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/20.html Πρόσβαση στις 7 Δεκεμβρίου 2024.

⁵¹² Βασίλειος Αποστόλου. «Βατόλακκος», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/18.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

⁵¹³ Βασίλειος Αποστόλου. «Πηγαδίτσα Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/03/blog-post_25.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

ανάγκη διατήρησης της ιδιαίτερης ταυτότητας μέσα σε αυτό, καθώς και ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αγίων Ταξιαρχών Ελευθέρου. Επίσης το 1983, ιδρύθηκε ο Εκπολιτιστικός Σύλλογος Νησιού Γρεβενών «Τα οκτώ βράχια», ο πρώτος στο περιβάλλον των Βεντζίων, χάρη στη συμπαγή παρουσία των Μαντεμλήδων και τη διακήρυξη της ποντιακής τους ταυτότητας από τον Μεσοπόλεμο⁵¹⁴. Ακολούθησε το 1985 ο Πολιτιστικός Σύλλογος Ποντινής Γρεβενών, ως συνέχεια της δραστηριότητας της «Ποντιακής Νεολαίας Ποντινής», οργάνωσης αθλητικού χαρακτήρα που είχε ιδρυθεί το 1962⁵¹⁵. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκαν ο Ποντιακός Πολιτιστικός Σύλλογος Κέντρου Γρεβενών «Το Βέντζι», ως οργανισμός συσπείρωσης των Ποντίων και Μικρασιατών της περιοχής των Βεντζίων⁵¹⁶. Στα ίδια χρονικά πλαίσια ξεκινά και η δραστηριότητα των υπόλοιπων συλλόγων. Αυτοί είναι ο Πολιτιστικός Σύλλογος Μικροκλεισούρας «Αγία Τριάς», ο Φιλοπροοδευτικός Σύλλογος Μυρσίνης και ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αγάπης «Η Γαλιάννα». Τέλος, ο Πολιτιστικός Σύλλογος Αγίου Γεωργίου Γρεβενών αποτελεί μία εξαίρεση, καθώς εκφράζει την κυριαρχία της ποντιακής πολιτισμικής έκφρασης στον βαθμό που αυτή εντάσσεται σε κοινό πολιτιστικό σύλλογο με τους ντόπιους δίχως αίσθημα απειλής⁵¹⁷.

Το γεγονός ότι οι «νεοφώτιστοι» μεταπολεμικά στην ποντιακή ταυτότητα, κυρίως τουρκόφωνοι αλλά και άλλοι Μικρασιάτες πρόσφυγες, συγκροτούν κάποιους από τους μακροβιότερους και πιο δραστήριους πολιτιστικούς συλλόγους (Κιβωτός, Βατόλακκος, Ποντινή) μέχρι και τις μέρες μας αποδεικνύει τη δυναμική που μπορεί να προσδώσει μια ταυτότητα σε πιο περιθωριοποιημένες ομάδες. Η δυναμική αυτή εκφράζεται και στην εκλογική τους συμπεριφορά και τη συσπείρωση γύρω από το ΠΑΣΟΚ⁵¹⁸, ακολουθώντας την ενιαία ποντιακή ταυτότητα. Όπως οι Αρβανιτόβλαχοι και κάποιοι από τους Ρόμηδες εγκλωπώθηκαν τη βλαχικότητα, έτσι και περιθωριοποιημένες προσφυγικές ομάδες χρησιμοποίησαν την ισχυρότερη στο προσφυγικό περιβάλλον ποντιακή ταυτότητα ως μηχανισμό συσπείρωσης και κοινωνικής ανέλιξης, με τα επαγγελματικά και πολιτικά δίκτυα να στηρίζονται σε αυτή την ταυτότητα.

Άλλος ένας παράγοντας ήταν η δυναμική της ενδογαμικής συμπεριφοράς στους οικισμούς όπου τουρκόφωνοι και ποντιόφωνοι πρόσφυγες συνυπήρχαν. Ο Γιάννης Νικολαΐδης

⁵¹⁴ Βασίλειος Αποστόλου. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

⁵¹⁵ Βασίλειος Αποστόλου. «Ποντινή Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/03/blog-post_29.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

⁵¹⁶ Αποστόλου, Κέντρον οικισμός, 81.

⁵¹⁷ Αποστόλου, Βασίλειος. «Άγιος Γεώργιος Γρεβενών (Τσούρχλι)» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* <https://basileiosapostolou.blogspot.com/search?q=%CF%84%CF%83%CE%BF%CF%8D%CF%81%CF%87%CE%BB%CE%B9> Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.

⁵¹⁸ https://eklogesapps.ypes.gr/ekloges1996/eklogesapps.ypes.gr/ekloges/content/gr/elec_data/1996NE_per_res5a8d.html?per_id=17 / <https://grevena.pdm.gov.gr/ekloges/>

μιλά για την πολιτισμική διάσταση ντόπιων και προσφύγων που συνέβαλε στην ενότητα τουρκόφωνων και ποντιόφωνων στα χωριά που βρέθηκαν σε έντονη αλληλεπίδραση όπως το Ελεύθερο Προσφύγων: *Οι Πόντιοι που μιλούσαν τα τουρκικά είχαν από εκεί ως τρόπο να κρατήσουν την κοινότητα να παντρεύονται μεταξύ τους. Το έκαναν στην Τουρκία για να διατηρήσουν τον πολιτισμό τους, τον ελληνισμό. Αυτό το συνέχισαν κι εδώ, με αποτέλεσμα πολλοί άνθρωποι –άνδρες και περισσότερο γυναίκες– να μην μάθουν ποτέ τα ελληνικά. Βοήθησε μετά να τα μάθουν ότι παντρεύονταν με αυτούς που μιλούσαν ποντιακά. Έγιναν γάμοι μεταξύ των προσφύγων γιατί οι ντόπιοι δεν τους ήθελαν καθόλου. Σκέψου, δηλαδή, στο Ελεύθερο έχουν γίνει από το 1922 έως το 2024 μόνο δύο γάμοι ανάμεσα στο κάτω Ελεύθερο, των προσφύγων, δίπλα στο ποτάμι, και το πάνω Ελεύθερο, των ντόπιων. Ένας γάμος το 1958 και ένας το 1983. Ήταν μεγάλη η πολιτισμική διαφορά. Ήρθαν οι δικοί μας. Έκαναν σπίτια κοντά στο ποτάμι, μπαχτσέδες, καλλιέργειες, καπνά, ξεχέρσωσαν τον τόπο, άνοιξαν το δάσος. Αυτοί οι ντόπιοι είχαν κυρίως τα πρόβατα. Αρχές δεκαετίας του '80, όταν έκαναν οι δικοί μας τις γεωτρήσεις για νερό για τις καλλιέργειες, οι ντόπιοι είχαν πάθει σοκ με αυτό που έβλεπαν.*⁵¹⁹

Ο Χαράλαμπος Ματέρης από την Πηγαδίτσα, που ως πρόσφυγας δεύτερης γενιάς εγκοιλώθηκε την ποντιακή ταυτότητα πριν αυτή γίνει πολιτικό και πολιτισμικό εργαλείο χρησιμοποιεί την παρουσία της λύρας στη μουσική παράδοση ως μέτρο της ποντιακότητας, της «ανόθευτης» ποντιακής ταυτότητας που ήρθε από το μικρασιατικό περιβάλλον και έγινε σταδιακά κτήμα όλων των προσφύγων: *Ήταν και οι γάμοι. Παντρεύτηκαν τουρκόφωνοι με Πόντιες και Πόντιοι με τουρκόφωνες και σιγά-σιγά ενώθηκαν. Τώρα χορεύουν και τους χορούς, ενώ αυτοί με τον κεμεντζέ δεν ήξεραν να χορέψουν. Αυτοί χόρευαν με το ταούλ, με τον ζουρνά και αυτά.*⁵²⁰

Είναι λάθος να υποστηριχθεί, ιδιαίτερα στο «κλειστό» περιβάλλον της επαρχίας ότι η μεταπολεμική Ελλάδα, με τις επιβιώσεις των εθνοτικών αναφορών και των συνακόλουθων κοινωνικών τους προεκτάσεων εξαλείφθηκε στο νέο περιβάλλον της μεταπολίτευσης. Ούτε η πτώση της δικτατορίας, ούτε η άνοδος του ΠΑΣΟΚ σήμαινε τη χρεοκοπία των τοπικών ελίτ, αλλά μια διαπραγμάτευση μαζί τους για διεύρυνση της συμμετοχής στην εξουσία. Επομένως, η εθνοτοπική αναφορά δεν χάνεται, αλλά μετεξελίσσεται ως μια περισσότερο πολιτισμική αναφορά, ως επιμέρους κομμάτι του ενιαίου ελληνικού πολιτισμού σε ένα ορισμένο γεωγραφικά περιβάλλον. Η πολιτισμική εθνοτοπική αναφορά που προκύπτει από αυτή τη μετεξέλιξη καλύπτει την ανάγκη έκφρασης πολιτισμικά όμοιων πληθυσμιακών ομάδων που μετοικούν από τα χωριά στο αστικό περιβάλλον. Έτσι όλοι οι «Πόντιοι» κάτοικοι των χωριών στα Γρεβενά είναι πρωταρχικά «Πόντιοι» και έπειτα μέλη της εδαφικής κοινότητας στην οποία κατοικούσαν νωρίτερα. Η πολιτισμική εθνοτική-εθνοτοπική ταυτότητα περιλαμβάνει πάντοτε περισσότερους ανθρώπους από την τοπική ή εθνοτοπική στο πλαίσιο του οικισμού.

⁵¹⁹ Νικολαΐδης, Γιάννης. Προσωπική συνέντευξη, 20 Δεκεμβρίου 2024.

⁵²⁰ Ματέρης, Χαράλαμπος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

Εξασφαλίζει, έτσι, μεγαλύτερο αίσθημα ασφάλειας. Σχετίζεται, επίσης, ευθέως με τη συγκρότηση των γαμήλιων δικτύων και των δικτύων αλληλεγγύης, ιδιαίτερα στον μικρόκοσμο της ελληνικής επαρχίας.⁵²¹

Οι Πόντιοι, όπως προσλαμβάνονται στη βάση του αυτοπροσδιορισμού όλοι οι άνθρωποι προσφυγικής καταγωγής στο νέο πλαίσιο θέτουν ως κορωνίδα των επιχειρημάτων τους ότι το κράτος, αρνούμενο επί δεκαετίες τον εθνικό του ρόλο στο σεβασμό των ιδιαίτερων πολιτισμικών ταυτοτήτων, ευνοούσε πάντα την Παλαιά Ελλάδα σε σύγκριση με τις Νέες Χώρες και έτσι η ποντιακή ταυτότητα ποτέ δεν προστατεύτηκε και δεν προβλήθηκε ως ισότιμο κομμάτι του ελληνικού πολιτισμού. Επιχείρημα που φανερώνει και τη σημασία της οικογένειας ως βασικού παράγοντα διατήρησης και διάδοσης της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας, αλλά και των αιτημάτων για την προστασία της που δεν ικανοποιήθηκαν στις πρώτες γενιές προσφύγων. Η οπτική αυτή που καλλιεργείται στο οικογενειακό περιβάλλον δημιουργεί και την εθνοτοπική αναφορά και από τα «κάτω», όχι στην πρόσληψη του κράτους, αλλά στην αυτοαναφορικότητα της ποντιακής ταυτότητας. Ζητούν ίση αντιμετώπιση με τους παλιούς κατοίκους της Ελλάδας στο έδαφος που βρίσκονται.⁵²² Η στάση μάλιστα της Χούντας ενισχύει τη μεταγραφή της εθνοτικής πολιτισμικής σε πολιτική ταυτότητα πριν και κυρίως μετά τη μεταπολίτευση, όπως φανερώνουν και τα λεγόμενα του Κωνσταντίνου Τουρλακίδη: *Είχα το χαρτζιλίκι μου από τα καπνά. Μετά έγινα αυτοκινητιστής με το ταξί. Πήρα το ταξί το '66 τότε. Το πήρα με τον Γεώργιο Παπανδρέου. Δεν το πήρα με τη χούντα το ταξί εγώ.*⁵²³

Πάνω στη θέση της ιστορικής αδικίας στην αντιμετώπιση του κράτους χτίζεται και η ενιαία ποντιακή ταυτότητα της μεταπολίτευσης, με την αρωγή της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ μέσω των Ν.Ε.Λ.Ε. (Νομαρχιακές Επιτροπές Λαϊκής Επιμόρφωσης) και των τοπικών πολιτικών παραγόντων. Η στελέχωση μάλιστα δημόσιων υπηρεσιών και των νοσοκομείων από Πόντιους ενισχύει το αίσθημα δικαίωσης. Και πάλι Κωνσταντίνος Τουρλακίδης μετέφερε: *Διορίστηκε η κόρη μου στη Δεσκάτη. Κοίτα παλιανθρωπιά. Όταν έβαζαν χαρτιά εδώ στα Γρεβενά, στο νοσοκομείο, τάχατες τότε έκαναν η επιτροπή κουμάντο, ότι ο βουλευτής να μην έχει δικαίωμα να διορίσει. Και πέρασαν τους δικούς τους ανθρώπους. Τα σόια, τα ανίμια ξέρω 'γω. Και κάνω μια φασαρία. Συνάμα εγώ ήμην και μέλος στο ΠΑΣΟΚ. Ο Κωνσταντινίδης είπε την αλήθεια. Πάμε στον Γεννηματά στην Αθήνα και τον λέω την ιστορία όλη. Και έλεγε ο Γεννηματάς: «Θα βρείτε δουλειά αμέσως. Μόνο να γίνουν τα κέντρα υγείας». Ο καλύτερος υπουργός στην Ελλάδα ήταν ο Γεννηματάς, τίμιος, σωστός.*⁵²⁴

⁵²¹ Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 93-94 / Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 219-220, 224.

⁵²² Βεργέτη, *Η ποντιακή ταυτότητα τρίτης γενιάς*, 92-94 / Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 210.

⁵²³ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ενός αγρότη από την Αγάπη Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22839> Πρόσβαση στις 21 Σεπτεμβρίου 2024.

⁵²⁴ Archive Istorima, «Αναμνήσεις ενός αγρότη από την Αγάπη Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22839> Πρόσβαση στις 21 Σεπτεμβρίου 2024.

Για ένα τμήμα των προσφύγων της τρίτης γενιάς η ιδιαίτερη πολιτισμική αναφορά εκφράζεται κατά κύριο λόγο μέσα από τη μουσική και τον χορό και όχι κυρίως την πολιτική ένταξη. Στο περιβάλλον της Κυρακαλής σταδιακά υιοθετείται η ενιαία ποντιακή ταυτότητα και από τους περισσότερους αριθμητικά απογόνους των τουρκόφωνων οικογενειών. Σε αυτό το πλαίσιο η διήγηση της Αναστασίας Αμανατιάδου είναι αποκαλυπτική για το πώς οι επιτελεστικές αναπαραστάσεις της ποντιακότητας τείνουν να αποτελούν την ισχυρότερη έκφραση της κοινότητας: *Τότε δεν κάναμε πανηγύρια. Μόνο χορεύαμε στο σχολείο καμιά φορά κανένα καλαματιανό. Σε καμιά εκδήλωση μπορεί να χορεύαμε. Πήγαινα και στον Ποντιακό Σύλλογο και μάθαινα ποντιακούς χορούς. Πανηγύρι όμως δεν κάναμε, όπως κάνουμε σήμερα. Τότε δεν υπήρχαν αυτά. Αργότερα ξεκίνησαν. Είχαμε έναν εξαιρετικό δάσκαλο, απ' όσο θυμάμαι, ο οποίος το ζούσε και ίσως αυτός με ενέπνευσε. Πήγαινε μία ξαδέρφη μου εκεί, πήγαινα κι εγώ. Τα μαθήματα ήταν δωρεάν. Τότε λειτουργούσε ως ΝΕΛΕ να το πω. Το πνευματικό κέντρο κάπως έτσι λεγόταν, «ΝΕΛΕ», και ήτανε δωρεάν. Ήμασταν και οι περισσότεροι και συγγενείς. Εμείς οι Πόντιοι είμαστε και λίγο συγγενείς μεταξύ μας.⁵²⁵*

Αξίζει να σταθούμε στην τελευταία φράση που δηλώνει τη δύναμη της εθνοτικής πολιτισμικής αναφοράς κατά τη μετοικεσία από το χωριό στην πόλη. Σε ένα περιβάλλον που οι ντόπιοι είναι η πλειοψηφία και δεν έχουν ανάγκη διαφύλαξης της ταυτότητας μικραίνει και ο βαθμός συσπείρωσης, σε αντίθεση με τον προσφυγικό ελληνισμό που συσπειρώνεται γύρω από μια νέα ποντιακή ταυτότητα, παρότι το περιβάλλον της Κυρακαλής στο οποίο ανατράφηκε η αφηγήτρια είχε και αρκετούς τουρκόφωνους που προσεταιρίστηκαν μεταγενέστερα την ταυτότητα. Οι μεικτοί γάμοι, όμως, και η κυριαρχία της ελληνοφωνίας στην τρίτη γενιά δημιουργεί και αυτή την αντίληψη της ενιαίας ταυτότητας: *Εμείς οι Πόντιοι είμαστε και λίγο συγγενείς μεταξύ μας.*

Βέβαια, η παρουσία στις ΝΕΛΕ και η συμμετοχή στις πολιτιστικές εκδηλώσεις οδηγούσε συχνά τις εθνοτικές ομάδες σε ώσμωση, άρα και στην αφομοίωση στην έκφραση της πολυπληθέστερης ομάδας. Δεν ήταν λίγα τα άτομα προσφυγικής καταγωγής που ανέπτυξαν ενδιαφέρον και κλίση στη δημοτική παράδοση των Γρεβενών, χωρίς να αποκτήσουν ποτέ την ίδια ευχέρεια και εξοικείωση με τους παραδοσιακούς ποντιακούς χορούς. Αξίζει, βέβαια, να σταθούμε στο γεγονός ότι ο αφηγητής μας, Ακρίτας Εμπρικήδης, προέρχεται από το τουρκόφωνο προσφυγικό περιβάλλον, το οποίο υιοθέτησε, όπως περιγράφηκε παραπάνω, την ισχυρότερη πολιτιστικά ταυτότητα των ποντιόφωνων. Η εκμάθηση των ποντιακών χορών υπό τους ήχους της λύρας ήταν για τους απογόνους των τουρκόφωνων στοιχείο επιπολιτισμού εξίσου με τη μουσική των ντόπιων. Άρα ο περίγυρος διαμόρφωνε την υιοθέτηση της μιας ή της άλλης μουσικής παράδοσης: *Επειδή εκείνα τα χρόνια είχε βγει η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, είχε κάνει Κέντρα Νεότητας. Από το '81 και μετά κάθε*

⁵²⁵ Archive Istorima, «Από το σχολείο των παιδικών χρόνων στο σχολείο του σήμερα: Αναμνήσεις ζωής μιας εκπαιδευτικού» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26677> 6 Οκτωβρίου 2024.

Κέντρο Νεότητας είχε στα υπόγεια μουσικά όργανα που μπορούσε να μπαίνει όποιος θέλει και να μαθαίνει και να παίζει. Όποιος το είχε στο αίμα του. Όλοι προσπαθούσαν, ερχόντουσαν. Εγώ ήμουν βασικά στο Κέντρο Νεότητας εδώ στα Γρεβενά, σαν πιτσιρίκος που μεγάλωσα εδώ. Είχε μία ντραμς στημένη και πήγαινα. Μου ερχόταν πιο εύκολο αυτό το όργανο και με τραβούσε. Μετά πήγα σε κάποια σχολή στα Γιάννενα. Λίγο από δω, λίγο από κει, πήρα τον αέρα και έγινα μουσικός. Είχαμε κάνει και ένα συγκρότημα, σαν πιτσιρίκια εδώ, 13-14 χρόνων και παίζαμε στυλ hard rock. Ήμασταν μία παρέα 6 άτομα και από κει ήτανε το εναρκτήριο λάκτισμα της μουσικής.

Μετά πήγα στα Γιάννενα στην Κόνιτσα σε ένα οικοτροφείο. Μάθαινα ξυλουργός. Στην Κόνιτσα όταν πήγα, μετά από δω από τα Γρεβενά που ήμασταν σαν μουσικόφιλοι, λίγο τύμπανο, λίγο μαντολίνο, λίγο έτσι. Πάλι σε οικοτροφείο ήμουνα εδώ στα Γρεβενά. Στο Κέντρο Παιδικής Μεριμνης. Φεύγω επειδή δεν ήμασταν και πολύ των γραμμάτων τότε, που λέμε. Μας παίρνανε γραμμή τότε οι δασκάλοι. Και λένε: «Το παιδί κάνει για άλλη δουλειά». Έμαθα ξυλογλυπτική. Πήραμε και πτυχίο από 'κει. Αλλά εκεί, όταν εκπαιδευόμασταν εκεί, είχαμε και τις εμμονές μας για άλλα πράγματα: η μουσική, που μας έμεινε το στίγμα. Επειδή ότι υπήρχε και εκεί ΝΕΛΕ, Κέντρο Νεότητας με μουσικά όργανα και αυτά, πηγαίναμε και σκαλίζαμε. Λίγο έμαθα το αρμόνιο, αλλά πιο πολύ ήμουν στα κρουστά. Ίσως επειδή ήμουνα και γρήγορος στα χέρια. Από 14 μέχρι 17 χρονών ήμουν στα τύμπανα στη μπάντα της Κόνιτσας. Έπαιρναν εμάς για τις παρελάσεις. Αλλά τα βράδια, όταν πηγαίναμε στη ΝΕΛΕ, κάναμε τα συγκροτήματα μας. Κλασικά τα δημοτικά, όλο με Πετρολούκα Χαλκιά και διάφορους μουσικούς που υπήρχαν ήδη στην Κόνιτσα. Ένας Χριστόπουλος εκεί πουλούσε δίσκους και κασέτες. Έπαιζε και κλαρίνο. Πήγαινα εγώ τον έλεγα. Με βάζανε εκεί με το τουμπερλέκι, με τον νταϊρέ. Έπαιρνα τα πατήματα μου για τα ηπειρώτικα, τα δημοτικά ήδη από 'κει από τότε. Αλλά συγχρόνως υπήρχε μέσα στο μυαλό μου και το ροκ, όλα δηλαδή. Μόνο τα ποντιακά δεν υπήρχαν μέσα στο μυαλό μου. Ενώ ποντιακής καταγωγής είμαι, λες και έγινε πλύση εγκεφάλου. Αφού μερικοί Πόντιοι μου λένε είμαι πουλημένος που δεν έμαθα ποντιακά. Χαριτολογώντας, έτσι. Και ξέρω πιο πολλά δημοτικά. Ξέρω πώς χορεύονται, τις ιστορίες τους.⁵²⁶

7.4.5 Η εκλογική συμπεριφορά ως «μάρτυρας» των διεργασιών της ποντιακής πολιτικής ταυτότητας

Στο περιβάλλον των Γρεβενών, δεδομένης της διαπραγμάτευσης των τοπικών ελίτ των άλλων εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων με τη δεξιά παράταξη, η νέα κατάσταση της μεταπολίτευσης δημιουργούσε τις συνθήκες ταύτισης των προσφυγικών ελίτ με το ΠΑΣΟΚ. Το σύνθημα της «Αλλαγής» στο τοπικό σκηνικό ήταν αναμφίβολα γοητευτικό όχι μόνο για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά για ολόκληρη την εθνοτική πολιτισμική ομάδα των Ποντίων. Ήταν η ευκαιρία να δημιουργηθεί ο άλλος πόλος, πολιτικά και πολιτισμικά, ως

⁵²⁶ Archive Istorima, «Ένας φανατικός μανιταροσυλλέκτης»

<https://archive.istorima.org/interviews/EL-11871> Πρόσβαση στις 26 Σεπτεμβρίου 2024.

επανόρθωση των αδικιών των προηγούμενων δεκαετιών. Σε αυτή τη βάση, άλλωστε, της επανόρθωσης προσέγγισε το ΠΑΣΟΚ και ψηφοφόρους της ΕΔΑ και της κομμουνιστικής αριστεράς.

Η δημιουργία του δεύτερου πόλου και η μεταγραφή της εθνοτικής πολιτισμικής σε πολιτική ένταξη παρουσιάζει αντιφάσεις και διαφορές εντός του προσφυγικού κόσμου, αντανακλώντας την ποικιλία των πολιτισμικών και πολιτικών ταυτοτήτων που ενισχύθηκαν την ταραγμένη δεκαετία του 1940.⁵²⁷ Οι σημαντικότερες πολιτικές προσωπικότητες του προσφυγικού κόσμου προήλθαν από τα μικτά περιβάλλοντα, όπου συνυπάρχουν πρόσφυγες και ντόπιοι. Στην περιοχή των Βεντζίων, και συγκεκριμένα στο μεγαλύτερο χωριό, την Κνίδα, αναδείχθηκε μέσα από αυτή τη διαδικασία η ηγετική σε τοπικό επίπεδο για την παράταξη του ΠΑΣΟΚ μορφή του μετέπειτα βουλευτή Γρεβενών Ιωάννη Κωνσταντινίδη⁵²⁸, από οικογένεια

⁵²⁷ Η διερεύνηση αυτής της περιόδου απαιτεί εμπειριστατωμένη μελέτη επεκτεινόμενη μέχρι τις μέρες μας. Παρόλα αυτά, η παράθεση των εκλογικών αποτελεσμάτων είναι από μόνη της δηλωτική. Στα αμιγή χωριά των τουρκόφωνων (Βατόλακκος, Φελλί), κυριάρχησε η στροφή στο ΠΑΣΟΚ, με χαμηλή στήριξη στην αριστερά, λόγω της ιστορικής εχθρότητας. Ωστόσο, μετά το 2000, ο Βατόλακκος επέστρεψε στη δεξιά, ενώ στο Φελλί η διαφορά ΠΑΣΟΚ-ΝΔ μειώθηκε δραστικά. Στη Μηλιά όπου συνυπήρχαν τουρκόφωνοι και ντόπιοι, η προσκόλληση στη δεξιά παράταξη θα παραμείνει διαχρονικά αμείωτη, στη βάση της συσπείρωσης προσφύγων και γηγενών σε μία αντι-αριστερή ταυτότητα. Αντίστοιχα, στον Δοξαρά, οι καππαδοκικής καταγωγής κάτοικοι διατήρησαν μαζί με τους γηγενείς την εκλογική υπεροχή της ΝΔ.

Στους μεικτούς οικισμούς ποντιόφωνων και τουρκόφωνων, η εκλογική συμπεριφορά διαφοροποιήθηκε. Στο Ελεύθερο, οι απόγονοι των τουρκόφωνων συνέβαλαν στη συγκυριακή στροφή στο ΠΑΣΟΚ, με επιστροφή στη ΝΔ μετά το 2000. Αντίθετα, στη Μυρσίνα, παρά την πλειοψηφική παρουσία των απογόνων των τουρκόφωνων, η εγγύτητα στα Γρεβενά και η δυναμική παρουσία των ποντιόφωνων διατήρησε στο ίδιο διάστημα την εκλογική κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ. Παρόμοια τάση εμφανίστηκε στην Κυρακαλή. Στους μεικτούς οικισμούς κοντά στην πόλη (Σύδεντρο, Έλατος, Σειρήνη), η συμπαγής παρουσία των ντόπιων έχει καθοριστικό ρόλο στα εκλογικά αποτελέσματα και δεν μπορούν να εξαχθούν το ίδιο ασφαλή συμπεράσματα για τις εκλογικές μεταβολές. Ενώ στα Βέντζια, οι προσφυγικής καταγωγής (Μαντεμλήδες και τουρκόφωνοι) ψηφοφόροι στήριξαν το ΠΑΣΟΚ και τον Ιωάννη Κωνσταντινίδη από την Κνίδα.

Στους προσφυγικούς οικισμούς που συνδέθηκαν με την αριστερά, η εκλογική δυναμική του ΠΑΣΟΚ είναι σαφώς μεγαλύτερη από της ΝΔ. Ταυτόχρονα, όμως, στους ποντιόφωνους του Βοΐου (Άγιος Γεώργιος, Κιβωτός, Κοκκινιά) παραμένουν οι διαχρονικοί δεσμοί με το ΚΚΕ. Το ίδιο ισχύει και για τους προσφυγικούς οικισμούς των Χασίων. Ενώ, παρόμοια είναι η κατάσταση στην Πηγαδίτσα. Βλ. https://eklogesapps.ypes.gr/ekloges1996/eklogesapps.ypes.gr/ekloges/content/gr/elec_data/1996N_E_per_res5a8d.html?per_id=17 / <https://grevena.pdm.gov.gr/ekloges/>

⁵²⁸ Γεννήθηκε το 1943 στην Κνίδα. Σπούδασε Νομική στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, όπου ήταν μέλος της Νεολαίας της Ένωσης Κέντρου. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ από την ίδρυση του. Έγινε πρώτος γραμματέας της ΝΕ Γρεβενών στο 1974-1981. Ενώ από το 1984 έως το 1989 διετέλεσε και πρόεδρος της ΚΕ του κόμματος. Στις επόμενες δύο δεκαετίες είχε δύο θητείας ως γενικός γραμματέας του υπουργείου Μεταφορών. Βλ. Vouliwatch, *Κωνσταντινίδης Ιωάννης*, 2014 <https://vouliwatch.gr/mp/konstantinidis-ioannis> Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.

δραστήρια στα κοινά από τα χρόνια της προσφυγικής εγκατάστασης.⁵²⁹ Ενώ στο ίδιο διάστημα, στην πόλη των Γρεβενών ο επιφανέστερος πολιτευτής ποντιακής καταγωγής ήταν ο επίσης μετέπειτα βουλευτής και σήμερα Δήμαρχος Γρεβενών Κυριάκος Ταταρίδης⁵³⁰. Ο Αθανάσιος Πέτρου, που φοίτησε στο Γυμνάσιο Γρεβενών, θυμάται για την οικογένεια Ταταρίδη και τη σύμπλεξη ορεσίβιων «ανταρτόπληκτων» και προσφύγων στο αστικό περιβάλλον: *Ο Ταταρίδης γεννιέται στα Γρεβενά. Ο πατέρας του είχε καφενείο. Που είναι η λαϊκή σήμερα; Είχε καφενείο. Ήρθε από τη Μικρά Ασία και ήταν παντρεμένος στους Φιλιππούς. Η μάνα του Κυριάκου είναι από τους Φιλιππούς.*⁵³¹

Οι δύο αυτοί πολιτικοί άνδρες αποτελούν παράδειγμα για το πώς η ανάδειξη των ντόπιων ελίτ συμπάρεσυρε και την ανάδειξη των πολιτικών ελίτ στο προσφυγικό περιβάλλον ως αντίβαρο. Όπως οι πολιτιστικοί σύλλογοι των Ποντίων δημιουργήθηκαν μέσω της προσπάθειας μίμησης του θετικού παραδείγματος ίδρυσης τέτοιων συλλόγων από τους ντόπιους και αντίστασης σε αυτούς, έτσι και οι Μικρασιάτες-Πόντιοι πολιτευτές εκφράζουν την ίδια τάση του προσφυγικού στοιχείου για βελτίωση της θέσης του στο τοπικό επίπεδο.⁵³²

Η Νέα Δημοκρατία είχε βασιστεί στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης στον Βλάχο Μιχαήλ Μακρή και τον ντόπιο Γρεβενιώτη Ηλία Ηλία. Αμφότεροι εκλέχθηκαν το 1974, όταν τα Γρεβενά ήταν διεδρική, ενώ στις εκλογές του 1977 ο Μιχαήλ Μακρής κατέλαβε τη μοναδική βουλευτική έδρα (μονοεδρική). Η εκλογική επικράτηση του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980 στον Νομό Γρεβενών⁵³³, με πρωταγωνιστές τους δύο προαναφερθέντες προσφυγικής

⁵²⁹ Βασίλειος Αποστόλου. «Κνίδη Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post_14.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

⁵³⁰ Γεννήθηκε στα Γρεβενά το 1953. Είναι απόφοιτος της Αρχιτεκτονική της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Στα φοιτητικά του χρόνια διετέλεσε και Πρόεδρος των Γρεβενιωτών Φοιτητών και Σπουδαστών για το διάστημα 1975-1978. Από το 1980 εγκαθίσταται στα Γρεβενά, όπου και πήρε τη σκυτάλη από τον Ι. Κωνσταντινίδη ως Α΄ Γραμματέας της Ν.Ε. ΠΑΣΟΚ (1981-1985). Εκλέχτηκε βουλευτής σε τρεις συνεχόμενες εκλογικές αναμετρήσεις (11/1989, 4/1990, 10/1993). Διετέλεσε Γραμματέας του Κοινοβουλευτικού Τομέα Εργασίας του Υ.ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. για το διάστημα 1993-1996, όπως και Πρόεδρος της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Φιλίας Ελλάδος - Πολωνίας. Υπήρξε μέλος της Επιτροπής Διεκδίκησης των Ολυμπιακών Αγώνων "ΑΘΗΝΑ 1996". Βλ. Vouliwatch, *Ταταρίδης Κυριάκος*, 2014 <https://vouliwatch.gr/mp/tataridis-kyriakos> Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.

⁵³¹ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

⁵³² Βεργέτη, *Εθνοτοπική Ταυτότητα*, 196.

⁵³³ Οι βουλευτές του Νομού Γρεβενών τη δεκαετία του 1980 ήταν:

1981: Γιάννης Κωνσταντινίδης (ΠΑΣΟΚ)

1985: Γιάννης Κωνσταντινίδης (ΠΑΣΟΚ), Αναστάσιος Κρικέλης (ΝΔ)

1989 (18 Ιουνίου): Γιάννης Κωνσταντινίδης (ΠΑΣΟΚ), Αναστάσιος Κρικέλης (ΝΔ)

1989 (5 Νοεμβρίου): Κυριάκος Ταταρίδης (ΠΑΣΟΚ), Αναστάσιος Κρικέλης (ΝΔ). Βλ. Βαγγέλης Γυφτόπουλος. *Από τον Μιχάλη Μακρή στον Ανδρέα Πάτση*, 2019, greveniotis.gr/selides-anagnwstwn/arthrografia/20441-patsis-makris/ Πρόσβαση στις 30 Οκτωβρίου 2024.

καταγωγής βουλευτές, σηματοδοτούσε και μία νέα φάση άρσης της απόλυτης κυριαρχίας των παλιών πολιτικών στο τοπικό περιβάλλον.⁵³⁴ Ο ερευνητής και συγγραφέας Βαγγέλης Νικόπουλος μεταφέρει σχετικά: *Το διάστημα '49-'81 είναι καθοριστικό για να αλλάξει το σκηνικό προσεταιρισμού των τοπικών ελίτ. Οι Βλάχοι το '49 ακολουθούν τις ηγετικές τους ομάδες και λόγω φόβου για όσα είχαν γίνει με τους ρουμανίζοντες. Τα ποντιακά σωματεία επί ΠΑΣΟΚ ήταν κάτι διαφορετικό. Ακολουθούσαν τις ευνοϊκότερες για αυτούς συνθήκες.*⁵³⁵

⁵³⁴ Βαγγέλης Γυφτόπουλος. Από τον Μιχάλη Μακρή στον Ανδρέα Πάτση, 2019, greveniotis.gr/selides-anagnwstwn/arthrografia/20441-patsis-makris/ Πρόσβαση στις 30 Οκτωβρίου 2024.

⁵³⁵ Νικόπουλος, Βαγγέλης. Προσωπική συνέντευξη, Σάββατο 7 Δεκεμβρίου 2024.

Κεφάλαιο 8^ο - Τα γαμήλια δίκτυα και η εσωτερική μετανάστευση

Οι Κουπατσαραίοι και οι ντόπιοι του Βοΐου έχουν όπως είδαμε συνδέσει το παραγωγικό τους μοντέλο με την εποχική μετακίνηση, οι πρώτοι κυρίως ως κτηνοτρόφοι και κυρατζήδες, οι δεύτεροι κυρίως ως μάστορες. Η ανταλλακτική, κάπως πρωτόγονη, οικονομία συνέχισε στην ελληνική ύπαιθρο τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Ενώ οι μετακινήσεις γίνονταν με τα υποζύγια καθώς τόσο τα αυτοκίνητα όσο και οι βατοί οδικοί άξονες ήταν κάτι σπάνιο για την περιοχή. Τα χωριά του Βοΐου, αλλά και τα βορειότερα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών στρέφονταν μέχρι και τα χρόνια της Μεταπολίτευσης και την αύξηση των ΙΧ στην αγορά του Τσοτύλιου, την οποία λόγω εγγύτητας μπορούσαν να προσεγγίσουν με τα υποζύγια.⁵³⁶

Η Βασιλική Κουτσομήτρου διηγείται τις οικογενειακές της αναμνήσεις: *Με τα γαϊδουράκια σε πανηγύρια πηγαίναμε στα χωριά, παράδειγμα στο Σειρήνι. Όταν είχε πανηγύρι και είχαμε συγγενείς, με τα γαϊδουράκια πηγαίναμε. Μετά πηγαίναμε στη Ροδιά, που είχε μύλο, να αλέσουμε γιατί είχαμε δικά μας σιτάρια. Τότε όλοι αλέθαμε. Το χειμώνα, για να είσαι καλός νοικοκύρης τότε, έπρεπε να έχει το σπίτι αλεύρι, αλάτι, λίγδα, κάστανα. Με τα γαϊδουράκια πήγαιναν και στο Τσοτύλι, κάθε Σάββατο. Εμείς, παζάρι τότε στα χρόνια μου, πιο πολύ είχαμε αλισβερίσι με το Τσοτύλι, γιατί έχει δρόμο, κόβουμε δρόμο απ' το χωριό. Εμείς δεν είχαμε στο χωριό μου ψάρια. Περνούσαν με τα ζώα και τα πουλούσαν μέσα στα μεγάλα –κοσέρες τα λέγαμε εμείς– τα πανέρια. Περνούσαν από άλλα χωριά απ' τον Αλιάκμονα. Εκεί απ' την Εράτυρα. Από κει έρχονταν συνήθως. Από εκεί ψάρια έφερναν από Καστοριά, απ' τη λίμνη. Έκαναν ανταλλαγές στο Τσοτύλι. Έδιναν παράδειγμα σταφύλια, κρασί, ρακί. Αλλάζαν με κάστανα. Το Τσοτύλι είχε κάστανα. Έδιναν σταφύλια, έπαιρναν πράσα. Έπρεπε να έχουμε 100-150 πράσα στο χόμα μέσα για όλο το χειμώνα. Όταν είχε το αλεύρι, τα πράσα, τα κάστανα του για το χειμώνα, ήταν καλός νοικοκύρης. Οποίος δεν είχε αυτά, δεν ήταν.⁵³⁷*

Η εγγύτητα με συγκεκριμένους εμπορικούς δρόμους καθόριζε και τις διατροφικές επιλογές. Οι πίτες, πάντως, κοινές στην κουλτούρα όλων των ορεσίβιων των Γρεβενών, ανεξάρτητα από την εθνοτική ένταξη, αντανακλούν τη σημασία της εργασίας (γεωργία και κτηνοτροφία) στη διαμόρφωση των διατροφικών συνηθειών. Εν προκειμένω, στην παραγωγή φαγητού που δεν απαιτούσε πολύ χρόνο, ήταν εύκολο στη μεταφορά, βασιζόταν στον υδατάνθρακα ως πηγή ενέργειας και ήταν εύπεπτο. Η Βασιλική Κουτσομήτρου συνεχίζει τη διήγηση της: *Ψάρια και πίτα ήταν. Και αν δεν είχε ψάρια, κάναμε τυρί. Κοκκινιστό, έτσι με αλεύρι το αλευρώνουμε και αυγά. Ήταν το εορταστικό. Ή άμα έρχονταν κάνας ξένος, πάλι πίτα.*

⁵³⁶ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 248-249, 313-314 / Νικόπουλος, *Πόλη του Μόχθου*, 18.

⁵³⁷ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

*Η πίτα ήταν το εορταστικό, το επίσημο. Πάντα πίτα. Πίτα με σπανάκια, με λάπατα. Λάπατα τα λέμε εμείς τα λάχανα που είχαμε στους κήπους. Τυρί, τυρόπιτες. Αυγά, κότες όλοι είχαν.*⁵³⁸

Τα παραπάνω χωριά ανέπτυσαν μεταξύ τους γαμήλια δίκτυα, καθώς οι εθνοτοπικές ομάδες τους θεωρούνταν πιο ομοιογενείς σε σχέση με τους Βλάχους ή τους Πόντιους-Μικρασιάτες. Στα βορειοανατολικά των Γρεβενών, τα μικτά χωριά διευκόλυναν γάμους μεταξύ γηγενών και δεύτερης γενιάς προσφύγων, ενώ στα δυτικά οι γαμήλιες ανταλλαγές Βλάχων και Κουπατσαραίων παρέμεναν περιορισμένες λόγω των βλάχικων γαμήλιων δικτύων στην Ήπειρο και Θεσσαλία. Η συναναστροφή, πάντως, των ντόπιων εθνοτοπικών πολιτισμικών ομάδων σχεδόν σε εβδομαδιαία βάση διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο και στη συγκρότηση εξωγαμικών δικτύων, αν και η ενδογαμία παρέμενε κυρίαρχη, ειδικά στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες.⁵³⁹

Υπήρχαν, βέβαια, και οι ανταγωνισμοί στο εσωτερικό των εθνοτικών ομάδων, οι οποίοι επηρέαζαν και τα γαμήλια δίκτυα. Όπως μεταφέρει χαρακτηριστικά ο Καραμανές για την περίοδο του Μεσοπολέμου, η διαμάχη ή η σύμπνοια εκφραζόταν με τη συμμετοχή ή μη, αντίστοιχα, στις επιτελεστικές αναπαραστάσεις της γειτονικής κοινότητας. Συγκεκριμένα, στο πανηγύρι του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου) που λάμβανε χώρα στο Μοναχίτι παρευρίσκονταν οι κάτοικοι Σπηλαίου, Τρικώμου και Μικρολιβάδου. Νωρίτερα στο έτος, σε ένα από τα πρώτα καλοκαιρινά πανηγύρια, της Αγίας Κυριακής (7 Ιουλίου) στον Σιταρά, έδιναν το παρόν οι κάτοικοι όλων σχεδόν των γειτονικών χωριών, συμπεριλαμβανομένων των Βλάχων και Ρόμηδων (ήταν άλλωστε και οι μουσικοί) της Κρανιάς και των ποντιόφωνων προσφύγων της Πηγαδίτσας, παρότι δεν ανήκαν στην κουπατσαρική ομάδα, όπως οι υπόλοιποι. Οι περισσότεροι ορεσίβιοι της Καλλονής προτιμούσαν τα Άνω Κοπατσαροχώρια Δοτσικό και Μεσολούρι για τη συμμετοχή σε πανηγύρεις. Όμως, οι Δοτσικιώτες και οι Μεσολουριώτες απείχαν οι μεν από τις εκδηλώσεις των δε. Όταν, μάλιστα, συνέβαινε να σπάει ο άτυπος κανόνας, οι αντιθέσεις μεταξύ των γειτόνων οδηγούσαν σε βίαιες συμπεριφορές.⁵⁴⁰

Παρά τη διαμάχη Δοτσικιωτών και Μεσολουριωτών, το κοινό παραγωγικό μοντέλο των ορεινότερων Κουπατσαροχωριών, που βασιζόταν στην ημινομαδική κτηνοτροφία, έφερνε και πιο κοντά τα γειτονικά χωριά σε ό,τι αφορά τα γαμήλια δίκτυα. Έτσι, τα γαμήλια δίκτυα του Δοτσικού απλώνονταν κυρίως σε Μεσολούρι και Φιλιππαίους, λιγότερο στο Πολυνέρι, όχι όμως σε χωριά με χαμηλότερο υψόμετρο, ακόμη και αν υπήρχε η γεωγραφική εγγύτητα. Για τους ημινομαδες των ορεινότερων χωριών, «Κοπατσάρης» ήταν ο μετακινούμενος κτηνοτρόφος και οι άλλοι ήταν «Κλαδίσιοι», ενώ για όσους ζούσαν σε χαμηλότερο υψόμετρο «Κοπατσάρης» ήταν αυτός που συνδύαζε τη γεωργία με την εδραία κτηνοτροφία και μετακινούμενοι ήταν οι Βλάχοι. Η μη συμμετοχή στις επιτελεστικές αναπαραστάσεις των

⁵³⁸ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

⁵³⁹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 313-314, 327-328.

⁵⁴⁰ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 313-314.

κοινοτήτων που θεωρούνταν αλλότριες με βάση τις παραπάνω προσλήψεις εκφραζόταν και στα γαμήλια δίκτυα.⁵⁴¹

Βέβαια, η σύμπλεξη του οικονομικού παράγοντα, με τη μεγαλύτερη συμμετοχή των ορεινότερων Κοπατσαροχωριών στην εκχρηματισμένη οικονομία ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, καθώς και η συγκρότηση ληστοτροφικών δικτύων από τις κοπατσαρικές ελίτ μεταγράφονταν στη ζώνη των γαμήλιων ανταλλαγών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα γαμήλια δίκτυα του Πολυνερίου, τόσο εντός της ίδιας ζώνης αυτών των δικτύων (Φιλιππαιοί, Σπήλαιο, Λάβδα) όσο και με τα χωριά Πρόσβορο, Πανόραμα, Αλατόπετρα και Μέγαρο. Από την άλλη πλευρά, τα χωριά που είχαν συνδεθεί λιγότερο λόγω γεωγραφικής απόστασης με αυτό το δίκτυο, όπως το Μοναχίτι άπλωνε τα γαμήλια δίκτυα στο εγγύτερο περιβάλλον και συγκεκριμένα τα χωριά Τρίκωμο, Μικρολίβαδο, Σπήλαιο και Κηπουριό. Τα γαμήλια δίκτυα του Ζιάκα στρέφονταν λόγω εγγύτητας τόσο εντός (Σπήλαιο, Πολυνέρι, Λάβδα) όσο και εκτός (Καληράχη και Αλατόπετρα) του ληστοτροφικού δικτύου, με το οποίο, όπως είδαμε, ήρθαν σε σύγκρουση στην Κατοχή και τον Εμφύλιο.⁵⁴²

Καθοριστικό, επίσης, ρόλο στην ανάπτυξη δικτύων και την αλληλεπίδραση μεταξύ κατοίκων διαφορετικών χωριών ήταν τα επαγγελματικά και τα συγγενικά δίκτυα. Η πόλη των Γρεβενών αποτελούσε ένα «χωνευτήριο» των διαφορετικών εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων, δεδομένης της εξωγαμικής συμπεριφοράς που δημιουργούσε κοινωνική κινητικότητα ή ακόμη και εσωτερική μετανάστευση στα Γρεβενά από άλλες περιοχές της χώρας. Ο Αθανάσιος Πέτρου από το Σπήλαιο, που έζησε από τα γυμνασιακά του χρόνια και εξής στα Γρεβενά, διηγείται σχετικά: *Ο Κλημίδης πήγε γαμπρός μετά σε μια παλιά οικογένεια των Γρεβενών, την οικογένεια Καρτσιούνη, του Κώστα του Καρτσιούνη του δικηγόρου. Όταν έφυγαν οι Τούρκοι πήραν οι Καρτσιουναίοι το τσιφλίκι στην Τριβιά. Ο Κλημίδης πήρε 150 στρέμματα προίκα απ' τη Μαλαματή, τη γυναίκα του. Ο Κλημίδης είχε ένα γαμπρό, τον Παναγιώτη Ντάσιο, στη μία κόρη του, τρεις κόρες είχε. Κι είχε πάρει γαμπρό τον Ντάσιο, ο οποίος τότε έφτιαζε το πρώτο ζαχαροπλαστείο, το ζοοτ σήμερα. Από Πάτρα ήταν. Είχε παγωτατζίδικο, το πρώτο στα Γρεβενά. Ήταν χημικός μηχανικός, ειδικός στο γάλα, αυτός τα ξεκίνησε όλα. Ήταν παντρεμένος με την πρώτη ξαδέρφη του δασκάλου του Γιάννη Ρομπόλη, που ήταν και διευθυντής του οικοτροφείου τη δεκαετία του '60. Έτσι συνεργάστηκε με τον Κώστα Ρομπόλη, τον γιο του Γιάννη, που έχει την ίδια ειδικότητα, χημικός μηχανικός. Έφτιαζαν το ζαχαροπλαστείο και μετά έφτιαζαν το εργοστάσιο στο Ελεύθερο. Και είναι από τις βιομηχανίες των Γρεβενών και έχουν πολλούς εργάτες, δίνουν σε πολλούς δουλειά.*⁵⁴³

Στα χωριά των γηγενών εθνοτοπικών ομάδων τα όρια της συγγένειας, κι όχι της γλώσσας, ήταν και τα όρια του κόσμου τους, τουλάχιστον πολιτισμικά. Η εδαφική εγγύτητα

⁵⁴¹ Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 56-57, 318.

⁵⁴² Βαν Μπουσχότεν, *Ανάποδα χρόνια*, 128-130, 146-148 / Καραμανές, *Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, 318-320.

⁵⁴³ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

και οι μεικτοί γάμοι οδηγούσαν σε αλληλεπίδραση των κοινοτήτων. Τα πανηγύρια αποτελούσαν ευκαιρία συνάντησης με τους συγγενείς για κοπέλες που «ξενοπαντρεύτηκαν» και έφυγαν από την κοινότητα, αλλά και διαφυγή από τα στενά πλαίσια του χωριού. Η Βασιλική Κουτσομήτρου μετέφερε σχετικά: *Πηγαίναμε στο Σειρήνι, το Μεγάλο. Είχαμε συγγενείς. Στη Ροδιά πηγαίναμε. Αλλιώς, επειδή εμένα ο πατέρας μου έλειπε και πηγαίναμε, με τη μάνα μου μόνο δεν μπορούσαμε να πάμε αλλού. Ο αδερφός μου ήταν μεγαλύτερος. Έφυγε μετά απ' το χωριό. Δεν πηγαίναμε. Μόνο σ' αυτά που είχαμε συγγενείς, δηλαδή πολύ συγγενείς. Και στο Σειρήνι το Μεγάλο είχε η γιαγιά μου αδερφό και πήγαινα με τη γιαγιά μου. Μ' έπαιρνε εμένα που ήμουν μικρή και πηγαίναμε. Αλλά άλλοι πήγαιναν με τα γαιδούρια απ' το βράδυ. Εμείς συγκεκριμένα δεν μπορούσαμε να πάμε. Μόνο εγώ πήγαινα λίγα χρόνια, μέχρι που μ' έπαιρνε η γιαγιά μου στον αδερφό της. Αλλά στα γύρω χωριά πάντα Σειρήνι, Άι-Γιώργη, Ροδιά. Μ' αυτά είχαμε έτσι αλισβερίσι.*⁵⁴⁴

Η εποχική εργασία εκτός χωριού διευκόλυνε την κοινωνικοποίηση σε νέο περιβάλλον. Ο κάμπος της Βέροιας προσέφερε υψηλότερα μεροκάματα για ντόπιους και πρόσφυγες του Βοΐου, ενισχύοντας τον οικογενειακό προϋπολογισμό. Μέσα από αυτά τα επαγγελματικά δίκτυα αναπτύχθηκαν και γαμήλια δίκτυα για τους νεότερους, όπως φανερώνει η συνέχεια της αφήγησης της Βασιλικής Κουτσομήτρου: *Ύστερα, επειδή δεν είχε δουλειές, άρχισαν να φεύγουν. Πολλά άτομα φύγανε Γίδα, Κλειδί, Σέλι. Πήγαιναν δούλευαν στα βαμπάκια. Εμείς το χωριό μου δεν έβαζε καπνά τότε. Είναι το μόνο χωριό που δεν βάζαμε καπνά. Και πήγαιναν δούλευαν στα βαμπάκια στο Κλειδί, στο Γίδα, στο Σέλι. Πήγα κι εγώ, δυο μέρες άντεξα. Την τρίτη έφυγα. Άλλοι έμειναν ύστερα, γιατί είχε δουλειά ο κάμπος. Άλλοι παντρεύτηκαν. Κι έτσι άρχισε το χωριό να αραιώνει. Άλλοι Θεσσαλονίκη λόγω δουλειάς.*⁵⁴⁵

Ο βαθμός, βέβαια, της εσωτερικής μετανάστευσης και των επιγαμιών εξαρτάτο από το βιοτικό επίπεδο κάθε οικογένειας. Ένα σημαντικό στήριγμα για τα Κουπατσαροχώρια και τα Μαστοροχώρια ήταν τα εμβάσματα των μεταναστών από τις ΗΠΑ, όπου είχαν μεταβεί ήδη από τον Μεσοπόλεμο ή και νωρίτερα. Η βοήθεια που έλαβαν κάποιες οικογένειες επέτρεψε να αντιμετωπίσουν τόσο την ταραγμένη δεκαετία του 1940 όσο και τη δύσκολη δεκαετία του 1950, όπου η χώρα και ακόμα περισσότερο η περιοχή των Γρεβενών ως πεδίο μάχης του Εμφυλίου μετρούσαν τις πληγές τους. Μεταπολεμικά, οι οικογένειες των μαστόρων, που είχαν επιπλέον έσοδα από την εργασία του άνδρα έξω από την κοινότητα, είχαν τη δυνατότητα να κρατήσουν τα τέκνα τους στο χωριό και να συνεχίσουν την ενδογαμική στην κοινότητα συμπεριφορά ή ακόμη και να επιδιώξουν έναν καλύτερο γάμο εκτός κοινότητας. Η ίδια αφηγήτρια περιγράφει σχετικά: *Μια φιλενάδα μου, η μάνα της είχε 7 παιδιά. Ήρθε στον τότε δέσποτα να τον ζητήσει. «Δέσποτα, έχω 7 παιδιά. Δεν μπορώ να τα ταΐσω. Δεν έχουν να φάνε.*

⁵⁴⁴ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

⁵⁴⁵ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

Θέλω βοήθεια» λέει. Γιατί βοηθούσαν και οι εκκλησίες. Και τη λέει ο δέσποτας τότε: «Δεν μπορώ να σου δώσω τίποτα». «Άκου να σου πω, η Ελλάδα έχει ανάγκη από παιδιά, δεν έχει από καλιαμάφκια» τον λέει. Την άλλη μέρα, δέμα την έστειλε. Πήγαιναν στο δεσπότη, πήγαιναν στην πρόνοια, όπου έβρισκαν δηλαδή βοήθεια. Εγώ σε λέω δεν ζοριστήκαμε, ούτε η μάνα μου ζορίστηκε, γιατί ήταν και ο παππούς της Αμερική. Και με τον πόλεμο τότε, με την πείνα το '41, η γιαγιά μου δεν πείνασε. Πήγαιναν στην πόρτα της να ζητήσουν βοήθεια. Δεν πήγε να ζητήσει, παρόλο που ήταν χήρα με δύο κοριτσάκια, γιατί είχε τον πατέρα της Αμερική. Και εμένα η μάνα μου ήταν ο παππούς Αμερική. Είχαν βοήθεια. Και ο πατέρας ήταν εργατικός, καλός μάστορας και δεν ζοριστήκαμε. Δούλευε εκτός Γρεβενών. Μετά τον σεισμό που έγινε στη Ζάκυνθο, δούλευε μήνες εκεί. Ήταν καλός τεχνίτης. Δούλευε Καστοριά και σε πολλά μέρη. Δεν μας έλειψε δηλαδή κάτι. Αλλά έτσι ήταν οι περισσότεροι. Αλλά ξέρω φιλενάδες μου που περνούσαν πάρα πολύ δύσκολα. Δεν είχαν ούτε τα βασικά.⁵⁴⁶

Οι φτωχότερες οικογένειες, αναγκασμένες να ξενοδουλέψουν πολύ περισσότερο, κατέληγαν στην εσωτερική μετανάστευση, που πολλές φορές συνδεόταν με την εξωγαμία, είτε απλώς εκτός της κοινότητας, είτε και εκτός της εθνοτοπικής-πολιτισμικής ομάδας που εντάσσονταν. Ενώ η πολιτισμική διαφορά ήταν αποθαρρυντικό στοιχείο για τα παιδιά των οικογενειών που είχαν κατακτημένο ένα στοιχειώδες βιοτικό επίπεδο και ήθελαν να παραμείνουν στο οικείο περιβάλλον. Για τη στάση αυτή είναι αποκαλυπτική η διήγηση της Βασιλικής Κουτσομήτρου: Πήγαινες πρώτα-πρώτα πρωί. Είχε πολλή δροσιά, μούσκεμα γινόσουν. Είχε κάτι ποδιές στη μέση. Να την έχεις στη μέση τώρα και σκουμμένος να μαζεύεις και το βάρος στη μέση. Πολύ δύσκολα. Τα χέρια σου γίνονταν απ' τα αγκάθια απ' το βαμπάκι όλο πληγές και μούσκεμα απ' την υγρασία. Γιατί έχουν τα κανάλια και έχει πολύ υγρασία. Και ήταν δύσκολα. Αλλά για όποιον είναι μαθημένος, μαζεύει γρήγορα. Πήγα στα καπνά, στο Ελεύθερο. Η ξαδέρφη μου ήξερε από κάπνα. Έβγαζε τη σειρά. Εγώ τελευταία, μια σειρά και που να τη φτάσω. Μεροκάματο και εκεί τάχα, στα καπνά. Μια μέρα ήταν ένα χωράφι έτσι, κι είχε λάκκο κάτω. «Έρχεται ο λύκος» με λέει. Σαν παρατώ εγώ και τη σειρά. Ούτε ξαναπήγα άλλη μέρα. Θέλει να είσαι και μαθημένος, να σ' αρέσει. Εμένα μ' άρεσε να κόβω, να δένω τριφύλλια, καλαμπόκια, σιτάρια, τέτοια. Ήταν τ' αγαπημένα μου. Αλλά καπνά και βαμπάκια, με τίποτα.

Ήταν Πόντιοι και τα φαγητά τους ήταν τέτοια που δεν έτρωγα εγώ. Γιατί σε λέω ήμουν λίγο καλομαθημένη στη μάνα μου. Τα φαγητά τους ήταν τουρλού, μελιτζάνες, πλιγούρια, κάτι τσορβάδες. Τέτοια πράματα, ποντιακά. Γιατί οι άλλες πήγαιναν κάθε χρόνο και ήταν μαθημένες. Πιο μικρές από μένα και μάζευαν 80 κιλά, 100 κιλά βαμβάκι. Ο πατέρας τους ήταν άρρωστος. Δεν μπορούσε να δουλέψει και δούλευαν τα κορίτσια. Ήταν τέσσερις αδελφές, γειτονιά και φιλενάδες μου. Άμα με έβαζες να σκάψω αμπέλι θα σ' έβγαζα δυο σειρές, γιατί ήμουν μαθημένη. Ενώ καπνά, βαμπάκια, με τίποτα. Και οι φιλενάδες μου όλες αυτές έμειναν εκεί. Αλλού δεν

⁵⁴⁶ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

δούλευαν, ούτε σε χωράφια στο χωριό. Μέχρι που άρχιζαν μέχρι που τελείωναν εκεί, στα βαμπάκια. Έβγαζαν καλά λεφτά. Παντρεύτηκαν. Πήραν ντόπιους και έμειναν εκεί.⁵⁴⁷

Βλέπουμε, πάντως, πως η τρίτη γενιά προσφύγων προσλαμβάνονται ως ντόπιοι από τους συνομηλικούς τους, δεδομένου ότι η παραμονή κάποιων οικογενειών στο ίδιο χωριό ξεπερνά κατά τη δεκαετία του '70 την πενηκονταετία. Χαρακτηρίζονται αφενός Πόντιοι στην πολιτισμική αναφορά, αφετέρου ντόπιοι στον προσδιορισμό της εδαφικής ένταξης, στη βάση της πολιτισμικής εθνοτοπικής ταυτότητας που αναφέρθηκε παραπάνω. Οι διαφορετικές εθνοτοπικές-πολιτισμικές ομάδες είχαν διαφορετική εξοικείωση με τις καλλιέργειες. Οι πρόσφυγες ήταν εξοικειωμένοι με την καλλιέργεια βάμβακος και καπνικών και στόχευαν στην παραγωγή πλεονάσματος για ένταξη στην αγορά, καθώς ήρθαν από το εκχρηματισμένο μικρασιατικό περιβάλλον. Από την άλλη, οι Κουπατσαραίοι καλλιεργούσαν σιτηρά για αυτοκατανάλωση.

Οι διαφορές στο παραγωγικό μοντέλο αντανακλώνταν στα οικογενειακά ήθη. Η γυναίκα της ορεινής Πίνδου είχε έναν ρόλο που δεν συναντάμε σήμερα. Στην οικογένεια του μάστορα του Βοΐου, όπως και του Βλάχου ή Κοπατσάρη κτηνοτρόφου, η σύζυγος ήταν παιδαγωγός, λογιστής και διαχειριστής του οίκου. Αντίθετα, όπως ήδη σχολιάστηκε και παραπάνω, η σύζυγος στην ποντιακή οικογένεια ήταν ακόμα ένα γρανάζι στην παραδοσιακή οικογενειακή μηχανή. Το γεγονός αυτό ενίσχυε τα γαμήλια δίκτυα μεταξύ των εθνοτοπικών ομάδων των Κουπατσαραίων και των κατοίκων του Βοΐου, όπως αντίστοιχα και των Κουπατσαραίων και των Βλάχων. Οι πρόσφυγες είναι κάτι πιο μακρινό, πιο ξένο στις πολιτισμικές τους αναφορές. Έτσι τα εξωγαμικά δίκτυα που ξεφεύγουν από την κοινότητα και κάποιες φορές και την εθνοτοπική ομάδα στρέφονται στην εγγύτερη πολιτισμικά ομάδα με την οποία υπάρχουν σχέσεις αλληλεπίδρασης. Η Βασιλική Κουτσομήτρου διηγείται σχετικά με τα γαμήλια δίκτυα στις Αμυγδαλιές Γρεβενών: *Εγώ ήμουν 17 χρονών όταν αρραβωνιάστηκα και στο χωριό μου έλεγαν: «Έμεινε». Άμα δεν παντρευόσουν 14-15-16, στα 17 έμεινες στο ράφι ύστερα. Πολύ μικροί όλοι. Και τα αγόρια και τα κορίτσια. Να φανταστείς τα αγόρια, πολλά παντρεύονταν, είχαν και παιδιά και μετά πήγαιναν φαντάροι. Έτσι ήταν οι καταστάσεις. Και συνήθως έπαιρναν απ' το χωριό. Ειδικά οι Πόντιοι δεν ήθελαν να πάρουν ντόπιες. Οι πόντιες δεν έπαιρναν ντόπιους. Εμείς δεν είχαμε στο χωριό μας, δεν είχαμε καθόλου. Είναι το μόνο χωριό, οι Αμυγδαλιές, που δεν έχει Πόντιους. Η πρώτη νύφη Πόντια που ήρθε στο χωριό, ήταν φαντάρος αυτός στο Κιλκίς και αγάπησε εκεί την κοπέλα και την πήρε. Κι όταν ήρθε στο χωριό, την έδωσαν προίκα αγελάδα. Και πήγαιναν όλοι έπαιρναν γάλα. Και εγώ για τα μωρά, για τα παιδιά μου, από κει έπαιρνα γάλα. Η μόνη αγελάδα που ήταν στο χωριό μας ήταν αυτή που ήρθε προίκα απ' το Κιλκίς.*⁵⁴⁸

⁵⁴⁷ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

⁵⁴⁸ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

Αντίστοιχα, Κουπατσαραίοι και Βλάχοι ήρθαν πιο κοντά μεταπολεμικά λόγω των κοινών πολιτισμικών αναφορών. Είχαν μεταξύ τους περισσότερες ομοιότητες από όσο έχουν με τους πρόσφυγες ή τις εθνοτοπικές ομάδες στα νοτιοανατολικά των Γρεβενών. Οι Βλάχοι έχοντας ισχυρή παροικία μέσα στα Γρεβενά και τη νομαδική κτηνοτροφία που γέμιζε τα Βλαχοχώρια τους θερινούς μήνες, διατηρούν ισχυρούς δεσμούς με την πόλη των Γρεβενών και στο μεταπολεμικό περιβάλλον, όπως αποδεικνύεται και από την ανάδειξη πολιτευτών βλάχικης καταγωγής στην πόλη των Γρεβενών. Αν και επιδιώκουν να ενισχύσουν τα ενδοεθνοτικά γαμήλια δίκτυα στη Θεσσαλία, συνεχίζουν την εξωγαμική συμπεριφορά στο περιβάλλον των Γρεβενών, χτίζοντας γαμήλια δίκτυα κυρίως με τους Κουπατσαραίους. Ο Αθανάσιος Πέτρου διηγείται σχετικά: *Να σου πω τώρα ένα παράδειγμα. Ο δάσκαλος ο Πέτρος παντρεύτηκε μία από το Περιβόλι τη δεκαετία του '50, το '57. Η σύζυγος από την οικογένεια Σαράντη, του Σαράντη που ήταν τότε πρόεδρος στο Περιβόλι. Από αυτούς τους Σαρανταίους που έχουν τη γαλακτοβιομηχανία. Εμείς στο Σπήλαιο έχουμε πολλές γαμήλιες ανταλλαγές. Ο Μέρμηγκας παντρεύτηκε στο Σπήλαιο. Αυτός που είχε τα πρόβατα. Είναι Βλάχος από την Ήπειρο ο Μέρμηγκας. Ο αδελφός του ήταν μεγάλος και τρανός τη δεκαετία του '50.*⁵⁴⁹

Ακόμη, στις γαμήλιες ανταλλαγές επηρεάζει το διαφορετικό πολιτισμικό ήθος των κατοίκων της πόλης. Οι επιτελεστικές αναπαραστάσεις του αστικού κέντρου σταδιακά διαχωρίζουν τμήματα των εθνοτοπικών ομάδων, τόσο εντός της ίδιας πολιτισμικής ομάδας (Κοπατσαροχώρια, Μαστοροχώρια) όσο και μεταξύ διαφορετικών ομάδων. Στα Γρεβενά, παρά τις εθνοτοπικές διαφορές, διαμορφώνεται ένας κοινός πολιτισμικός τόπος, όπου η αντίθεση πόλης-χωριού υπερισχύει των εθνοτικών διαφορών, διαμορφώνοντας μια νέα γενιά στο αστικό πλαίσιο. Σημαντικός παράγοντας ήταν η ηλικία γάμου, καθώς η μεταπολεμική γενιά της πόλης απομακρύνεται από το παραδοσιακό πρότυπο των πρώιμων γάμων, σε αντίθεση με τα συντηρητικά χωριά, όπου η οικογένεια συγκροτείται πρωταρχικά ως παραγωγική μονάδα. Τα διαφορετικά ήθη ερχόταν σε ώσμωση στο περιβάλλον της πόλης, όπου τα άτομα που έφταναν από τα χωριά για να χτίσουν την οικογενειακή τους ζωή στα Γρεβενά έμεναν έκπληκτα και γίνονταν σταδιακά κοινωνοί σε αυτές τις διαφορετικές πολιτισμικές αναφορές, όπως εκφράζεται στα λεγόμενα της Βασιλικής Κουτσομήτρου: *Η ξαδέλφη μου, 14 και μισό. Στα 15 είχε και παιδί. Εγώ, όταν έκανα το πρώτο παιδί ήμουν 17 στα 18 χρονών. Η γειτονιά εδώ, που ερχόταν τότε μπουγανίκια: «Ένα παιδί έκανε παιδί» μ' έλεγαν. Γιατί ήταν πολύ μεγαλύτερες και ελεύθερες. Φαντάσου τώρα τα χωριά τι νοοτροπία, απ' τα 15, παντρεία. Ντρέπομαν πάρα πολύ. Κοκκίνιζα. Άμα πήγαινα κάπου και ντρέπομαν, αμέσως τα μάγουλα γίνονταν κατακόκκινα. Τα 'χανα. Δεν είχα θάρρος. Και σαν από χωριό ένωθα... τώρα να μη το πω μειονεκτικά... Άλλο θάρρος τα κορίτσια απ' την πόλη. Μετά που ήρθα εδώ γνώρισα φιλενάδες. Είχαν άλλο θάρρος, άλλον αέρα, αλλιώς μιλούσαν στον καθένα. Εγώ με επιφύλαξη, πώς θα μιλήσω στην πεθερά, πώς θα μιλήσω σε πεθερό. Πάντα, να μην πω κάτι και προσβάλλω.*

⁵⁴⁹ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

Πάντα μετρημένα σε όλα. Ενώ εκείνες στην ηλικία μου, που ήταν ελεύθερες εδώ στα Γρεβενά, η παρέα που γνώρισα μετά, οι φίλες είχαν έναν άλλο αέρα. Δεν καταλάβαιναν τίποτα. Και έλεγα: «Πόσο διάφορα».⁵⁵⁰

Από τη συνέχεια της διήγησης σχετικά με τη μετοικεσία της αφηγήτριας από το περιβάλλον των χωριών του Βοΐου στα Γρεβενά, όπου έμεινε με τον Κοπατσάρη σύζυγό της μετά το γάμο, προκύπτουν οι σημαντικές διαφορές μεταξύ αστών και χωρικών ακόμα και στο τελετουργικό των θρησκευτικών εορτών: *Εμείς την Καθαρά Δευτέρα στο χωριό την είχαμε να καθαρίσουμε. Να πλύνουμε κάδες απ' τα λίπη, γιατί ξεκινούσε η νηστεία μετά. Να καθαρίσουμε τα σκαφίδια που ζυμώνουμε. Όταν αρραβωνιάστηκα το '76 και ήρθα στα Γρεβενά, ακούω την πεθερά μου που έλεγε: «Θα πάμε κούλουμα». Και έλεγα εγώ: «Παναγίτσα μου, τι κούλουμα είναι αυτά; Τι θα πει κούλουμα;» Και ντρέπομαν και να ρωτήσω. Θα με περνούσαν ντιπ για χωριατούλι. Ξημερώνει η Καθαρά Δευτέρα. Ετοίμασε η πεθερά μου από το σπίτι τι θα πάρουμε έτσι έξω για φαΐ. Ξυπνάμε Καθαρά Δευτέρα να πάμε να πάρουμε και λαγάνες. Περίμενα με αγωνία να δω τι είναι η λαγάνα. Εδώ άκουσα πρώτη φορά το '76 που αρραβωνιάστηκα, τι θα πει λαγάνα. Εμείς ούτε χαρταετό ξέραμε την Καθαρά Δευτέρα. Ήταν δηλαδή να καθαρίσουμε. Γι' αυτό λέγεται Καθαρά Δευτέρα. Να καθαρίσουμε το σπίτι απ' τα λίπη για να υποδεχτούμε τη Σαρακοστή, τη νηστεία για το Πάσχα.⁵⁵¹*

Η ενδογαμία, με εξαίρεση τα μικτά χωριά, ήταν ένας κανόνας που τηρούνταν από τις εθνοτικές-εθνοτοπικές ομάδες. Αρχισε, βέβαια, να φθίνει στο μεταπολεμικό πλαίσιο, ιδίως για τις εθνοτοπικές ομάδες που αυτοπροσδιορίζονταν ως ντόπιοι (Κουπατσαραιίοι, Χασιώτες, Βεντζιώτες). Αυτοί δεν είχαν να διαφυλάξουν μία ιδιαίτερη ταυτότητα, καθώς οι ταυτότητές τους ταίριαζαν καλύτερα στο εθνικό αφήγημα. Ήταν ελληνόφωνοι, συνδεδεμένοι τόσο με τη γη (εδραίοι) όσο και με την αιωνόβια παράδοση της περιοχής (μουσική, ήθη και έθιμα). Σε αυτές τις ομάδες η ενδογαμική συμπεριφορά ήταν βασική και επιδιωκόμενη για να διατηρηθεί ο πληθυσμός των χωριών στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, τις δεκαετίες της «μεγάλης φυγής». Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η περίφημη «Τράμπα» του Σπηλαίου, όταν η προξενήτρα του χωριού οργάνωσε το 1956 τη δημιουργία ενός γαμήλιου δικτύου μεταξύ τριών οικογενειών. Ο Γεώργιος Ράμμος παντρεύτηκε την Ανθούλα Στεφούλη. Ο αδελφός της τελευταίας, Γεώργιος Στεφούλης παντρεύτηκε τη Δήμητρα Φλώρου. Κι ο αδελφός της Δήμητρας, Νικόλαος Φλώρος την Ελένη Ράμμου, αδελφή του Γεωργίου. Η τέλεση του γάμου και των τριών ζευγαριών την ίδια μέρα αποτελεί μία απόδειξη του οργανωμένου σχεδίου συγκρότησης ενδογαμικού δικτύου στην κοινότητα, την περίοδο που περισσότεροι από 50 άντρες από το Σπήλαιο είχαν μετακινηθεί στην Αλεξάνδρεια (Γιδά), όπου

⁵⁵⁰ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

⁵⁵¹ Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.

παντρεύτηκαν εκεί τόσο με χωριανές τους, εσωτερικές, επίσης, μετανάστριες, όσο και με γυναίκες από τα άλλα χωριά.⁵⁵²

Η μετακίνηση προς την Αλεξάνδρεια Ημαθίας σημαντικών πληθυσμιακών ομάδων των Γρεβενών αντανακλούσε και την πολυπλοκότητα των σχέσεων που αναπτύχθηκαν τη δεκαετία του 1940. Εκτός των Κουπατσαραίων που τα χωριά τους είχαν συνδεθεί με τη δράση των ανταρτών (Κηπουριό), υπήρχαν τα χωριά ανατολικά των Γρεβενών που λόγω εγγύτητας δημιουργούσαν δίκτυα εποχικής εργασίας ή και μετανάστευσης στην Ημαθία, όπου εργάστηκαν στην καπνοπαραγωγή και τη βαμβακοπαραγωγή. Επιπλέον, υπήρχαν οι ποντιόφωνοι πρόσφυγες που συνδέθηκαν με την Αριστερά και είδαν τις έτσι κι αλλιώς περιορισμένες παραγωγικές δυνάμεις των χωριών τους να καταστρέφονται, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τους οικισμούς Κολοκυθάκι και Παλαιοκνίδα της κοινότητας Κνίδης, που εγκαταλείφθηκαν οριστικά μετά τον Εμφύλιο⁵⁵³. Ο Αθανάσιος Πέτρου διηγείται σχετικά με την εγκατάλειψη του χωριού του, του Σπήλαιου: *Το '46 που ξεκινάει ο Εμφύλιος έγινε αυτό που έλεγαν «οι καταδιωκόμενοι». Το 90% γύρισαν μετά στο Σπήλαιο. Έφυγε ένα μέρος, πήγε Αλεξάνδρεια-Γιδα. Πολλοί από το χωριό Ζαπανταίοι (Λαγκαδιά), όπως και κάποιοι Κηπουριώτες, πήγαν επίσης στο Γιδα. Πάρα πολλοί πρόσφυγες από το Κολοκυθάκι και την Παλαιοκνίδα πήγαν στην Κρύα Βρύση Γιαννιτσών. Τα χωριά Γεωργίτσα, Διάκος και Μελίσσι συγχωνεύτηκαν σε ένα χωριό, τους Αγίους Θεοδώρους.*⁵⁵⁴

Μέσα από τη διήγηση προκύπτει το γεγονός ότι ακόμη και οικισμοί που δεν στρατεύτηκαν μαζί με την Αριστερά και στηρίχθηκαν μεταπολεμικά από τον κρατικό μηχανισμό δεν είδαν ένα οργανωμένο σχέδιο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στην περιοχή τους. Μαζί με την ήττα των αντιπάλων τους ήρθε και ο μαρασμός της κοινωνίας και των παραγωγικών δυνάμεων του Μεσοπολέμου για τις κοινότητες των Γρεβενών. Έτσι η αστικοποίηση έγινε μονόδρομος. Αυτό εκφράστηκε γλαφυρά όταν επέστρεψαν κατά τη διάρκεια της μεταπολίτευσης στην πατρώα γη και οι ηττημένοι του Εμφυλίου Πολέμου πολιτικοί πρόσφυγες, όπως προκύπτει χαρακτηριστικά από τη διήγηση του Αθανάσιου Πέτρου: *Ε θυμάμαι χαρακτηριστικά όταν έγινε το Πολυτεχνείο, αλλά δεν ξέραμε και πάρα πολλά πράγματα. Βέβαια, υπήρχε η αστυνομοκρατία, πολύ έντονη. Εμείς στο Σπήλαιο είχαμε και σταθμό χωροφυλακής. Οπότε τα πράγματα ήταν πολύ καταβαρυνμένα. Μετά το '74 που ήρθε ο Καραμανλής άρχισαν να έρχονται πολιτικοί πρόσφυγες και άλλαξε το όλο κλίμα. Δηλαδή το '75 ήρθαν οι πρώτοι πολιτικοί πρόσφυγες. Δεν νομίζω να την επηρέασε σημαντικά την περιοχή, γιατί οι περισσότεροι πολιτικοί πρόσφυγες δεν έμειναν στα Γρεβενά. Έφυγαν. Το 90% έζησε Θεσσαλονίκη. Εδώ μέσα μετρημένοι από τους πολιτικούς πρόσφυγες, γιατί δεν είχε και δουλειές*

⁵⁵² Συζήτηση με τον Αθανάσιο Πέτρου, 28 Νοεμβρίου 2024.

⁵⁵³ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, Αθανάσιος, «Η Κατοχή στα Βέντζια 1941 -1945», *Τα Γρεβενά, Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός, Πρακτικά Συνεδρίου 2002*, 2002, <http://www.fora.gr/grevena/themata/elas.html> Πρόσβαση στις 20 Οκτωβρίου 2024.

⁵⁵⁴ Πέτρου, Αθανάσιος. Προσωπική συνέντευξη, 28 Νοεμβρίου 2024.

τη δεκαετία του '70. Οι περισσότερες δουλειές άνοιζαν μετά το '81, το '85-'86 και ειδικά το '90. Αλλά όλοι αυτοί είχαν φύγει. Βέβαια, γυρνούσαν στα χωριά. Φυσικά δεν είχα κανένα πρόβλημα. Είχα και έχω πολλούς γνωστούς πολιτικούς πρόσφυγες.

Εμείς στο Σπήλαιο ήταν μοιρασμένοι. Το μισό ήταν δεξιοί, το μισό ήταν αριστεροί. Βέβαια, είχαμε δίπλα τη Ζιάκα, που ήταν ακριβώς το αντίθετο. Το 90% ήταν αριστεροί. Είχαν φύγει όλοι έξω. Δηλαδή, για να σου πω ότι στην απογραφή που έχω το '40, η Ζιάκα είχε 980 κατοίκους και το Περιβολάκι δίπλα είχε 140. Το '51 η Ζιάκα έχει 80 και το Περιβολάκι έχει 20. Είναι αυτοί που σκοτώθηκαν, συν αυτοί που έφυγαν. Αλλά σε πολιτικούς πρόσφυγες ήταν η Ζιάκα πρώτη. Μιλάμε για πολύ άδειασμα. Βέβαια, ήρθαν ξανά μετά, αλλά δεν έμεινε κανένας στο Ζιάκα. Τι δουλειά να κάνει στο Ζιάκα; Όλοι πήγαν Θεσσαλονίκη ή Αθήνα. Αλλά ειδικά αυτοί όλοι πήγαν Θεσσαλονίκη.

Βέβαια, ήθελαν να παλιννοστήσουν, αλλά δουλειές δεν υπήρχαν. Ειδικά το '74-'75 που ήρθαν αυτοί, ούτε δείγμα για δουλειά. Μερικοί μπορεί να πήγαν λίγο στο δασαρχείο και έφυγαν, γιατί τότε το δασαρχείο ήταν μεγάλος παράγοντας στην περιοχή. Το 90% των χωριών του ορεινού όγκου δούλευε με το δασαρχείο. Σπήλαιο, Ζιάκα, Περιβόλι, Αβδέλλα ήταν μόνιμα στο τέτοιο, στο δασαρχείο. Και το δασαρχείο, ξέρεις που είναι; Ήταν –δεν ξέρω αν παραμένει τώρα κάτω– κάτω στον Άγιο Νικόλαο, που είναι η εκκλησία φεύγοντας για το Περιβόλι, εκεί δίπλα ήταν το δασαρχείο το κεντρικό. Εδώ μέσα είχαν ένα μικρό τέτοιο, αλλά το κεντρικό ήταν εκεί. Με πάρα πολύ κόσμο. Βέβαια, είχε και πολύ υλοτομία, είχε και –πες το– πολλούς δασεργάτες. Αλλά όλα αυτά μετά τέλειωσαν. Ζούμε σ' ένα Νομό φθίνον και θα φθίνει ακόμη περισσότερο.⁵⁵⁵

⁵⁵⁵ Archive Istorima, Συνέντευξη Αθανάσιου Πέτρου, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 28 Νοεμβρίου 2024.

Συμπεράσματα

Η περιοχή των Γρεβενών χαρακτηρίζεται από εθνοτική και πολιτισμική ποικιλομορφία, διαμορφωμένη από ιστορικές, γεωγραφικές και κοινωνικές συνθήκες. Οι ταυτότητες των πληθυσμών συνδέθηκαν με την εδαφική κατανομή και τις παραγωγικές σχέσεις, ενώ η αστικοποίηση μετά τη δεκαετία του 1950 επέφερε αναδιαμόρφωση χωρίς πλήρη κατάργηση των παραδοσιακών δομών. Κρίσιμα σημεία καμπής, όπως η αγροτική μεταρρύθμιση, ο Εμφύλιος και οι αλλαγές της Μεταπολίτευσης, επηρέασαν τις ταυτότητες των ομάδων (Βλάχοι, Κουπατσαραίοι, Βεντζιώτες, Χασιώτες, Ρόμηδες, Μικρασιάτες – Πόντιοι), που συνυπήρχαν σε μικτά χωριά, αναπτύσσοντας σχέσεις αλληλεπίδρασης. Οι γεωγραφικές ενότητες (Βλαχοχώρια, Κουπατσαροχώρια, Γρεβενά, Βέντζια, Χάσια, Δεσκάτη) προσδιόρισαν τις ταυτότητες βάσει φυσικών και οικονομικών παραμέτρων. Παρά τις διαφοροποιήσεις, η διοικητική και πολιτισμική ενοποίηση, οι εσωτερικές μεταναστεύσεις και η σύγκλιση παραδόσεων δημιούργησαν μια ενιαία κοινωνική πραγματικότητα. Το φυσικό περιβάλλον διαμόρφωσε παραγωγικές σχέσεις και κοινωνική διαστρωμάτωση, καθιστώντας τα Γρεβενά παράδειγμα δυναμικής αλληλεπίδρασης γεωγραφικών, πολιτισμικών και ιστορικών παραγόντων.

Η ταραγμένη δεκαετία του 1940, που ενσωμάτωνε τις αντιθέσεις του Μεσοπολέμου, αποτέλεσε το σημαντικότερο σημείο καμπής στην ιστορία της περιοχής, διαμορφώνοντας τα μετέπειτα κοινωνικά ήθη. Οι Βλάχοι διατήρησαν την πολιτιστική τους ταυτότητα, ενώ τα Κουπατσαροχώρια παρουσίασαν πολυδιάστατη κοινωνική δομή, επηρεασμένη από τη γεωγραφική θέση, τις τοπικές ελίτ και την ιστορία τους. Ήδη από τον Μεσοπόλεμο, η εξουσία τσελιγκάδων και ληστοτρόφων προκαλούσε κοινωνικές αντιθέσεις, ενώ η υψηλή φορολογία και η οικονομική ασφυξία των αγροτών οδήγησαν σε αντισυστημικά κινήματα συνδεδεμένα με το Αγροτικό Κόμμα και το ΚΚΕ. Η διάδοση αριστερών ιδεών μέσω εκπαιδευτικών και πολιτικών εξορίστων, σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς αλληλεγγύης, διαμόρφωσε νέες μορφές συλλογικής δράσης. Έτσι, η σύγκρουση μεταξύ παραδοσιακών αξιών και αριστερών ιδεών διαμόρφωσε την πολιτική και κοινωνική δυναμική της περιοχής, με τα χωριά των Γρεβενών να λειτουργούν ως μικρόκοσμος των ευρύτερων πολιτικών εξελίξεων.

Η στρατηγική σημασία της Πίνδου και η απελευθέρωση των Γρεβενών από τον ΕΛΑΣ ενίσχυσαν το πνεύμα αντίστασης. Στον δεύτερο Εθνικό Διχασμό, οι Βλάχοι στήριξαν αρχικά το ΕΑΜ για να εξισορροπήσουν τη δράση των δοσιλόγων στο εσωτερικό της βλαχικότητας. Οι κουπατσάρικες ελίτ αντιστάθηκαν στην εξουσία των ανταρτών, ενώ τα κατώτερα στρώματα των Κουπατσαροχωρίων ενστερνίστηκαν σε μεγάλο βαθμό το εαμικό μήνυμα. Στις υπόλοιπες περιοχές η κατάσταση ήταν πολυπλοκότερη, καθώς η διάσταση μεταξύ προσφύγων και γηγενών πήρε τη μορφή πολιτικής σύγκρουσης Δεξιάς-Αριστεράς. Οι πρόσφυγες είχαν εγκατασταθεί και στα Γρεβενά χωρίς οργανωμένο σχέδιο και η ποικιλία σε γλωσσικές και πολιτισμικές ομάδες στο εσωτερικό του προσφυγικού κόσμου δυσχέραινε την ενσωμάτωση.

Οι ποντιόφωνοι πρόσφυγες κυριάρχησαν πολιτικά, καθώς οι συντηρητικοί τουρκόφωνοι στερούνταν πληθυσμιακής συγκέντρωσης και ισχυρής ηγεσίας στα Γρεβενά, διαμορφώνοντας μια εξαίρεση στον μακεδονικό χώρο, όπου οι πυκνές ομάδες τουρκόφωνων αποτέλεσαν στήριγμα του βαθέος κράτους από τον Μεσοπόλεμο μέχρι τον Εμφύλιο.

Οι προσφυγικές κοινότητες των Γρεβενών παρουσιάζουν βαθιές πολιτισμικές και πολιτικές διαφορές που προέκυψαν από την ποικιλομορφία των προσφυγικών ταυτοτήτων. Η διάκριση μεταξύ τουρκόφωνων προσφύγων, οι οποίοι υιοθέτησαν συντηρητική πολιτική στάση και σε ορισμένες περιπτώσεις συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, και ποντιόφωνων προσφύγων, με προοδευτική ταυτότητα και έντονη συμμετοχή στην αντίσταση μέσω του ΕΑΜ και του ΚΚΕ, καθόρισε τις πολιτικές τους συμπεριφορές. Στα Βέντζια, οι πολιτισμικές και κοινωνικές διαφορές μεταξύ προσφύγων και ντόπιων, σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό για περιορισμένους πόρους και την πολιτική κυριαρχία, προκάλεσαν εντάσεις. Οι ντόπιοι, με συντηρητική χριστιανική ταυτότητα παρόμοια με αυτή των τουρκόφωνων Ποντίων, δεν συμμετείχαν μαζικά στην εαμική αντίσταση, σε αντίθεση με περιοχές όπως τα Χάσια, όπου οι συμπαγείς ποντιόφωνες ομάδες προσφύγων δημιούργησαν ισχυρές αντάρτικες δυνάμεις. Έτσι, στα Βέντζια η αντίσταση ήταν πιο περιορισμένη, με τα στρατιωτικά σώματα να επανδρώνονται κυρίως από ποντιόφωνους πρόσφυγες και μερικούς ντόπιους. Στο Βόιο οι ποντιόφωνοι πρόσφυγες εντάχθηκαν επίσης στην Αντίσταση. Κι εκεί, όμως, αντανάκλωνταν οι αντιφάσεις στο εσωτερικό μεικτών γλωσσικά και πολιτισμικά προσφυγικών κοινοτήτων, καθώς η διαφορά ντόπιου και τουρκόφωνου πρόσφυγα μεταγράφηκε στη διαφορά εαμίτη και αντι-εαμίτη.

Η συνύπαρξη προσφύγων και ντόπιων αναδεικνύει τις αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας την εποχή εκείνη: από τη μια πλευρά, η ανάγκη για κοινωνική και πολιτική συναίνεση και από την άλλη, η αντίσταση και οι συγκρούσεις για την πολιτική κυριαρχία και τη διαχείριση των πόρων. Οι προσφυγικές ομάδες, με την ποικιλία των ιστορικών τους εμπειριών και των πολιτικών τους ταυτοτήτων, επηρεάστηκαν διαφορετικά από τις συνθήκες της Κατοχής, δημιουργώντας ένα μωσαϊκό πολιτικών στάσεων και κοινωνικών συμπεριφορών. Οι δυναμικές αυτές έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της Αντίστασης στην περιοχή των Γρεβενών, αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα της προσφυγικής εμπειρίας και τις επιπτώσεις της στον κοινωνικό ιστό. Πάντως, και στο περιβάλλον των Γρεβενών επιβεβαιώθηκε η ρήση ότι «Μπαφραλής και αριστερός δεν γίνεται», με την ισχυρή τουρκόφωνη συντηρητική ταυτότητα να συνδέεται διαχρονικά με τη δεξιά παράταξη.

Μετά την αποχώρηση των δυνάμεων του Άξονα και τη συμφωνία της Βάρκιζας, οι παλιές κοινωνικές διαφορές και οι διαμάχες του κατοχικού πλαισίου οξύνθηκαν. Οι παραδοσιακές ελίτ επιδόθηκαν στις αντικομμουνιστικές διώξεις υπό την αρωγή του μεταβαρκιζιανού καθεστώτος. Η σύγκρουση κορυφώθηκε με τη μάχη των Γρεβενών το 1947, όπου οι αντάρτες ηττήθηκαν παρά την αριθμητική τους υπεροχή. Οι συγκρούσεις αυτές οδήγησαν στην καταστροφή της τοπικής οικονομίας, την εκκένωση χωριών και τη βαθύτερη

πολιτική διαίρεση τόσο στο εσωτερικό κάθε εθνοτικής και εθνοτοπικής ομάδας όσο και στη σχέση κάθε ομάδας με τις άλλες ετερότητες. Ο Εμφύλιος στα Γρεβενά αποτυπώνει την πολυπλοκότητα του διχασμού, που συνδύαζε πολιτική διάσταση, κοινωνικές σχέσεις και τοπικές παραδόσεις. Η τοπική κοινωνία, παρά τις έντονες συγκρούσεις διατήρησε και κάποιες παραδόσεις αλληλεγγύης και συγχώρεσης. Η τοπική ιδιαιτερότητα, οι βαθείς πολιτισμικοί δεσμοί του οθωμανικού πλαισίου και οι προσωπικές σχέσεις απέτρεψαν σε πολλές περιπτώσεις τη σφοδρότητα του διχασμού, σε σχέση με άλλες περιοχές της χώρας, όπου οι συγκρούσεις ήταν πιο ακραίες και οι βιαιότητες εντονότερες. Η έκβαση της σύγκρουσης στην περιοχή των Γρεβενών αποτυπώνει την πολυπλοκότητα και τις ανθρωπολογικές διαστάσεις του Εμφυλίου Πολέμου, με τον πολιτικό διχασμό να εκφράζεται όχι μόνο μέσω της ιδεολογικής αντιπαράθεσης, αλλά και μέσω των ανθρώπινων σχέσεων και των τοπικών κοινωνικών παραδόσεων.

Μετά τον Εμφύλιο, τα Γρεβενά υπήρξαν θέατρο κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, με την εγκατάσταση των «ανταρτόπληκτων» να εντείνει τις εθνοτικές και κοινωνικές εντάσεις. Οι Βλάχοι έχασαν την οικονομική πρωτοκαθεδρία τους λόγω της σύνδεσης ενός τμήματος της βλαχικότητας με τον ρουμανικό παράγοντα και τις κατοχικές δυνάμεις, διατηρώντας όμως σημαντική ισχύ λόγω της πρόσδεσης της πλειοψηφίας τους στο ελληνικό εθνικό κράτος. Σε ό,τι αφορά τα πολιτικά δίκτυα των Βλάχων στο μεταπολεμικό περιβάλλον, τα κατώτερα στρώματα της βλαχικότητας συσπειρώθηκαν στη βάση της οικογενειακής και εθνοτικής αναφοράς και όχι της πολιτικής, όπως συνέβη περισσότερο με τις ελληνόφωνες εθνοτοπικές ομάδες. Η κυρίαρχη έκφραση της βλαχικότητας ταυτίστηκε με την κρατική πολιτική και συμπαρέσυρε πολιτικά μαζί της και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, διαμορφώνοντας την εικόνα ταύτισης της βλαχικότητας με τον συντηρητισμό και τη δεξιά παράταξη, η οποία έχει παγιωθεί στην οπτική των άλλων εθνοτικών-εθνοτοπικών ομάδων για αυτούς στον βορειοελλαδικό χώρο. Οι Κοπατσαραιίοι ανέλαβαν κυρίαρχο ρόλο στις παραδοσιακές ελίτ, ενώ οι πρόσφυγες ενσωματώθηκαν και αναβάθμισαν τη θέση τους μέσω επαγγελματικών δραστηριοτήτων και κρατικής υποστήριξης. Η πολιτική και οικονομική εξουσία της πόλης συνδέθηκε με τις τοπικές ελίτ που παρέμειναν πιστές στο ελληνικό αστικό κράτος, ενώ η επικάλυψη των κέντρων εξουσίας στον Εμφύλιο είχε ενισχύσει τη συσπείρωσή τους. Κοινωνικά έργα, όπως η ίδρυση σχολών και η προώθηση της αγροτικής ανάπτυξης, βασισμένα στο Σχέδιο Μάρσαλ, οδήγησαν σε σημαντική ανασυγκρότηση.

Συνολικά, η μεταπολεμική περίοδος χαρακτηρίστηκε από σύνθετη κοινωνική μετάβαση, όπου η πόλη αναδιοργανώθηκε συνδυάζοντας την παραδοσιακή δομή με την ενσωμάτωση νέων ομάδων, προετοιμάζοντας το έδαφος για μελλοντική ανάπτυξη. Η ίδρυση της Νομαρχίας Γρεβενών ήταν αποτέλεσμα της συσπείρωσης των ελίτ του εμφυλιακού πλαισίου, του κλήρου, των επαγγελματικών φορέων, των στρατιωτικών και των παραδοσιακών πολιτικών, με προεξάρχοντα τον Κωνσταντίνο Ταλιαδούρη. Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ενστερνίστηκαν το μήνυμά τους για την αντιμετώπιση της γεωγραφικής

και διοικητικής απομόνωσης. Η αναβάθμιση των Γρεβενών σε Νομό οδήγησε σε νέα έργα υποδομής που ενίσχυσαν την οικονομική ανάπτυξη και τη συσπείρωση των εθνοτικών ομάδων, καθιερώνοντας τα Γρεβενά ως διοικητικό και οικονομικό κέντρο. Η νέα κατάσταση ευνοούσε τα συμφέροντα των πλουσιότερων οικογενειών, που εκμεταλλεύτηκαν την αλλαγή του συντελεστή δόμησης, καθώς και των κατώτερων στρωμάτων, που βρήκαν περισσότερο χώρο για να αναπτύξουν τις δραστηριότητές τους στο γρεβενιώτικο άστυ. Παράλληλα, η διαδικασία αυτή συνέβαλε καθοριστικά στην καλλιέργεια μιας γρεβενιώτικης ταυτότητας και ενός αστικού πολιτισμικού ήθους, που για πρώτη φορά υπερέβαινε τις ιδιαίτερες πολιτισμικές αναφορές.

Παρά την αλληλεπίδραση, ο εθνοτικός καταμερισμός εργασίας παρέμεινε κυρίαρχος στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και άλλαξε μονάχα αργότερα, με καθοριστική σε αυτή την εξέλιξη την εξωγαμική συμπεριφορά των εθνοτικών-εθνοτοπικών ομάδων αλλά και τη νέα οικονομική πραγματικότητα της μεταπολίτευσης. Βλάχοι και Κουπατσαραίοι ανέπτυξαν οικονομικές δραστηριότητες προσαρμοσμένες στο περιβάλλον, κυρίως την κτηνοτροφία, τη γαλακτοκομία, την καρβουνοποιία, την ασβεστοποιία και την ξυλεμπορία. Η ανάγκη επιβίωσης οδήγησε σε εσωτερική μετανάστευση, με τους Βλάχους –με εξαίρεση δύο οικογένειες που συνέχισαν την εκμετάλλευση της κίνησης των κοπαδιών– να αναπτύσσουν τη γαλακτοκομία στη Θεσσαλία. Ενώ οι Κουπατσαραίοι συνέχισαν την παράδοση του αγωγιατισμού, την οποία εξέλιξαν με την αντικατάσταση των υποζυγίων από μηχανοκίνητα μέσα, ενισχύοντας την τάση αστικοποίησης. Βλάχοι και Κουπατσαραίοι με τον έλεγχο των κρεοπωλείων, της γαλακτοπαραγωγής και της γαλακτοκομίας διατήρησαν μέσα από την επαγγελματική τους έκφραση την πολιτιστική τους ταυτότητα και την κοινωνική τους δομή. Η επιβίωσή τους ως κοινότητες στηρίχθηκε στην προσαρμογή και στην αλληλεγγύη, αντικατοπτρίζοντας τη δυναμική προσαρμογή των κατοίκων των Γρεβενών και των χωριών στις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές, με βασικό πυρήνα την κτηνοτροφική παράδοση και την πολιτισμική τους κληρονομιά.

Γενικότερα, η εθνοτική και πολιτισμική δομή της πόλης των Γρεβενών είναι καθοριστική για την κοινωνική διάρθρωση και τις σχέσεις των κατοίκων της. Για παράδειγμα, η σύνθεση των γειτονιών στη συνοικία Βαρόσι συνδέεται με τις εθνοτικές πολιτισμικές ταυτότητες των Βλάχων, Ρόμηδων και μικρότερων ομάδων γηγενών, με ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία των παραδόσεων και του πολιτιστικού πλούτου της περιοχής. Παράλληλα, εξίσου σημαντικός είναι και ο μεταξύ τους εθνοτικός καταμερισμός εργασίας, με κάθε ετερότητα να αναλαμβάνει συμπληρωματικές στην άλλη ασχολίες. Παρόμοια εικόνα διαμορφώνεται και στις άλλες συνοικίες. Στη συνοικία Μεράς «ανταρτόπληκτου» Κουπατσαραίοι και άλλοι γηγενείς, πρόσφυγες και λίγοι Ρόμηδες δημιούργησαν ένα ιδιαίτερο πολιτισμικό μείγμα και μια σύνθετη επαγγελματική διάρθρωση. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν τα πανηγύρια και οι πολιτιστικές εκδηλώσεις, τα οποία λειτουργούσαν ως πεδία κοινωνικοποίησης και

αλληλεπίδρασης, ενώ οι γάμοι και οι κοινωνικές σχέσεις επηρεάζονταν από την εθνοτική καταγωγή και τα έθιμα κάθε ομάδας.

Το Βαρόσι αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση γρεβενιώτικης συνοικίας, καθώς η διατήρηση της εθνοτικής πολιτισμικής ταυτότητας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη δυνατότητα διατήρησης της γλώσσας και της πολιτιστικής έκφρασης, καθώς και από την ύπαρξη ενός σχετικά αυτόνομου και απομονωμένου περιβάλλοντος. Η περίπτωση των Βλάχων και των Ρόμηδων του Βαροσίου αναδεικνύει τη σημασία της καθημερινής επικοινωνίας στη μητρική γλώσσα και της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφορετικών ομάδων, στοιχεία που ενισχύουν την αντίσταση στις πιέσεις ομογενοποίησης. Ωστόσο, η μοναδική δυναμική της συνύπαρξης των «αλλόγλωσσων» (ομιλούν εξίσου και τα ελληνικά) ετεροτήτων στο συγκεκριμένο περιβάλλον τονίζει και τη σημασία των κοινωνικών και γεωγραφικών συνθηκών για τη διατήρηση της ταυτότητας. Σε ένα περιβάλλον που δεν αποτελούν τον μοναδικό «άλλο» για τις γηγενείς εθνοτοπικές ομάδες τόσο οι Βλάχοι όσο και οι Ρόμηδες διαφυλάττουν ευκολότερα τη διαφορετικότητά τους.

Ξεχωριστή περίπτωση ταχύτερης κοινωνικής ενσωμάτωσης αποτελούν οι Αρόμ της Τούργιας-Κρασιάς, Ρόμηδες που εγκοιλώθηκαν τη βλάχικη ταυτότητα, αναδεικνύοντας τη δυναμική της κοινωνικής ενσωμάτωσης, με την παράλληλη διατήρηση του πολιτισμικού τους χαρακτήρα. Οι ενταγμένοι στη βλαχικότητα Ρόμηδες απέκτησαν κυριαρχική θέση έναντι των υπολοίπων Ρόμηδων των Γρεβενών, αντανakλώντας την οικονομική και πολιτισμική ισχύ της βλαχικότητας στο σταυροδρόμι Θεσσαλίας, Ηπείρου και Μακεδονίας, που αποτελεί η περιοχή των Γρεβενών. Το γεγονός ότι οι Ρόμηδες εκμεταλλεύτηκαν την πυκνή βλάχικη παρουσία για να βελτιώσουν εντυπωσιακά τη θέση τους αποδεικνύει και τη διαχρονική ισχύ της βλάχικης πολιτισμικής ταυτότητας παρά τις όποιες λειδορίες αντιμετώπισε κατά καιρούς. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Αρόμ της Τούργιας Κρασιάς δεν χρειάστηκε να εγκατασταθούν στο Βαρόσι, ώστε να γίνουν αποδεκτοί στον κοινωνικό ιστό χάρη στα στηρίγματα της εθνοτικής πολιτισμικής ομάδας όπως οι υπόλοιποι Ρόμηδες. Επομένως, το επιτυχημένο μοντέλο προσέγγισης των Βλάχων για την εξασφάλιση αποδοχής και από τους «άλλους» ήταν «συνταγή» που ξεκίνησε πριν το μεταπολεμικό σκηνικό.

Σε ό,τι αφορά την αναπαραγωγή της ταυτότητας οφείλουμε να προχωρήσουμε σε κάποιες επισημάνσεις. Οι νέοι, μέσω της επαφής με τις παραδόσεις και την κοινότητα, ενισχύουν την πολιτισμική τους ταυτότητα, με την καθοδήγηση κυρίως από τους παππούδες και τις γιαγιάδες τους κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διακοπών στα χωριά. Η κοινωνική δομή της περιοχής αναδιαμορφώθηκε μετά τη μεταπολίτευση, με την αναβάθμιση των συνοικιών και την έλευση νέων κατοίκων, γεγονός που οδήγησε σε διαφοροποίηση και πολυμορφία στην αστική κοινωνία. Παράλληλα, η ανάπτυξη νέων κατοικιών και η ανοικοδόμηση της πόλης συμβάλλουν στη διαφοροποίηση του κοινωνικού τοπίου, αλλά και στην ενίσχυση της άναρχης δόμησης και των κοινωνικών αντιφάσεων, απόρροια και της άλωσης του εθνοτικού καταμερισμού της εργασίας. Η μετάβαση από μια παραδοσιακή σε μια

σύγχρονη κοινωνία φέρει μαζί της προκλήσεις και εντάσεις, καθώς οι κοινωνικές ανισότητες και οι διαφοροποιήσεις εντείνονται μέσα από τις αλλαγές στον αστικό χώρο. Ωστόσο, η εθνοτική και πολιτισμική κληρονομιά παραμένει ισχυρή, συνεχίζοντας να διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις και τις πολιτισμικές εκφράσεις στην πόλη των Γρεβενών σε ολόκληρο τον 20ο αιώνα. Συνολικά, η σύνθεση των τοπικών κοινοτήτων, η πολιτιστική ταυτότητα και η κοινωνική συνοχή αναδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οι διαφορετικές εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες συνυπάρχουν, επηρεάζοντας τόσο την καθημερινή ζωή όσο και τη διαμόρφωση των κοινωνικών και οικονομικών δομών της πόλης.

Τα γλωσσικά ιδιώματα των Γρεβενών αποτελούν σημαντικό μέρος της πολιτισμικής ταυτότητας της περιοχής, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αντανακλούν την ιστορική και γεωγραφική της θέση. Τα διαφορετικά ιδιώματα –γρεβενιώτικο, βεντζιώτικο, χασιώτικο– αντικατοπτρίζουν την πολυπολιτισμικότητα, τη συνύπαρξη Κουπατσαραίων, Βεντζιωτών και Χασιωτών, διαφορετικών μεταξύ τους ελληνόφωνων πολιτισμικών ομάδων. Η μελέτη και διατήρηση των τριών ιδιωμάτων είναι ζωτικής σημασίας για την προστασία της πολιτισμικής κληρονομιάς των Γρεβενών, ενώ αναδεικνύουν τη σύνδεση της γλώσσας με την ιστορική εξέλιξη και τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Κάτι ανάλογο με τα ιδιαίτερα ιδιώματα και τη σημασία τους στην αποκωδικοποίηση της πολιτισμικής αναφοράς των ομιλούντων συμβαίνει και με την ελληνορομανί διάλεκτο των Ρόμηδων της περιοχής.

Οι Ρόμηδες των Γρεβενών, με κύριες ασχολίες τη βαρελοποιία, τη σιδηρουργία και την κεραμοποιία, ενσωματώθηκαν στην τοπική κοινωνία μέσω της μουσικής και των δεξιοτήτων τους. Η μουσική τους, επηρεασμένη από την ηπειρώτικη και βλάχικη παράδοση, συνέβαλε στη διατήρηση της δημοτικής κληρονομιάς, διασώζοντας ρυθμούς και στιχουργικές εκφράσεις μέσα από γλέντια και πανηγύρια. Παρά τη γλωσσική και πολιτισμική τους διαφορετικότητα, έγιναν αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας, αφού η ιδιαίτερη χρήση του «ρόμικου» και η παρουσία τους στην καθημερινότητα τους κατέστησε αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής ζωής. Παράλληλα, η χρήση της «ρόμικης» γλώσσας αποτέλεσε εργαλείο αλληλεγγύης και άμυνας απέναντι στις προκαταλήψεις. Η χρήση μια *ragaromani* διαλέκτου διατήρησε τη μοναδικότητά τους για αρκετές γενιές και παρά την επερχόμενη εξαφάνισή της λόγω της πλήρους αφομοίωσης των Ρόμηδων και της προσπάθειας των ίδιων να «απογυφτοποιηθούν», η ρόμικη κληρονομιά εξακολουθεί να είναι ζωντανή μέσω της πολιτιστικής μνήμης και της μουσικής, η οποία παραμένει ένας σημαντικός πυλώνας της κοινωνικής τους ταυτότητας.

Η πολιτική τους επιρροή και η κοινωνική τους ανέλιξη, μέσω των ισχυρών οικογενειακών δικτύων και της στήριξης από τοπικούς πολιτικούς ηγέτες, τους επέτρεψαν να ενταχθούν πλήρως στην τοπική κοινωνία, ενώ παράλληλα η συνεργασία τους με άλλες εθνοτικές ομάδες προώθησε τη διαρκή αλληλεπίδραση και αποδοχή τους. Η επιτυχία τους στην πολιτική σκηνή των Γρεβενών, μέσω της προώθησης των κοινών τους συμφερόντων στα πλαίσια των φατριών και της ισχυρής τους παρουσίας στην τοπική εκλογική διαδικασία, αποτέλεσε ακόμα ένα βήμα για την κοινωνική τους ένταξη και τη σταδιακή κοινωνική τους

αποδοχή. Σε ένα περιβάλλον που οι υπόλοιπες ετερότητες συσπειρώνονταν πολιτικά και εκλογικά γύρω από τα χωριά καταγωγής τους, η κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική δυναμική των Ρόμηδων κατέδειξε τη σημασία της πολιτισμικής ποικιλίας και της αλληλεπίδρασης μεταξύ εθνοτικών ομάδων στο αστικό περιβάλλον.

Εξίσου σημαντικές στη βάση της συσπείρωσης κάθε ετερότητας και την αλληλεπίδραση των εθνοτικών και εθνοτοπικών ομάδων στο β' μισό του 20ου αιώνα είναι οι διεργασίες γύρω από τη διαμόρφωση της ποντιακής ταυτότητας. Αποτελούν, μάλιστα, καθοριστικό κεφάλαιο στην πολιτισμική αναφορά μιας εκ των βασικότερων εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων των Γρεβενών, των προσφύγων και τη μετεξέλιξη της ταυτότητάς τους σε ενιαία ποντιακή. Η προσφυγική ταυτότητα των Γρεβενών αποτελεί ζωντανό παράδειγμα της προσπάθειας επιβίωσης, προσαρμογής και ένταξης σε ένα δύσκολο κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον. Η διαμόρφωση της ενιαίας ποντιακής ταυτότητας και στα Γρεβενά κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο στην πολιτισμική εξέλιξη των προσφύγων. Η αφομοίωση των Ποντίων και Μικρασιατών υπήρξε δύσκολη, καθώς συμβίωναν με εθνοτικές ομάδες διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών, όπως οι Βλάχοι, οι Ρόμηδες και οι Κουπατσαραίοι. Η κοινωνική αποδοχή ήταν περιορισμένη και οι πολιτισμικές τους εκφράσεις συχνά περιθωριοποιούνταν, με αποτέλεσμα την υιοθέτηση τοπικών εθίμων και σε ορισμένες περιπτώσεις την απώλεια της ιδιαίτερης ταυτότητάς τους. Η ποντιακή διάλεκτος και τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά σταδιακά έφθιναν, ιδιαίτερα σε μικτά περιβάλλοντα, όπου η ανάγκη για κοινωνική ένταξη ήταν έντονη.

Αρχικά, Μικρασιάτες και Πόντιοι δεν είχαν ενιαία ταυτότητα λόγω διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών, με τις διαφορές να είναι έντονες και μεταξύ των κατοίκων του ιστορικού Πόντου. Ωστόσο, η κοινωνική αλληλεπίδραση και ο ετεροπροσδιορισμός διαμόρφωσαν μια κοινή ταυτότητα, με την ενδεχόμενη αφομοίωση από τους γηγενείς, που ήρθε ως αποτέλεσμα της συγκέντρωσής τους σε μικτά περιβάλλοντα, να αυξάνει το αίσθημα απειλής και συσπείρωσης. Παράλληλα, οι αμιγείς προσφυγικοί οικισμοί ενδυνάμωναν την πολιτισμική ταυτότητα που είχε έρθει από το μικρασιατικό περιβάλλον. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πιο περιθωριοποιημένοι τουρκόφωνοι διατήρησαν ισχυρότερες σχέσεις ενδογαμίας στη βάση της κοινότητας, ενώ η εχθρική αντιμετώπιση και ο αποκλεισμός από τα γαμήλια δίκτυα των ντόπιων οδήγησε στην ώσμωση ποντιόφωνων-τουρκόφωνων προσφύγων στους οικισμούς που συνυπήρχαν. Η διαφοροποίηση των Ποντίων από άλλες εθνοτικές-εθνοτικές ομάδες αλλά και προσφυγικές πολιτισμικές ομάδες βασίζεται στην ιστορική μνήμη της γενοκτονίας, ενισχύοντας τη συλλογική τους συνείδηση. Η περιθωριοποίηση από το κράτος και τις τοπικές ελίτ οδήγησε σε μηχανισμούς αλληλοστήριξης, διατηρώντας την πολιτιστική τους κληρονομιά και μεταδίδοντάς την με υπερηφάνεια στις νέες γενιές.

Η δεύτερη γενιά προσφύγων αντιμετώπισε προκλήσεις ένταξης στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία, διαμορφώνοντας μια ενιαία ταυτότητα ως μηχανισμό αντίστασης. Μέσω της γλώσσας και της πολιτισμικής κληρονομιάς διατήρησαν τη σύνδεσή τους με την καταγωγή

τους, ενώ η κοινωνική αποδοχή ήταν δύσκολη λόγω ρατσισμού και διακρίσεων, ιδιαίτερα για τους Ποντίους, οι οποίοι γίνονταν περισσότερο αντιληπτοί λόγω της γλώσσας. Η απομόνωση ενίσχυσε τους κοινοτικούς δεσμούς, με την οικογένεια ως παραγωγική μονάδα να παίζει κεντρικό ρόλο στην επιβίωση στο αυτοκαταναλωτικό παραγωγικό μοντέλο. Επιδίωξαν τη διατήρηση της ταυτότητάς τους μέσα από την ίδρυση συλλόγων και άλλες κοινοτικές δράσεις τόσο στον τόπο εγκατάστασης, όσο και στους χώρους μετοικεσίας στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Αν και σε περιοχές όπως τα Γρεβενά, ο ρόλος της οικογένειας ήταν σημαντικότερος από τη συλλογική δράση, καθώς ο καθημερινός αγώνας για επιβίωση οδήγησε σε αργή ανάπτυξη της οργανωμένης πολιτισμικής έκφρασης. Μόνο μετά τη μεταπολίτευση, οι ποντιακοί σύλλογοι αποτέλεσαν κέντρα πολιτισμικής αναφοράς, προσπαθώντας να διαφυλάξουν παραδόσεις και έθιμα. Ακόμη και τότε, όμως, η οικογένεια παρέμενε κεφαλαιώδης φορέας καλλιέργειας της ιδιαίτερης ταυτότητας, χωρίς οι διεργασίες γύρω από την πολιτισμική αναφορά να αναπτυχθούν στην επαρχία στο βαθμό που συνέβη στα αστικά κέντρα.

Η σταδιακή κοινωνική ένταξη των προσφύγων επηρέασε και τα γαμήλια δίκτυα, που αρχικά περιορίζονταν εντός της κοινότητας, αλλά σταδιακά διευρύνθηκαν λόγω της συμβίωσης με γηγενείς και της συμμετοχής στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Η ένοπλη δράση μέσω του ΕΛΑΣ και αργότερα του ΔΣΕ ενίσχυσε τις σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ προσφύγων και ντόπιων, αναδιαμορφώνοντας κοινωνικά σύνορα. Η σημασία της πολιτικής αναφοράς στην ενσωμάτωση καθρεπτίστηκε στην ανάδειξη του πρώτου δημάρχου προσφυγικής καταγωγής το 1959. Ο Χαράλαμπος Μπάμπος από τον Δοξάρα ήταν καππαδοκικής καταγωγής και όπως όλοι οι συγχωριανοί του είχε υπερασπιστεί το ελληνικό εθνικό κράτος κόντρα στην Αριστερά. Παράλληλα, ο πολιτικός διχασμός μεταγράφηκε στη διάσταση γηγενών-προσφύγων, με στιγματισμό και περιθωριοποίηση όσων προσφύγων ταυτίστηκαν με την Αριστερά. Μολαταύτα, η εκμηχάνιση της γεωργίας και οι κοινωνικές αλλαγές συνέβαλαν βαθμιαία στην κοινωνική ανέλιξη των προσφυγικών πληθυσμών, συχνά, όμως, με το τίμημα της πολιτισμικής αφομοίωσης.

Παρά τις αντιξοότητες, οι περισσότεροι πρόσφυγες στα Γρεβενά διατήρησαν την πολιτισμική τους ταυτότητα, στηριζόμενοι στην οικογενειακή συνοχή και την αλληλεγγύη. Κατά τη διάρκεια της «καχεκτικής» δημοκρατίας και της δικτατορίας, οι κρατικές πολιτικές περιόρισαν την πολιτισμική έκφραση, όμως η μεταπολίτευση επέτρεψε μεγαλύτερη ελευθερία και την ανάπτυξη των ποντιακών συλλόγων. Η διαγενεακή μεταβίβαση διατήρησε ζωντανή τη γλώσσα και την πολιτισμική αναφορά, με την τρίτη γενιά να δίνει έμφαση στη διαφύλαξη της ποντιακής κληρονομιάς. Η μετανάστευση στη Δυτική Ευρώπη ενδυνάμωσε την ποντιακή κληρονομιά, καθώς η πολιτισμική επιρροή του εξωτερικού περιβάλλοντος ήταν περιορισμένη και η δύναμη της εθνοτικής ομάδας στην καλλιέργεια των προτύπων πολύ μεγαλύτερη. Έτσι ενισχύθηκε η κυρίαρχη εντός της εθνοτικής ομάδας των προσφύγων ποντιακότητα. Η παλιννόστηση ενίσχυσε τις πολιτισμικές αναπαραστάσεις, ενώ η ελληνοτουρκική ένταση μετά

την εισβολή στην Κύπρο και η άφιξη Ποντίων από την ΕΣΣΔ προώθησαν τη διαμόρφωση της ενιαίας ταυτότητας, με την τρίτη και τέταρτη γενιά να επιδεικνύουν έντονη διάθεση «επαναποντιοποίησης», ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα. Η τρίτη γενιά, μέσω των πολιτιστικών συλλόγων, εστίασε στη διατήρηση της παράδοσης, τη διδασκαλία της ιστορίας και την πολιτική ένταξη, αναδεικνύοντας την ποντιακή ταυτότητα ως αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής ενότητας.

Παρά την αφομοίωση των Ποντίων, η γεωγραφική συγκέντρωση και η ενδογαμία διέσωσαν τις πολιτισμικές διαφορές, διατηρώντας ισχυρούς εθνοτικούς δεσμούς και επηρεάζοντας την πολιτική ανέλιξη μέσω εθνοτοπικών δικτύων. Η ποντιακή ταυτότητα ενσωματώθηκε και στο πολιτικό περιβάλλον, με χαρακτηριστική τη σύνδεση με το ΠΑΣΟΚ, που λειτούργησε ως μέσο διεκδίκησης δικαιωμάτων και αποκατάστασης παλαιότερων αδικιών, δημιουργώντας έναν δεύτερο πόλο εξουσίας μεταπολιτευτικά. Σε αυτή τη διαδικασία ο ρόλος των Ποντίων πολιτευτών ήταν κομβικός στον βορειοελλαδικό χώρο, ενσωματώνοντας το σύνολο της ποντιακότητας, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές γλωσσικές και πολιτισμικές καταβολές των επιμέρους προσφυγικών ομάδων. Η αλλαγή στις ομάδες που νέμονταν την εξουσία άλωσε ακόμα περισσότερο τον εθνοτικό-πολιτισμικό καταμερισμό της εργασίας. Η μεταβίβαση της ενιαίας πολιτισμικής και πολιτικής ταυτότητας στις νέες γενιές βασίστηκε σε επισκέψεις στα πατρογονικά χωριά και πολιτιστικές δράσεις. Η τρίτη γενιά, αν και δίχως βιώματα ξεριζωμού, υιοθέτησε μια πιο «λόγια» προσέγγιση. Η ποντιακή ταυτότητα ενίσχυσε τη συλλογική συνοχή και τα επαγγελματικά δίκτυα, διατηρώντας την ενότητα μέσω της ιστορικής μνήμης και της πολιτιστικής δραστηριότητας, ενταγμένη στο ελληνικό πολιτισμικό αφήγημα.

Ένα ξεχωριστό κεφάλαιο που μας βοηθά να αντιληφθούμε την αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορετικών εθνοτικών-πολιτισμικών ομάδων είναι τα γαμήλια δίκτυα, καθώς η ενδογαμική συμπεριφορά, είτε σε επίπεδο κοινότητας, είτε εθνοτικής ομάδας, φθίνει προοδευτικά στο πέρασμα του 20ου αιώνα. Στο β' μισό του 20ου αιώνα, ο επαγγελματικός και εθνοτικός καταμερισμός επηρέαζε τις γαμήλιες επιλογές. Μέσα από τις μαρτυρίες κατά την προσέγγιση των ελληνόφωνων εθνοτοπικών ομάδων, προκύπτει ότι λίγο διέφεραν μεταξύ τους. Το παράδειγμα των γηγενών του Βοΐου στην περιοχή των Γρεβενών, των οποίων αποκαλύπτονται οι επαγγελματικές και πολιτισμικές τους αναφορές που λίγο τους ξεχωρίζουν με τους Κουπατσαραίους, είναι χαρακτηριστικό. Από την άλλη, η ημινομαδική κτηνοτροφία των Βλάχων με επίκεντρο τον θεσσαλικό κάμπο και η γεωργία των προσφύγων, τους αφήνουν συχνά εκτός των επαγγελματικών δικτύων των άλλων εθνοτικών-εθνοτοπικών ομάδων και συνακόλουθα των γαμήλιων δικτύων. Όσο προσεγγίζουμε, όμως, το τέλος του αιώνα, συμβαίνει το αντίστροφο: τα γαμήλια δίκτυα οδηγούν στην άλωση του εθνοτικού καταμερισμού της εργασίας και συμβάλλουν στη μεγαλύτερη αλληλεπίδραση και βαθμιαία στην απώλεια των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των εθνοτικών και εθνοτοπικών ομάδων.

Στην προσέγγιση της αλληλεπίδρασης των εθνοτικών ομάδων, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη τους μηχανισμούς προστασίας της ταυτότητας. Οι γηγενείς ελληνόφωνες εθνοτοπικές ομάδες, αισθανόμενες μικρότερη απειλή για την ιδιαίτερη πολιτισμική τους αναφορά, καθώς αυτή ταίριαζε καλύτερα στο ελληνικό εθνικό αφήγημα από όσο η βλαχικότητα και οι προσφυγικές ταυτότητες, επέδειξαν μεγαλύτερη ευελιξία στα επαγγελματικά και γαμήλια δίκτυα. Για αυτό διαπιστώνουμε ότι αυτοί αναμείχθηκαν τόσο με τους Βλάχους όσο και με τους πρόσφυγες, συμβάλλοντας με την αστικοποίησή τους στη διαμόρφωση μιας γρεβενιώτικης ταυτότητας και ως έναν βαθμό ενός αστικού πολιτισμικού ήθους που υπερέβαινε την εθνοτική-εθνοτοπική αναφορά.

Διαπιστώνουμε, πάντως, ότι και οι γηγενείς εθνοτοπικές ομάδες είχαν μηχανισμούς διατήρησης της ιδιαίτερης πολιτισμικής αναφοράς. Οι γηγενείς ομάδες, όπως οι Κουπατσαραίοι και οι ντόπιοι του Βοΐου, διατήρησαν την πολιτισμική τους ταυτότητα μέσω αυτάρκειας, συνεργασίας και οικογενειακών δεσμών. Η οικονομία τους βασιζόταν στη γεωργία, την κτηνοτροφία και την ανταλλακτική οικονομία, ενώ η εποχική μετακίνηση ενίσχυε τη βιωσιμότητα των απομακρυσμένων κοινοτήτων. Τα πανηγύρια είχαν κεντρικό ρόλο τόσο ως κοινωνικά γεγονότα όσο και ως πολιτισμικές εκφράσεις. Οι εμπορικές συναλλαγές γύρω από το Τσοτύλι συνέβαλαν στην αλληλεπίδραση, ενώ τα γαμήλια δίκτυα επηρέαζονταν από κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες, με περιορισμένη εξωγαμία στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Παρά τις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ Κουπατσαραίων, Βλάχων και προσφύγων, η σταδιακή ενσωμάτωσή τους στην πόλη των Γρεβενών οδήγησε σε αυξημένη κοινωνική συνοχή. Ωστόσο, υπήρχαν και εντάσεις μεταξύ χωριών ή εθνοτικών ομάδων, οι οποίες συχνά επηρέαζαν τη συμμετοχή στις κοινές εκδηλώσεις.

Η εσωτερική μετανάστευση και η εποχική εργασία προσέφεραν ευκαιρίες για κοινωνική και οικονομική κινητικότητα, αν και οδήγησαν στη σταδιακή μείωση του πληθυσμού στα χωριά. Η επαφή με αστικά κέντρα και πεδινές περιοχές επέφερε αλλαγές στις κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές, αλλά η διατήρηση τοπικών εθίμων και η ενδογαμία συνέβαλαν στη διαφύλαξη της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Συνολικά, οι γηγενείς εθνοτοπικές ομάδες συνδύασαν την παράδοση με την προσαρμογή σε νέες συνθήκες, διατηρώντας έναν ισχυρό πολιτισμικό πυρήνα παρά τις κοινωνικές και οικονομικές προκλήσεις. Η κοινότητα παρέμεινε ζωντανή μέσα από την αλληλοστήριξη, την ανταλλαγή γνώσεων και τη συμμετοχή σε κοινές πολιτιστικές δραστηριότητες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αλεξίου, Ιωάννης Γ., *Λεξικό της Ρομανί γλώσσας (ελληνορομανό)*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2011, <http://hdl.handle.net/10795/692/> / <http://repository.edulll.gr/692>
2. Ανδρεαδάκης, Ι. Κώστας και Μαρία Γ. Ζάτσου, *Αναμνήσεις από την Παλιουριά*, Ρέθυμνο: Ιδιωτική έκδοση, 2010
3. Ανυπόγραφο Άρθρο, *Εκδήλωση προς τιμήν Σεραφείμ Καρασάββα του Γρεβενιώτη Αγωνιστή Εθν. Αντίστασης*, 2013 greveniotis.gr/eidhseis/grevena/3634-ekdilosi-pros-timin-serafeim-karasavva-tou-greveniotti-agonisti-ethn-antistasis/ Πρόσβαση στις 13 Δεκεμβρίου 2024
4. Αποστόλου, Βασίλειος. 37. Κέντρον οικισμός, *Μπούρινος* 5 (2013), 79-84
5. Αποστόλου, Βασίλειος. 68. Κνίδη οικισμός, *Μπούρινος* 5 (2013), 131-136
6. Αποστόλου, Βασίλειος. «Γρεβενά», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/20.html Πρόσβαση στις 7 Δεκεμβρίου 2024.
7. Αποστόλου, Βασίλειος. «Άγιος Γεώργιος Γρεβενών (Τσούρχλι)» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* <https://basileiosapostolou.blogspot.com/search?q=%CF%84%CF%83%CE%BF%CF%8D%CF%81%CF%87%CE%BB%CE%B9> Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.
8. Αποστόλου, Βασίλειος. «Αγάπη, η (Ράτσ)», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/3.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.
9. Αποστόλου, Βασίλειος. «Κνίδη Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post_14.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.
10. Αποστόλου, Βασίλειος. «Καρπερόν Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post_3353.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.
11. Αποστόλου, Βασίλειος. «Κιβωτός Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/blog-post_12.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.
12. Αποστόλου, Βασίλειος. «Ελεύθερον Προσφύγων Γρεβενών» *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/02/35.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.
13. Αποστόλου, Βασίλειος. «Βατόλακκος», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/01/18.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.
14. Αποστόλου, Βασίλειος. «Ποντινή Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/03/blog-post_29.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.

15. Αποστόλου, Βασίλειος. «Πηγαδίτσα Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2014/03/blog-post_25.html Πρόσβαση στις 23 Δεκεμβρίου 2024.
16. Αποστόλου, Βασίλειος. 212. *ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΕΤΑΙΡΙΑΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΟΥ "ΓΛΩΣΣΑ" ΣΤΗΝ ΚΟΖΑΝΗ 2016* [video online] Διαθέσιμο σε: youtube.com/watch?v=251_2wcRGtQ&t=783s [Πρόσβαση στις 4 Δεκεμβρίου 2024].
17. Αποστόλου, Βασίλειος. «Άγιος Κοσμάς Γρεβενών (Τσιράκι)», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2017/05/blog-post_41.html Πρόσβαση στις 25 Δεκεμβρίου 2024.
18. Αποστόλου, Βασίλειος. «Καναδική Βοήθεια στους οικισμούς Γρεβενών 1952», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2018/06/1952.html Πρόσβαση στις 12 Δεκεμβρίου 2024.
19. Αποστόλου, Βασίλειος. «Νησίον Γρεβενών», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.
20. Αποστόλου, Βασίλειος. «Μέγαρο (Ραντοσίνιστα)», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com Πρόσβαση στις 10 Δεκεμβρίου 2024.
21. Αποστόλου, Βασίλειος. «Αποτελέσματα κοινοτικών εκλογών περιφέρειας Γρεβενών 1925», *ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΞΑΡΧΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ* basileiosapostolou.blogspot.com/2021/07/6-1925.html Πρόσβαση στις 27 Δεκεμβρίου 2024.
22. Archive Istorima, «Αναμνήσεις ενός αγρότη από την Αγάπη Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22839> Πρόσβαση στις 21 Σεπτεμβρίου 2024.
23. Archive Istorima, «Αναμνήσεις ζωής ενός οδηγού λεωφορείων» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-13487> Πρόσβαση στις 18 Σεπτεμβρίου 2024.
24. Archive Istorima, «Αναμνήσεις μιας δύσκολης ζωής στον Ασπρόκαμπο Γρεβενών» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22720> Πρόσβαση 13 Σεπτεμβρίου 2024.
25. Archive Istorima, «Ανθρωπογεωγραφία των Γρεβενών μέσα από παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26661> Πρόσβαση στις 2 Οκτωβρίου 2024.
26. Archive Istorima, «Από την ενεργό αστυνομική υπηρεσία στο αστικό περιβάλλον, στην ήσυχη οικογενειακή ζωή του χωριού» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26691> 3 Οκτωβρίου 2024.
27. Archive Istorima, «Από το Σύνδενδρο στα Γιάννενα: Αναμνήσεις μαθητικών και φοιτητικών χρόνων» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26649> 6 Οκτωβρίου 2024.
28. Archive Istorima, «Από το σχολείο των παιδικών χρόνων στο σχολείο του σήμερα: Αναμνήσεις ζωής μιας εκπαιδευτικού» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26677> 6 Οκτωβρίου 2024.

29. Archive Istorima, «Ένας φανατικός μανιταροσυλλέκτης» <https://archive.istorima.org/interviews/EL-11871> Πρόσβαση στις 26 Σεπτεμβρίου 2024.
30. Archive Istorima, «Η ζωή ενός Γρεβενιώτη μαθηματικού», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-12828> Πρόσβαση στις 15 Σεπτεμβρίου 2024.
31. Archive Istorima, «Παιδικές αναμνήσεις από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22082> Πρόσβαση στις 22 Σεπτεμβρίου 2024.
32. Archive Istorima, Συνέντευξη Αθανάσιου Πέτρου, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 28 Νοεμβρίου 2024.
33. Archive Istorima, Συνέντευξη Γεώργιου Τζιούφα-Παπαγεωργίου, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 11 Μαΐου 2024.
34. Archive Istorima, Συνέντευξη Νικόλαου Αποστολίδη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 15 Σεπτεμβρίου 2024.
35. Archive Istorima, Συνέντευξη Χαντάβα Κωνσταντίνου, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 21-22 Σεπτεμβρίου 2024.
36. Archive Istorima, Συνέντευξη Χαράλαμπου Ματέρη, υπό δημοσίευση στο: <https://archive.istorima.org/researchers/912> Πρόσβαση στις 10 Σεπτεμβρίου 2024.
37. Archive Istorima, «“Μαλλιά, Παιδεία, Ελευθερία”»: Παιδικές και εφηβικές αναμνήσεις από τα δύσκολα χρόνια της Δικτατορίας στον Έλατο Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-26664> Πρόσβαση στις 6 Οκτωβρίου 2024.
38. Archive Istorima, «Τα νεανικά χρόνια μιας γυναίκας στις Αμυγδαλιές Γρεβενών», <https://archive.istorima.org/interviews/EL-22004> 11 Οκτωβρίου 2024.
39. Μπαλτσιώτης, Λάμπρος. Ποιον ωφελεί η αναδιάταξη της θέσης των Ποντίων. Γενοκτονία, πολιτική και ιστορία, *Χρόνος 6* (2013)
40. Μπιζιούρας, Θωμάς. *Λεξικό της Παλιάς Γρεβενιώτικης Διαλέκτου*, <https://myexcel.gr/Lexicon/results.asp?page=5&letter=%> Πρόσβαση στις 2 Ιανουαρίου 2025.
41. Blumi, Isa. *Reinstating the Ottomans: alternative Balkan modernities, 1800–1912*, 1st edition New York: Palgrave Macmillan, 2011
42. Χαντάβας, Αθ. Αρ. *Κοσμάτι Γρεβενών. Οι Χανταβαίοι*, Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική έκδοση, 2021
43. Χατζηγιάννου, Μαρία-Χριστίνα. *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την τουρκοκρατία. Ο κώδικας αρ. 201 της μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2000

44. Χορευτικός Όμιλος Ποντίων «Σέρρα», *Χοροί του Ακ Νταγ Ματέν* serra.prototypo.gr/index.php/2-arthra/16-akdagmadeni Πρόσβαση στις 11 Δεκεμβρίου 2024.
45. Ντάγκαλας, Χρήστος. *Απόψε στ' όνειρό μου*, Αθήνα: Kyklos Records, 2015.
46. Ντάγκας, Νικόλαος «Φωνολογική περιγραφή του ιδιώματος των Βεντζίων Γρεβενών». *11th International Conference on Greek Linguistics*, edited by G. Kotzoglou, K. Nikolou, E. Karantzola, K. Frantzi, I. Galantomos, M. Georgalidou, V. Kourti-Kazoullis, Ch. Papadopoulou, E. Vlachou, Rhodes, Greece: Laboratory of Linguistics of the SE Mediterranean Department of Mediterranean Studies, University of the Aegean, 2014.
47. Δαλκαβούκης, Κ. Βασίλειος, Ζαγορίσιοι, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι, Γύφτοι: Εθνοτοπικές ομάδες στο Ζαγόρι τον 20ο αιώνα, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 2001. DOI 10.12681/eadd/22758
48. Δορδανάς, Ν. Στράτος. *Το αίμα των Αθών. Τα αντίποινα των γερμανικών αρχών κατοχής στη Μακεδονία 1941-1944*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας: Αθήνα, 2007
49. Δορδανάς, Ν. Στράτος. «Η Δυτική Μακεδονία κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», *Δυτική Μακεδονία. Ιστορία και Πολιτισμός*, Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας: Αθήνα, 2008
50. Δρούκας, Ευάγγελος και Σοφοκλής Μπέζας. «Μελέτη σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό των Βλάχων», Πτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας & Επικοινωνίας, Κατεύθυνση: Πολιτιστική Αναπαράσταση και Νέες Τεχνολογίες, Μυτιλήνη 2004
51. Dundar, Fuat. "Empire of Taxonomy: Ethnic and Religious Identities in the Ottoman Surveys and Censuses", *Middle Eastern Studies* Vol. 51, No. 1 (2014) doi: 10.1080/00263206.2014.913134
52. Ελληνικές βουλευτικές εκλογές 1950 https://www.wikiwand.com/el/articles/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B2%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82_1950 Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2025.
53. Εφημερίδα της Κυβέρνησης. Ν. 3852/2010. *Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης - Πρόγραμμα Καλλικράτης*, Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (ΦΕΚ Α 87/07.06.2010).
54. Εκλογικός Κατάλογος της Υποδιοικήσεως Γρεβενών του 1914, Συλλογή Α. Πέτρου. COL002.01. Γενικά Αρχεία του Κράτους - Τμήμα Γρεβενών greekarchivesinventory.gak.gr/index.php/e5cb-6t7m-zawm

55. Γιαννάκου, Μαρία-Ελένη. «Το γλωσσικό ιδίωμα της περιοχής των Χασιών σε σχέση με αυτό των Γρεβενών μέσα σε γραπτά κείμενα», Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγική Σχολή - Τμήμα Νηπιαγωγών, Φλώρινα 2016
56. Γκιουλέκας, Νίκος. «Νίκος Γκιουλέκας, ο άρχοντας του βιολιού», *Επικοινωνία*, 1 (2002): 30-32
57. Γυφτόπουλος, Βαγγέλης. *Από τον Μιχάλη Μακρή στον Ανδρέα Πάτση*, 2019 greveniotis.gr/selides-anagnwstwn/arthrografia/20441-patsis-makris/ Πρόσβαση στις 30 Οκτωβρίου 2024.
58. Καλλιανιώτης, Αθανάσιος. «Η Κατοχή στα Βέντζια 1941 -1945», *Τα Γρεβενά, Ιστορία – Τέχνη – Πολιτισμός, Πρακτικά Συνεδρίου 2002*, 2002 fora.gr/grevena/themata/elas.html Πρόσβαση στις 20 Οκτωβρίου 2024
59. Καλλιανιώτης, Αθανάσιος. «Οι πρώτοι αντάρτες στα Βέντζια: 1942-1943», *Ιστολόγιο Θανάση Καλλιανιώτη (blog)*, 2008, blogs.sch.gr/thankall/?p=818 Πρόσβαση στις 10 Οκτωβρίου 2024.
60. Καλύβας, Ν. Στάθης, *Οι Μπαφραλήδες*, 2008 tovima.gr/2008/11/24/books-ideas/oi-mpafralides/ Πρόσβαση στις 12 Δεκεμβρίου 2024
61. Καρακώστα, Δ. Κωνσταντίνα. «Όταν οι Μοσχοπολίτες ταξιδεύουν στην κοιλάδα του ποταμού Σίνβα. Οι εγκαταστάσεις των Μοσχοπολιτών στο Μίσκοιτς μέσα από το κρατικό αρχείο της ουγγρικής πόλης», *Μακεδονικά* 38 (2009): 153-174
62. Καραμανές, Ευάγγελος. *Οργάνωση του χώρου, τεχνικές και τοπική ταυτότητα στα Κοπατσαροχώρια των Γρεβενών*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2011
63. Κατάλογος δημάρχων Γρεβενών https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82_%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%AC%CF%81%CF%87%CF%89%CE%BD_%CE%93%CF%81%CE%B5%CE%B2%CE%B5%CE%BD%CF%8E%CE%BD Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.
64. Κολιόπουλος, Σ. Ιωάννης. «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 ως την 28η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του ελληνικού έθνους – Το ελληνικό κράτος από το 1913 ως 1941, τόμος ΙΕ΄*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, 358-453
65. Κολιόπουλος, Σ. Ιωάννης. *Ληλασία φρονημάτων. Η Κατοχή και ο Εμφύλιος στη Δυτική Μακεδονία (1941-1949)*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2015.
66. Κολτσίδας, Μ. Αντώνης. *Οι Κουτσόβλαχοι: εθνολογική και λαογραφική μελέτη*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, 1993
67. Κωνσταντινίδης Ι. Δημήτρης. *Επιχείρηση Πάνθηρας. Η καταστροφή των βλάχικων χωριών της Πίνδου τον Οκτώβρη του 1943* vlahoi.net/istories-gegonota/epixeirisi-pan8iras Πρόσβαση στις 10 Ιανουαρίου 2025.

68. Μακρόνησος Ψηφιακό Μουσείο, *Στρατιώτες από τη Μακεδονία στο “Σύρμα” του Α’ ΤΣ* makronissos.org/fotografia/stratiotes-apo-ti-makedonia-sto-sirma-tou-a-t-s/ Πρόσβαση στις 13 Δεκεμβρίου 2024
69. Μαραντζίδης, Νίκος. «Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι πρόσφυγες στην Ελλάδα: Προβλήματα ενσωμάτωσης», *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα: Κριτική, 2006, 225-237.
70. Μέρτζος, Ι. Νικόλαος, 24 Νοεμβρίου 2019. Βλάχοι: Οι οροφύλακες του γένους, *Μακεδονία της Κυριακής*.
71. Μιχαλόπουλος, Φάνης, *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας 1500-1769*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2011 (α’ έκδοση 1941)
72. Νικόπουλος, Βαγγέλης. *Γρεβενά, 80 χρόνια φωτογραφίες, 1895-1975, φωτογραφικό λεύκωμα*, Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική Έκδοση, 2012
73. Νικόπουλος, Βαγγέλης. *Γρεβενά, Πόλη του μόχθου, 1904-1993*, Θεσσαλονίκη: Ιδιωτική Έκδοση, 2022
74. Νιτσιάκος, Γ. Βασίλης. *Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον, 1995.
75. Οικονόμου, Νικόλαος. Η περίοδος από το Σεπτέμβριο του 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935, *Ιστορία του ελληνικού έθνους – Το ελληνικό κράτος από το 1913 ως 1941, τόμος ΙΕ’*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978, 304-326
76. Παπαδημητρίου, Απόστολος. «Η Νομαρχία Γρεβενών», *Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών 4* (2024), 4-7.
77. Παπαϊωάννου, Χ. Γιώργος, *Λίγα λόγια εις μνήμην Κωνσταντίνου Κοντογιάννη*, 2014 grevenamedia.gr/%CE%BB%CE%AF%CE%B3%CE%B1-%CE%BB%CF%8C%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CE%BC%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B7%CE%BD-%CE%BA%CF%89%CE%BD%CF%83%CF%84%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%85-%CE%BA%CE%BF/ Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.
78. Παπαβασιλείου, Αντώνης. «Ο Δήμος Γρεβενών ως μαιευτήριο της Νομαρχίας. Ίχνη ιστορίας από το αρχείο του Δήμου Γρεβενών», *Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών 4* (2024), 12-16
79. Παυλίδου, Ευθυμία, «Εκπαίδευση και εθνογλωσσική ενσωμάτωση των ξενόφωνων πληθυσμών στην Ελλάδα την περίοδο 1912-1940», Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, 2017. Doi 10.12681/eadd/40194
80. Πελαγίδης, Ευστάθιος, *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1940)*, Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 1994.
81. Περιφερειακή Ενότητα Γρεβενών και Τμήμα Γρεβενών των Γενικών Αρχείων του Κράτους, *60 χρόνια Γρεβενά 1964-2024, Ομιλίες-έκθεση αρχειακού υλικού-αφηγήσεις*

- [video online] Διαθέσιμο σε: www.youtube.com/watch?v=pcoNNo_Erik [Πρόσβαση στις 15 Οκτωβρίου 2024].
82. Πιστόλα, Χριστιάνα. «Η Οργάνωση Εθνική Ένωσις Ελλάς (Τρία Έψιλον)», Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Θεσσαλονίκη 2014
 83. Ποτηρόπουλος, Παρασκευάς, «Χώρος, τόπος, τοπία: Οι πολλαπλές διαστάσεις των τοπικών κοινοτήτων και η σύγχρονη ερευνητική τους προσέγγιση. Το Περιβόλι Γρεβενών», *Λαογραφία. Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας, τόμος ΜΒ' 42* (2013): 793-817
 84. Πουλιανού, Δάφνη. *Κοπατσαραίοι - Ζωντανό παρελθόν στα Ριζά της Α. Πίνδου*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη Ανθρωπολογικής Εταιρείας Ελλάδος, 1994
 85. Πουρνάρας, Στέργιος. «Θεόδωρος Θεοδορίδης και Κώστας Καραπατάκης: δύο δάσκαλοι – ευεργέτες για τα Γρεβενά», *Σύνδεσμος Γραμμάτων και Τεχνών Π.Ε. Γρεβενών (blog)*, Ιανουάριος 2019, grevenaculture.gr/2019/01/blog-post_12.html Πρόσβαση στις 30 Σεπτεμβρίου 2024.
 86. Πρωινόζ Λόγος, *Η Βωβούσα και η ιστορία της...* <https://www.proinoslogos.gr/%CE%B1%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B9%CE%B1/76935-%CE%B7-%CE%B2%CF%89%CE%B2%CE%BF%CF%8D%CF%83%CE%B1-%CE%BA%CE%B1%CE%B9-%CE%B7-%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%AF%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CF%82%E2%80%A6> Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2024.
 87. Romani project - Manchester kratyllos.org/~raphael/romani/whatis/status/pararomani.html Πρόσβαση στις 5 Δεκεμβρίου 2024.
 88. «ΣΑΜΠΟΤΑΖ» Εκπομπή με την Βίκυ Παπαλουκα, *Ο καθηγητής Ι. Νικολαΐδης από το Ελεύθερο Προσφύγων Γρεβενών 21.05.2022* [video online] Διαθέσιμο σε: www.youtube.com/watch?v=lg5c8BlqhOM [Πρόσβαση στις 20 Δεκεμβρίου 2024].
 89. Σαράντης, Κ.Π Θεόδωρος. «Τα Γρεβενά (Συμβολή στην ιστορία τους)», *Μακεδονικά* 26 (1987): 242-307
 90. Σπύρος, Θεόδωρος. «Οι Βλάχοι και οι Τόποι τους: Κοινωνικός μετασχηματισμός και "μεταμορφώσεις" της ταυτότητας σε μια βλαχόφωνη κοινότητα της Πίνδου», Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Νεοελληνικής Κοινωνίας, Αθήνα 2009. Doi 10.12681/eadd/18442
 91. Θεοδοσίου, Ασπασία. «Όταν έγινε Ελληνικό»: γύφτοι, μουσική και «αυθεντικότητα» στα ελληνο-αλβανικά σύνορα. *The Greek Review of Social Research*, 128 (2016), 115–142. <https://doi.org/10.12681/grsr.9884>

92. Τριανταφυλλίδης, Μανόλης. «Τα "ντόρτικα" της Ευρυτανίας. Συμβολή στα ελληνικά "μαστόρικα"». *Απαντα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2ος τόμ.* (1963): 33-45.
93. Τσαμπαρδούκας, Γ. Δημήτριος. *Βαρόσι Γρεβενών, ιστορικό λεύκωμα*, 2012, greveniotis.gr/istoria-laografia/615-varosi-grevenon-istoriko-leykoma/ Πρόσβαση 15 Νοεμβρίου 2024.
94. Τζιόλας, Αλέξανδρος. *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008
95. Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Χάρτης με τα χωριά των Κουπατσαραίων», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008
96. Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Η Πλατεία Γρεβενών με καινούργια κτίρια στη δυτική πλευρά», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008
97. Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Δύο άγγλοι βαθμοφόροι στρατιωτικοί φωτογραφίζονται μαζί με φίλους Γρεβενιώτες κάτω από τον περίφημο πλάτανο της πλατείας Γρεβενών το 1946-1947. Η εικόνα των κατοίκων μαρτυρεί το πέρασμα του πολέμου από την πόλη», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008
98. Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Μαθητές μετά τον εορτασμό εθνικής εορτής μπροστά από το εμπορικό των Αφών Κατσάνου, περί το 1948 με κατεστραμμένα τα κτίρια από τον πόλεμο», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008
99. Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Αμυγδαλιές 1951-53. Επίσκεψη του βασιλιά Παύλου και της Φρειδερίκης με αφορμή την θεμελίωση του νέου σχολείου του χωριού που είχε καεί από τους Γερμανούς», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008
100. Τζιόλας, Αλέξανδρος, «Η οδός 13ης Οκτωβρίου στη θέση του Α΄ Γυμνασίου Αρρένων περί το 1972», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008
101. Τζιόλας, Αλέξανδρος. «Καύση των ατομικών φακέλων», *Ορόσημα. Γεγονότα και πρόσωπα στα Γρεβενά και τη Δυτική Μακεδονία (Φωτογραφημένη ιστοριογραφία από τους αρχαίους χρόνους μέχρι σήμερα)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 2008

102. Τζιόλας, Αλέξανδρος, *Μουσικοί και ορχήστρες της βορειοανατολικής Πίνδου I*, Θεσσαλονίκη: Διάυλος, 2009
103. Τζιόλας, Αλέξανδρος, *ΜΑΪΟΣ: Τα Σημαντικά γεγονότα στα Γρεβενά που δεν πρέπει να ξεχάσουμε*, 2020 greveniotis.gr/istoria-laografia/23259-maios-ta-simantika-gegonota-sta-grevena-pou-den-prepei-na-xechasoume/ Πρόσβαση στις 13 Δεκεμβρίου 2024
104. Βαν Μπουσχότεν, Ρίκη. *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον, 2003
105. Βεργέτη, Μαρία. «Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), <https://doi.org/10.12681/deltiokms.131>, 79-96.
106. Βεργέτη, Μαρία. «Εθνοτοπική ταυτότητα. Η περίπτωση των Ελλήνων του Πόντου», Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αθήνα 1993. Doi 10.12681/eadd/2548
107. Βήττος, Δ. Χρήστος, *Τα Γρεβενά στην Κατοχή και στο Αντάρτικο. Ιστορική μελέτη δεκαετίας 1940-1950*, Θεσσαλονίκη: Art of text, 2000
108. Βουλή των Ελλήνων, Εθνικό Τυπογραφείο, 1977 *Μητρώο Γερουσιαστών και Βουλευτών 1929-1974* Πρόσβαση στις 13 Δεκεμβρίου 2024
109. Vouliwatch, *Κωνσταντινίδης Ιωάννης*, 2014 vouliwatch.gr/mp/konstantinidis-ioannis Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024.
110. Vouliwatch, *Ταταρίδης Κυριάκος*, 2014 vouliwatch.gr/mp/tataridis-kyriakos Πρόσβαση στις 20 Νοεμβρίου 2024
111. Weigand, Gustav, *Οι Αρωμόνοι (Βλάχοι). Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη Αφοί, 2001